

A társadalom

tükörében

Kiadja az Eötvös Collegium
Társadalomtudományi Műhelye
2018.

A TÁRSADALOM
TÜKRÉBEN

A TÁRSADALOM TÜKRÉBEN

Szerkesztette:
Bartha Diána Gabriella

Budapest, 2018

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-17-0025) valósult meg.

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018

Felelős kiadó: Dr. Horváth László,
az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Copyright © A szerzők, Eötvös Collegium, 2018

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-615-5897-03-0

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte
1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Felelős vezető: Simon László

Tartalomjegyzék

BARTHA DIÁNA

Az ország főtere – A Kossuth Lajos tér mint a magyar társadalom kollektív emlékezetének szimbolikus helyszíne és annak változásai 1867-től 1918-ig 9

BONIFERT RITA

Kényszer vagy szabadság? – A hijáb mint identitáskifejező eszköz Nyugat-Európában 38

BUDAI MIHÁLY EGON

A munkavállalók joga személyes adataik védelméhez az Európai Unió jogában 57

DUDLÁK TAMÁS

Ibn Haldūn történelemszemlélete a *Muqaddima* című műve alapján 76

RABI NIKOLETTA – REPPONI FELÍCIA LAURA

Megújuló oktatási stratégiák és a személyes gondoskodást nyújtó gyermekvédelmi ellátások dilemmái 105

SARNYAI BENEDEK MÁTÉ

Az öngyilkosság mint társadalmi jelenség 124

TOLDI VIKTÓRIA

Az első generációs értelmiségiek felemelkedése az Eötvös Collegiumban 145

Kötetköszöntő

Ma már az „interdiszciplinaritás”, a tudományterületek közötti teremtő párbeszéd, kölcsönös átjárás közhelyes fogalomná vált. Minden magát szakkollégiumnak tartó intézmény fennen hirdeti magáról, hogy ilyen alapokon működik. A történelmi Eötvös Collegiumban ezt a jelenséget „önbeporzásnak” hívták, amikor a különböző szakokon tanuló collegisták a mindennapokban, a közös étkezések során, a szobákban, a folyosókon és a különböző collegiumi szegletekben folyton egymást inspirálva – eltérő megközelítésből – a legkülönbözőbb kérdéseket vitatták meg. A hagyomány továbbélt az újkori Collegiumban is. Ma már magam is tudatosítottam, szinte észrevétlen, de mély benyomást tett szemléletemre, gondolkodásomra, hogy a hosszú collegiumi éjszakákon fizikus és történész szobatársaimmal klasszika-filológusként megannyi dologról beszélgethettem. A tudományszakok ilyen, szervezett kereteken kívüli egymásra hatása mind a mai napig a Collegium hamisíthatatlan védjegye. (Négy egyetemi kar – Bölcsészettudományi, Természettudományi, Informatikai és Társadalomtudományi – hallgatói élnek együtt a Ménesi úti „palotában”.) A tervezett és szervezett, szakok közötti oktatási-kutatási együttműködés azonban – valljuk meg – ritka, mint a fehér holló. Jóllehet említhetnék ebből a szempontból is ragyogó példákat a Collegium működéséből, így elsősorban az informatikusok és a filológusok együttműködését,

amely a szövegkiadások szemantikai környezetének megteremtését szolgálta, a hamisítatlanul, minden elemében tudománysszakokat ötvöző terület az az alapkutatásokra épülő társadalomtudomány, amelyet a Collegium Társadalomtudományi műhelye megjelenít. Itt egzakt, kvantitatív természettudományos (matematika, statisztika stb.), és kvalitatív bölcsész (pl. interjúk készítése) módszerekkel társadalmi modellek, jelenségek és összefüggések elemzése folyik. Íme, a sokat emlegetett „interdiszciplinaritás”! Ezért is lehetünk különösen büszkék a Collegium Társadalomtudományi műhelyére, a műhely értő vezetésére és a műhelytagok teljesítményére. Őszinte örömmel köszöntöm ezt a kiadványt, amely a műhely immár második kötete. A tanulmányok sokszínűsége a fentiek mellett, magáért beszél.

Köszönöm a szerzők kutatói és tanulmányírói, valamint Bartha Diána Gabriella odaadó szerkesztői munkáját, Bozsonyi Károly Tanár úr vezetését. Végezetül kívánom és óhajtom, hogy a Műhely a tagság folytonos szellemi és emberi gyarapodására ilyen, igaz collegista szellemiséggel sokáig működjön!

Horváth László
igazgató

Az ország főtere – A Kossuth Lajos tér mint a magyar társadalom kollektív emlékezetének szimbolikus helyszíne és annak változásai 1867-től 1918-ig

Bevezetés

Dolgozatomban, melynek címe *Az ország főtere – A Kossuth Lajos tér mint a magyar társadalom kollektív emlékezetének szimbolikus helyszíne és annak változásai 1867-től 1918-ig*, a budapesti Kossuth Lajos tér magyar társadalomban és annak kollektív emlékezetében betöltött szerepét vizsgálom. A dolgozat elméleti háttére végigköveti a csoportok és a személyes kapcsolatok által létrehozott kollektivitás érzését. Az egyén csoportban, társadalomban betöltött pozíciója jelentős hatással bír az egyén döntéseire, érdekeire, meghatározza, hogy mely elvek mentén definiálja önmagát. A kollektivitás érzése alapvető fontosságú a kollektív identitás és annak részét képező kollektív emlékezet kialakulásához, mely szintén részét képezi az egyén öndefiníciójának. A kollektív emlékezet megjelenését a munkám során, a magyar társadalom számára kiemelt jelentőségű helyszín, a budapesti Kossuth Lajos tér példáján keresztül mutatom be. A kollektív emlékek kialakulási kritériumainak, átadási módjainak vizsgálata után, a felmerülő intézményes

és kollektív emlékezet közötti problémák szakirodalmát mutatom be, majd ezt követően a magyarországi emlékezés során felmerülő problémákat, azok jellegzetességeit.

A régió sajátosságai, a történelmi múltja és a váltakozó politikai hatalmak eltérő emlékezetpolitikájának következtében, kiindulási és elemzési pontként a magyar társadalom tudatában évszázadok óta jelen lévő helyszínt választottam. A mindenkori aktuális politika, annak ideológiája, öndefiníciója, valamint a társadalom ezekre adott válaszai alapján a tér változó hangsúllyal és szereppel jelenik meg a magyar történelem és a vizsgált időszak során. A tér számos jelentős, nemzeti múlttal kapcsolatos, politikai, gazdasági és társadalmi problémának helyet adott. A tér – állandó jelenléte és a politikai és társadalmi megmozdulásoknak helyet adó szerepe lévén – a magyar kollektív emlékezetben hangsúlyos helyszínként jelenik meg.

A tér tudatosan kialakított és berendezett helyszín, nem csupán az ahhoz kapcsolódó megmozdulások, jelentős események, hanem annak fizikai sajátosságai, az ott elhelyezkedő szobrok, emlékhelyek, valamint ezek változó jelentése is hozzájárul a sajátos többlettartalomhoz, mellyel a tér rendelkezik. Az empirikus kutatás alapjául sajtócikket, fotókat és parlamenti felszólalásokat elemzek, az 1860-as évektől 2006-ig. A dolgozat során a politika-történeti korszakhatárok mentén meghúzott első korszak, az 1867-től 1918-ig tartó időszak eredményeit mutatom be. A vizsgálat során a tartalomelemzés módszertani háttérének segítségével, elkülönítettem az elméleti kereteből adódó, előzetesen megállapított „a priori” és a később, az elemzés során megállapított „induktív” kategóriákat.

Az elméleti háttér és az 1867-től 1918-ig empirikus kutatás által kirajzolódó kép megerősítette a hipotézisemet, miszerint a Kossuth Lajos tér nem csupán az Országház előtt elhelyezkedő sajátos helyzete miatt kiemelt jelentőségű helyszín a magyar társadalomban és a magyar társadalom számára, hanem az építési munkálatok megkezdésétől egy tudatos, politikai és társadalmi szintéren is zajló, szimbolikus többlettartalommal való felruházási folyamat is a helyszínhez köthető. A történelmi események, a téren megjelenített szobrok, alakok és az általuk

képviselt értékek, valamint az azokra való hivatkozás a parlamenti felszólalások és a térhasználat során jelen lévő tömegek által, egységesen alakította ki a Kossuth tér sajátos szerepét a magyar társadalomban.

A kollektív identitás és a kollektív emlékezet közötti kapcsolat

A kollektív identitás vizsgálata szükséges a kollektív emlékezet témakörében, hiszen a csoporton belüli azonosságtudat az, amely az emlékezet szintjén is megjelenhet. A kollektív identitás a társadalmi hovatartozás tudata. Az egyének a közösségben valamilyen egységes jelrendszeren, – általában a kommunikáció egységes rendszerén – keresztül, kiépítik annak szimbolikus jelentését. A közösség, az adott korszaknak és a kulturális alakulatnak megfelelően alakítja ki a kollektív identitást. Ez a kialakult tudat nemzedékeken át öröklődik – írja Assmann.¹ Abból adódóan, hogy a kultúra és a kor jelentős hatással van a kialakult jelrendszerre, következik, hogy a mindenkor jelen által használt szimbólumrendszerben jelen vannak az azt megelőző múlt darabjai is. Így a múlt és annak kollektív tudata beleépül a jelen egyéneinek és csoportjainak az öndefiníciójába, fontos eleme a közösség összetartozásának. A kollektív emlékezet tehát nemzedékeken át öröklődik, a kollektív identitástudat változásainak megfelelően módosulva.

Az identitásnak a tudás tudatossága és az arra való reflexió ad alapot, míg a tudás alapját a kultúra adja. Az etnikai, a kulturális és a politikai folyamatok reflexivitása alakítja ki a kötelékeket, melyek a kulturális értelem tudatosulásához vezetnek. A kultúra, mint a társadalomban olyan sok minden, hierarchikusan van berendezve. A domináns kultúra határozza meg a közösség kultúráját, bizonyos kultúrákat pedig a peremre szorít. A kultúra egyszerre integrál, egységesít és teremt

¹ Assmann, Jan (2004), *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezet és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 138.

társadalmon belüli különbségeket, rétegződést. Ez a rétegződés elősegítheti az elit kialakulását, hiszen a vezető rétegek többet birtokolnak a rendelkezésre álló tudásból.² A kultúra részévé azok a tárgyak, értékek válnak, melyeket az adott kor emberei megőrzendőnek ítélték, kiemeltek, hogy az emlékezet részévé váljanak. Azonban az, hogy ki mit ítélt megőrzendőnek és ezekből mi válik az emlékezetkultúra részévé, egy hosszú átalakulási folyamaton ment át, mely a történelem és az emlékezet közötti kapcsolat átalakulásának, az arra való reflexiónak az eredménye.

2.1 A kollektív emlékek kialakulása

A megőrzendő emlékek kiválasztása során jelentős szerepet tölt be a legfelső társadalmi osztály, az elit. Az elit politikai, gazdasági és társadalmi tőkéje miatt nagymértékben befolyásolhatja, hogy az adott kor emlékezte hogyan alakul. Assmann szerint az elit kultúrája általános kultúraként fogalmazódik meg, a csoport önmagára, mint a „kultúra hordozójára” tekint. A kutató megkülönbözteti a reprezentatív és az exkluzív elitkultúrát. Az exkluzív elitkultúra tagjai önmagukat külön- és feljebbállóként definiálják, így a kultúrájuk rétegző hatású. Az elit kultúrája rátelepszik a társadalomra, a társadalom egészének identitását reprezentálva. A központi elit által való kultúrához való tartozást, az abból való részesedést tanulással lehet elérni, mely eltér az egyénnel született kulturális identitástól. Assmann bevezeti a lateriális és vertikális etnikum fogalmát. Míg az első arisztokratikus, rétegző, addig a második integratív jellegű. Az integratív kulturális alakulatok asszimilációs erővel bírnak. Amennyiben azok szimbolikus jelrendszere központi tartalommal szilárdul, úgy az adott kultúra kollektív és kulturális identitásának szimbólumává válhat.³ A közös szimbólumok és jelrendszerek használata elengedhetetlen kommunikációs forma az emlékezés során. Függetlenül attól, hogy az elit, az azt megtestesítő intézményes hatalom vagy a társadalom alakítja-e az emlékezetet,

² Assmann (2004), 143-144.; 147-148.

³ Assmann (2004), 146-148.

abban az esetben, ha nincs meg a közös közvetítő csatorna, úgy az emlékek és értékek átadása nem lesz sikeres.

2.2 A kollektív emlékek átadása

A kommunikáción, szimbólumokon keresztül történő egységes jelek, értékek, üzenet-átadását a csoportoknak kell megszervezni, a mindennapi gyakorlatban alkalmazni. „... a társadalom az állandó függés érzetét tartja fenn...” – írja Durkheim. Gondolata szerint a társadalom viselkedési és gondolkodási normákat szab, azokat az egyének tisztelőben tartják. Az erős érzelmeket kiváltó események a kollektív érzet megerősödő tudatát eredményezhetik, azonban a kutató szerint a mindennapi életben is jelen van a közösségtudat.⁴ Durkheim a mindent átható összetartás-tudat közvetítési módját a vallásban és az ahhoz kapcsolódó szimbólumokban, mint tárgyi kifejező eszközökben találta meg, ezek kapcsolatát elemezve vizsgálta meg a csoportok kollektív tudatát. Durkheim szerint a kollektivitás érzése csak akkor jöhet létre, ha valamilyen rend összehangolja az egyéneket. Amennyiben kialakul a közös tudat, a tömeg elragadhatja az egyéneket, másképpen gondolkoznak és cselekszenek, mint azt a mindennapi életben szokás. A jelképek, szimbólumok használatára azért van szükség, mert ezek a meghatározott dolgok összekapcsolják a közösség által közvetített erős, földöntúli érzést a valós világgal. Érzelmeket és gondolatokat kötnék össze ezek a tárgyak.⁵ A Durkheim által leírt gondolat nem csupán a természeti, hanem a modern társadalmakban is megfigyelhető. A rítusok, hagyományok sora finomodott és változott az idő során, azonban ezek eredeti funkciója megőrződött. A csoportos cselekvések során az egyének más tudatállapotba kerülnek, a közösség kollektív tudata és cselekvése alá rendelődnek. A szimbólumok, melyeket a modern társadalmak használnak, szintén a közösségérzés tudatát erősítik. Olyan hívószavak, jelképek, ideológiák ezek, melyek követendő

⁴ Durkheim, Emile (2003), *A vallási élet elemi formái*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 195-201.

⁵ Durkheim (2003), 204-207.

példaként összefogják az egyének, a kiemelt jelentőségű gondolatot és az érzelmeket összekapcsolják.

Az emlékezet történeti átalakulásának vizsgálata

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy a társadalom hogyan emlékezik, különböző magyarázatok születtek, azonban a jelenség megértéséhez fontos végigkövetni a történelem és az emlékezet közötti kapcsolatot. A két fogalom – melyek nem egymás szinonimái – hosszú változáson ment keresztül a jelen korig. A fogalmak közötti elkülönülések és összemosódások, valamint a kollektív identitás és kultúra vizsgálata tette lehetővé és indokolttá azt, hogy a kollektív emlékezet egy olyan sajátos formájáról beszélhessünk, ami meghatározza a jelen kor társadalmát.

3.1 A történelem és az emlékezet kapcsolata

A történelem és az emlékezés viszonya megváltozott. A folyamatról írva Pierre Nora azt állítja, hogy a történelem felgyorsult, melynek az az eredménye, hogy mára elvesztek a hagyományos értelemben vett tradíciók, az emlékezés állandó közege.⁶

Nora azt állapította meg, hogy az emlékezés mindennapi, valódi közege, a „milieux de mémoire”-ok eltűntek, helyüket a „lieu de mémoire”-ok vették át, melyeket olyan helyként definiált, ahol a múlt- egy kiemelt és megemlékezésre ítélt darabja, pillanata kikristályosodik. A folyamatos emlékezés –melynek hordozói a csoportok, közösségek voltak – helyét átvette a pontszerű emlékezés.⁷ Az emlékek

⁶ Nora, Pierre (1999), Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14/1999 (3.) 142-157. http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm#P10_119 Letöltve: 2018.02.27. 18:31.

⁷ Nora (1999)

kikristályosodása kialakulhat spontán és irányított módon is, azonban a Nora által megnevezett „lieu de mémoire”-ok az intézményes és irányított emlékezés fontos helyszínei. Az ilyen terek létrejötte és létezése is összetett folyamat eredménye. Nora az emlékezetet egy csoportok által hordozott, természetesen átörökített folyamat eredményeként definiálja. Kiemeli, hogy az öröklődés során történő változások teljesen természetesek, a közösség csak azokhoz a részletekhez ragaszkodik, melyeket magához közelinek érez. Ennek eredménye, hogy a közösség és az egyén is meg tudja élni az emléket, azonosulni tud vele. Ezzel ellentétben a történelmet a múlt darabjának rekonstrukciójaként tekinti, mely szelekció és kritika által lett kiemelve a történelem folyamából, ezzel párhuzamosan eltűnik a múlt megélése is.⁸ A történelem és az emlékezet ellentmondásait a modern kor problémájaként látja. Ennek eredménye, hogy az emberek nem tudnak a közösséggel azonosulni, szükségük van olyan kiragadott pillanatokra, melyekkel azonosulni tudnak. A pillanatok sok esetben helyek, terek és az azokon elhelyezett szimbolikus jelentőséggel bíró emlékművek képviselik. Nora ezt a folyamatot a nemzet-állam fogalompár helyébe lépő társadalom-állam fogalompárral írja le. Az átalakulás során a történelem és az emlékezet a társadalom saját maga által alkotott tudásává vált, közösségben az önigazolás során már nem a múlthoz nyúltak vissza, hanem a jövőhöz fordultak kapaszkodóként.⁹

A kollektív emlékezet

A csoporton belül létrehozott, rítusok által összetartott intézményes emlékezés vizsgálata során figyelembe kell venni azt, hogy a csoportot egyének alkotják, mely csoport tagjai hatással vannak egymásra. Az egyéneknek azonosulniuk kell a csoport közös narratívájával ahhoz,

⁸ Nora (1999)

⁹ Nora (1999)

hogy közösségként tudjanak működni. A közös narratíva eleme lehet a múlt egy adott részének konszenzusos értelmezése is.

4.1 A kollektív emlékezet kialakulásának kritériumai

Assmann bevezette az emlékezés kultúrája fogalmát, mely szerinte egyetemes jelenség. A csoportok kiemelik azt, hogy mit nem szabad elfelejteniük és beemelik az emlékezésük középpontjába. Ehhez a folyamathoz elengedhetetlen a múlttal való kapcsolatba lépés, bizonyos korok és értékek elfogadása, az azokra való visszacsatolás. Ennek eredménye, hogy egyes kiemelt időszakok, alakok tovább élnek a jelenben. Kulturális jelenségnek nevezi, hiszen a közösség utólagos értékelése, a töréspontok és azok értelmezése elengedhetetlen, tehát a hagyomány, azaz az értékelés nélküli továbböröklődés fogalma nem írja le a jelenség igazi értelmét.¹⁰ A kiemelt koroknak, személyeknek, értékeknek valamilyen módon kifejezésre kell jutniuk. A kifejezési formák tárháza végtelen, azonban a köztterek, szimbolikus jelentőséggel bíró helyszínek alkalmasak arra, hogy az értelmezett képet továbbörökítse a közösség.

Az emlékezés és a kollektív emlékezet vizsgálatának kiemelkedő kutatója Maurice Halbwachs, aki azt állította, hogy az emlékek csupán önmagukban megjelenő képek, melyek tartalmazzák a bárki által megérthető tárgyi környezetet, valamint azt az egyszerű módot, ahogy az individuum előtt megjelent az a kép. Abban az esetben, ha az egyént a közösség tagjaként vizsgáljuk, kiderül, hogy a csoport csupán a tárgyi környezet emlékéhez férhet hozzá. Ennek ellenére jelentős szerepe van az emlékezésben, hiszen az író állítása szerint a társadalom, a közösség fontos szerepet játszik abban, hogy az individuumnak megjelent képet az egyén értelmezni tudja.¹¹ Az egyének emlékeire nagy hatással van a közösség. Ahhoz, hogy az egyén elfogadhassa a közösség

¹⁰ Assmann (2004), 29-35.

¹¹ Halbwachs, Maurice (1971), *Az emlékezet társadalmi keretei*. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia (Válogatás)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 129-130.

értelmezési kereteit, azonosulni kell a csoportöndefiníciójával. Amennyiben ez megtörténik, kialakul egy közös tudat és közös értelmezési keret. A kollektív emlékezés keretei, tehát az, hogy mit őriz meg a közösség és mit hagy elveszni, korszakonként változnak, a társadalom más múltképet tart elfogadhatónak, más konvenciót tekint legitimnek.

Halbwachs nézete szerint a múlt nem az egyéni emlékezetben, hanem a közösségben marad fent, az emberek egymás felé különböző szimbólum- és jelrendszereken keresztül kommunikálják az emlékeket, így kialakul a kollektív gondolkodás és rekonstruálhatóvá válik a múlt.¹² A kollektív identitás és kollektív emlékezet kapcsolata az egyén és a közösség viszonyában érthető meg. A két folyamat egymásból építkezik, hiszen az egyén a közösség visszacsatolásain keresztül érti meg önmagát. Az egyénekből összeálló csoport azonosul a csoport én képével, identitásával, mely meghatározza azt, hogy milyen értékeket tartanak elfogadhatónak. Ez a normarendszer pedig azt definiálja, hogy mi válhat a kollektív emlékezet részévé. Assmann ezt úgy fogalmazta meg, hogy *„minden emlékezés „önálló rendszert” alkot, amelynek elemei kölcsönösen alátámasztják és befolyásolják egymást, mind az egyénben, mind a csoport keretein belül.”*¹³

4.2 A kollektív emlékezet színterei

Legyen szó a társadalom vagy az intézményes emlékezésről, a szabályszerűség feltárásához szükséges egy kritériumrendszer létrehozása, mely megkönnyíti a vizsgálatot, elemzést. Peter Burke a kollektív emlékezet vizsgálatát szintén a történelem és az emlékezet viszonyának leírásával, szembehelyezésével kezdi. A munkája során megállapítja, hogy a történelem során a nagy tetteket és eseményeket az azzal foglalkozók rögzítették, hogy azok tovább éljenek a közösségben, azonban figyelembe kell venni azt, hogy a történészek, irodalomtudósok természetesen szelekcióval élnek a munkásságuk során, tehát nem objektíven írják le a tények minden részletét. Burke mindezt „tudatos” és

¹² Halbwachs (1971), 131.

¹³ Assmann (2004), 38.

„tudattalan” szelekciónak nevezi.¹⁴ Azáltal, hogy az egyénnek, a történetírónak hatása, sokszor szándékolt hatása van az események leírására és azok továbbörökítésére, természetes módon az egyén bizonyos távolságtartással közeledik ezekhez a művekhez. Sok esetben a közösség által elmesélt és a szakértők által leírt munkák, az adott időpillanatról való emlékek nem egyeznek meg. Burke felismerve ezt a jelenséget megállapította, hogy a társadalmi csoportoknak is hatása van az emlékezetre, az emlékezet kollektívvá válik azáltal, hogy az csoportok értelmezik, szelektálják, sajátos módon torzítják a kutatók által objektívként leírt történelmi valóságot, azonban maga, a kollektív emlékezet fogalma is problémákat vet fel. A probléma sajátosságát az értelmezések sokasága adja, hiszen csupán az egyén csoportja és a kultúrája által megszabott gondolkodási sémákban képes értelmezni a történéseket.¹⁵ Ebben az esetben élesen kiemelkedik a csoport egyénre, gondolkodására való hatása.

Maurice Halbwachs szerint a kollektív emlékezet erősíti a közösség közötti kapcsolatokat, azonban az emlékezet változása során az egyének is újraértelmezik magukat, valamint a csoporthoz való kapcsolatukat. A környezet és az egyén változásai együtt járnak, azonban a kollektív emlékezet generációkon átível, abban az esetben, ha a csoport fennmarad. A csoport, csoportok sokasága miatt elkerülhetetlen, hogy többféle kollektív emlékezet is kialakuljon, annak függvényében, hogy a csoportot milyen külső hatások érték. Ezek összessége adhat a teljeshez közelítő képet a múlttól.¹⁶ Az egy adott eseményre vonatkozó emlékek, emlékezetet sokasága és azok változása határozza meg a csoport kollektív emlékezetét. Abból kifolyólag, hogy a történelemszemlélet és a csoporttagok változása hatására az egyén újraértékeli a csoporthoz és az emlékekhez való viszonyát, természetes folyamat eredményeként látható, hogy a kiemelt emlékek, események sora változik, igazodik a korszellemhez.

¹⁴ Burke, Peter (2001), A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio*, 2001/1. 3-4.

¹⁵ Burke (2001), 5-6.

¹⁶ Halbwachs, Maurice (2011), The Collective Memory. In: Olick K, Jeffrey, Vinitzky-Seroussi, Vered, Levy, Daniel (szerk.): *The Collective Memory Reader*. Orxford, Oxford University Press. 142.; 144-146.

4.3 A kollektív emlékezet vizsgálati formái

Burke, kiemelve az emlékezet szelektív voltát – azaz a csoportok értékítéletét, értékelő hatását az emlékezetre ítélt események, értékek összegyűjtése során – helytől, csoporttól is időbeli változástól független szelekciós elveket állított fel. Elmélete szerint az emlékezet formálódását kell megérteni annak érdekében, hogy azok múlandósága és változékonysága is láthatóvá, elemezhetővé váljon. Az emlékezet átadásának öt formáját különítette el, mely kategóriák alapját a közvetítési formák adják.¹⁷

Elsőként, Jan Vansina történészre hivatkozva a szóbeli hagyományok kategóriáját emeli ki, melyek mára nem objektív tényeket, hanem az elbeszélés szimbolikus elemeit adják tovább. Második elemként az írásos emlékeket, visszaemlékezéseket nevezi meg. Harmadik elemként a képeket, festményeket írja le, alátámasztva az elméletét – miszerint a művészi elemek is lehetnek a történelem átadásának módjai – Frances Yates munkájával, aki szerint azokat az eseményeket örökítik meg a művészek, melyeket emlékezésre méltónak tartanak. Negyedik elemként a cselekvéseket és azok fontosságát jelöli meg. Ezeket a csoportos cselekvéseket ő maga rituáléként definiálja, mely események során a múlt megelevenedik, összekapcsolódik a jelennel és az identitásformálás részévé válik. Ötödik pontként a fizikai terek fontosságát, mint emlékezetátadó közeget jelöli meg. Az emlékezet átadásának Burke által megnevezett öt módja segít nyomon követni azt, hogy a múlt és jelen közti változások milyen módon mentek végbe.¹⁸

A felállított öt pont alapján látható, hogy az egyéneknek és a csoportoknak is hatása van az emlékezet alakulására. Több esetben nem csupán a hatalmi monopóliummal rendelkező elit birtokolhatja az emlékezés szelekcióját, hanem a közösségnek is hatása van rá, hiszen az írás és képalkotás nem csupán a hatalom kezében koncentrálódhat. A tömegjelenségek vizsgálata során különös módon összekapcsolódik a cselekvés és a tér fontossága. A sémák múltbeli példákra

¹⁷ Burke (2001), 6-7.

¹⁸ Burke (2001), 6.

támaszkodnak, azok adják az alapjukat, ezért fontos meghatározni azt, hogy melyek azok a mozzanatok, melyek a sémaalkotásban meghatározóak, mi dönti el azt, hogy mi válik a kollektív emlékezetformálás részévé, szelekciós elvévé és rögzül egy követendő sémában.

Ezeket a sémákat és rítusokat megszabhatja a társadalom, vagy pedig egy intézményes hatalom. Gyáni Gábor szerint a kollektív emlékezet „*a múlt hagyományban testet öltő öntudata*”. Ezt az öntudatformálást sok esetben kisajátítja az elit, a múltat behatárolható korszakokra osztja szét, mely időszakok ok-okozati összefüggésben követik egymást, így elmesélve az adott nemzet reprezentatív múltját.¹⁹ Látható, hogy az intézményes emlékezet a múltat, mint lineáris, egymásra épülő események sorát akarja bemutatni, kiemelve a történelem fontosnak ítélt pontjait. Ezzel ellentétben a csoportok kollektív emlékezete eltérő lehet, a különböző múlt képek nem minden esetben egyeznek meg a központi emlékezet elemeivel. Gyáni szerint a csoportok kollektív emlékezete és az az iránti igény az ön-és a csoportdefiníció hiánya miatt lépett fel, került előtérbe, azonban a tömegkommunikáció révén a politika sok esetben ezt a képet is uralja, az oktatásban, médiában – igaz identitásformáló szereppel – jelen van a hatalom a múlttól és önmagáról alkotott képe.²⁰

Nora szintén a csoportok emlékezet iránti igényéről ír. Véleménye szerint, mivel az emlékezet már nem „társadalmi gyakorlat”, hanem kívülről érkező norma, ezért a közösségek érzik a saját öndefiníció hiányát. Ennek elkerülése érdekében a múlt emlékeit, mint az iratokat, a képeket, gyűjteni kezdték, így emlékezve a múltra, összekötve a jelent és az elmúlt időket. Ezen kívül az egyének a kisebb közösségekre, családjukra való szubjektív emlékezést kötelezettségkének tekinti a kor embere. A Nora által levéltári- és kötelességi- emlékezetnek nevezett sémát egészíti ki a távolsági-emlékezettel, mely során az egyének nem a történelem folytonosságával, hanem annak töredezettségével keresik a kapcsolatot a múlt és a jelen között.²¹ A szobrok, emlékhelyek,

¹⁹ Gyáni Gábor (2016), *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, Kalligram. 24-27.

²⁰ Gyáni (2016), 31-32.

²¹ Nora (1999)

terek és az azokon történő változások besorolhatóak a Nora²² által leírt kategóriákba. Az emlékhelyeken, az azokon való szoborállításon, az eseményeken készült képeket, újságcikkeket a kor emberei megőrzik, annak érdekében, hogy a jelenüket tudják kapcsolni ahhoz a múltbéli emlékhöz. Kötelességüknek érzik, hogy az elmúlt kor emlékei ne vesszenek a feledés homályába, családi vagy társadalmi szinten konzerválódjanak. A múltat mára már nem tekinti egységesnek sem a társadalom, sem pedig az intézmények, hanem korszakokat különítenek el, azok ideológiájára, vezetésére reflektálnak, így határozzák meg önmagukat.

4.4 A modern társadalmak kollektív emlékezetének problematikája

A történelem és emlékezet viszonyának változása, a lineáris múltértelmezés és a csoportok kollektív emlékezete a modern társadalmakban sajátos módon összefonódtak. Annak ellenére, hogy az emlékezés kikerült egy központi szerv uralma alól és az egyéni, csoportos emlékezésnek is van helye, az emlékezetpolitika a modern kor aktuális problémája. A ceremóniák, rítusok és az állam által szervezett megemlékezések sok esetben az egyéni emlékezést elnyomják, az emlékezetpolitika tárgyává teszik, Gyáni Gábor szerint a modern társadalmak kollektív emlékezete kapcsán felmerül a kérdés, hogy egyáltalán létezik-e esetükben a közös emlékezet, vagy csupán az emlékezetpolitika használja fel a képet identitásteremtés céljából. A kommunikatív emlékezet a múltat rekonstruálja, míg a kulturális – bizonyos elemeket kiválasztva – azt rögzíti és kanonizálja. A szelekció eredménye, hogy bizonyos történelmi darabok elfelejtődnek. Az emlékek áthagyományozása elengedhetetlen a történelmi folytonosság áthagyományozása során. Ennek eszköze – intézményi szinten – az évenként megrendezésre kerülő megemlékezések, szoborállítások, szimbolikus tartalommal felruházott terek, események köztudatba emelése.²³ A bemutatott folyamat kiemelt jelentőséggel és hatással

²² Nora (1999)

²³ Gyáni (2016), 36-41.

mutatkozik meg az akut, hirtelen fellépő változásokon keresztülmenő társadalmak esetében.

Az intézményes és szubjektív emlékezet, valamint ezek tudatosulásának fontos elemei a szimbolikus jelentőséggel felruházott tárgyak, dalok, helyszínek. A társadalom emlékezőképességét, annak jelenlétét erősíti meg Walter Benjamin, aki a modern nagyvárost jelöli meg a kollektív emlékezet egyik színhelyeként. Véleménye szerint az emlékezet helyhez kötött, a városi látképben megjelenik a társadalom által vágyott és elképzelt kép, a múlthoz nyúlnak vissza az alkotók, a közösség tudata megjelenik a megkonstruált művekben, épületekben. „*A konstrukció a tudat alatti szerepét vállalja.*” – írja munkájában.²⁴ Benjamin Gyáni Gábor gondolatát erősíti meg, miszerint a társadalomnak ugyanúgy hatása van a kollektív emlékezet változására, mint az intézményes emlékezésnek, azok használata során láthatóvá válik, hogy mit fejez ki és jelent a közösségnek az adott helyszín, múltbéli pillanat megörökítése.

A városok, így Budapest építése során is voltak olyan helyek, melyeket szimbolikus jelentőséggel ruháztak fel, így képessé váltak a történelmi múlt és a tér összekapcsolására. A helyszínek – minek következtében szétvált a szakrális és a profán tér – a mindennapi cselekedet és az intézményes emlékezet tereivé váltak. Gyáni szerint a vallási és a világi rítusok „rátelepedtek” ezekre a helyszínekre, a használatuk kultikussá vált. Olyan terek alakultak ki, melyek fontosak az államnak, történelmi eseményeket szimbolizálnak. Amennyiben az adott helyszínen nem történt ténylegesen történelmi jelentőségű esemény, úgy ezek a terek szertartások, rituálék helyszínévé válnak, emlékeztetnek a múltra.²⁵ A folyamat során létrejönnek a Nora szerinti ’lieu de mémoire’-ok fizikai megnyilvánulásai, az intézményes emlékezés számára fontos jelentéssel bíró terek, melyek kiemelik a történelem egy-egy darabját.²⁶ A terek nem csupán az aktuális hatalom, hanem a társadalom számára

²⁴ Benjamin, Walter (1969), Párizs, a XIX. század fővárosa. In: *Uő: Kommentár és prófécia*. Budapest, Gondolat Kiadó. 75-77.

²⁵ Gyáni (2016), 109-110.; 117.

²⁶ Nora (1999)

is jelentősek. Egyrészt, az intézményes emlékezés ceremónián keresztül ők is részeseivé válnak a kívánt emlékezetformának, másrészt, a szimbolikus jelentőséggel bíró terek életre is kelhetnek, a társadalom birtokába veheti őket, kifejezve a saját véleményét.

Kattago a társadalom és az intézményes emlékezés egymásra hatásáról ír. Véleménye szerint az aktuális hatalom saját uralmát szobrok állításával, az emlékhelyek saját maguk arcára való formálásával jelenítik meg. Ezzel párhuzamosan, az eliten belül történő váltást a szobrok ledöntése jelenti.²⁷ A szobrok eltávolítása lehet erőszakos, vagy pedig a soron következő kormány intézményes lépése. Mind a két esetben a lépés politikai és társadalmi visszhangot vált ki, az esetek többségében az új kor felé nyitást jeleníti meg ez a cselekedet. Kattago szerint sok esetben rekonstruálják, áthelyezik a szobrokat. A kelet-európai régiót vizsgálva, kiemelve Magyarország esetét, ír a Memento Parkról, mely az államszocializmus évei alatt épült szobrok, szoborcsoportok egy jelentős részét őrzi, a rendszerváltás után az emlékek egy helyre szállításának és őrzésének központjává vált. A szobrok átszállítása a rendszer váltását jelenti, a Nora által megnevezett „lieu de mémoire”-okká válnak ezek a helyszínek – Kattago tőle idézve kifejti, hogy ezeken a helyszíneken az örökség szimbolikus jelentéstartalommal ruházódik fel, a közösség emlékezésének részévé válik. Nora nem csupán a térbeli helyszíneket, hanem a könyveket, iratokat, képi formátumú anyagokat, sajtómegjelenéseket is az örökség forrásaként, az emlékezés eszközeként tartja számon.²⁸ A rendszerváltás – mely kiemelt jelentőségű esemény a magyar társadalom számára – az emlékezetpolitika részévé vált. A szobrok ledöntése, áthelyezése, valamint a Memento Park létrehozása erős, szimbolikus tartalommal felruházott események soraként jelent meg Magyarországon.

²⁷ Kattago, Shioban (2015), *Written in Stone: Monuments and Representation*. In: Uó. (szerk.): *Research Companion to Memory Studies*. UK, Ashgate Publishing Company, Surrey.180.

²⁸ Kattago (2015), 180-183.

A Kattago által leírt emlékhely- és szoboráthelyezéseket²⁹ a kollektív emlékezetre való igény egyik formájaként lehet értelmezni. Összevetve Peter Burke munkájával,³⁰ ezek a cselekedetek az általa leírt kategorizáció, az emlék szelektivitás osztályozásának több elemét érintik. A hatalom által felállított szobrok, a terek uralása a térhasználat, a szobrok maguk a vizuális elemek, míg a szoboráthelyezés – legyen az központi irányított vagy egyénileg, alulról koordinált – a cselekvés kategóriáit érintik. A szobrok eredeti jelentése és az áthelyezés utáni jelentése mind a kollektív emlékezet részévé válik, az egyének tudatosan módosítják azok jelentését.

4.5 A magyarországi múltértelmezés sajátosságai

Magyarország kollektív emlékezetének vizsgálata – csakúgy, ahogy a poszt-szovjet térség más országainak emlékezte – sajátos. Az ország(ok) esetében megfigyelhető sajátosság, hogy a történelem és az emlékezet ívét megtöri a második világháború utáni, szovjet fennhatóság alatt töltött időszak, az addigi fejlődést és múltértelmezést megakasztotta a kívülről érkező hatás.

A kelet-európai térségben, így Magyarország esetében is, az első világháborús emlékezés a Párizs környéki békék emlékével fonódott össze, az emlékműállítás volt a legelterjedtebb formája az elesett katonákra való emlékezésnek. Az emlékhelyek már abban a korban is a politika eszközévé váltak, Gyáni – Szabó Miklós idézve – kiemeli a „nemzeti mitológia” megjelenő szimbólumait az emlékműveken. Gyáni Kovalovszky Márta munkájára utalva ír arról, hogy ősi, emlékezésre méltó alakok kerültek a szobrokra, jelentek meg a retorikában, ezzel üzenve, követendő példát állítva a jelen és a jövő embereinek. A művek konzervatív stílusban épültek, ezek is segítették a politikai üzenet átadását. A szobrok, emlékművek másik célja a gyászkeltés, erős érzelmek kiváltása volt. A politikai üzenet átadásával és az érzelmek felkeltésével az intézményes és az egyéni

²⁹ Kattago (2015), 181.

³⁰ Burke (2001), 6-8.

emlékezés is megvalósult. A gyász és a trauma- feldolgozás másik módja a mesélés és az ezáltal emlékezés volt.³¹ Magyarország esetében látható, hogy az emlékezés nem a magánszférába tartozott, a traumatikus eseményeket a politika a szolgálatába állította. A történelmi alakokra, korokra való visszanyúlás, a klasszikus stíluselemek használata egyszerre váltott ki mély érzéseket és egyfajta tartást, mely erőt adott a kor embereinek, valamint fenntartotta a politikai légkörben megfogalmazott elégedetlenséget.

A magyar társadalom emlékezete és az emlékezetpolitika elválaszthatatlanul együtt mozog. A történelmi alakokhoz való visszanyúlás, a múlt egy szeletének speciális értelmezése meghatározza a magyar emlékezetet. Ennek eredményeképpen kevés olyan történelmi esemény és emlék van, mely az egymást váltó politikai hatalmak sorában ugyanolyan megítélés alá esett volna. Magyarország esetében ezért, véleményem szerint célszerűbb az emlékezeti helyeket és azok változását, mint egy- egy történelmi esemény megítélését átfogóan vizsgálni. A folyamat értelmezéséhez kiemelt jelentőségű helyszínt érdemes választani, mely végigkövette a történelmi korok változását, otthont adott számos, nemzeti szinten fontos eseménynek, ezért a dolgozatomban az ország egy kiemelt, szimbolikus és politikai tartalommal is feltöltött terét, a budapesti Kossuth Lajos teret választottam. *„Az nyilvánvaló, hogy azért lett Kossuth tér, mert lett Parlament. Az Országház teremtette a teret, s nemcsak létrehozta, de – arányaival, tömegével- meg is szervezte azt maga körül.”* – írja Gerő András a térről szóló könyvében.³² Gerő állítása igazolható, a tér és a politikai tartalom összefonódott, hiszen az építkezések befejeződése óta nem volt olyan kormány, melynek politikájában, ne jelent volna meg a Kossuth tér, annak használata és beépítése, mint egy öndefiníciós forma. Emellett a társadalom – elsősorban tüntetések folyamán elégedetlenségük, állampolgári jogaik kifejezésére – használja a teret. Az évek során, e kettő folyamat összefonódásából kialakult a tér szimbolikus többlettartalma is. Ezt a tartalmat erősíti, hogy a tér emlékezési funkciót is betölt, mely már az

³¹ Gyáni (2016), 169.; 174-185.

³² Gerő András (2008), *Térő. A Kossuth tér története*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 33.

építési munkálatok kezdeténél, a tervek megrajzolásánál fontos szempontként jelent meg. Ezt támasztja alá Gerő András, korabeli képviselőházi irománnyal: „*habár az emelendő országház az ország anyagi erejéhez képest egyszerűbben építetik is, annak mégis arányaira és alakjára nézve emlékszerűnek kell lennie.*”³³

Módszertan

A dolgozatban – mely arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen szerepet tölt be a magyar társadalom életében és kollektív emlékezetében a Kossuth tér – a kutatási módszerként a tartalomelemzést választottam. A kérdés megválaszolásához forrásként egyrészt a Gerő András által írt *Térerő – A Kossuth tér története* című munka utószavában összegyűjtött, Kossuth térre vonatkozó sajtómegjelenéseket és fotóanyagot használtam. Az elemzés során a Gerő által megfogalmazott, a térhasználat során kirajzolódó képet és az az által betöltött funkciókat „a priori” kategorizációként értelmeztem, tehát az empirikus elemzést megelőzően azonosítottam azokat, mint kódokat. Ezáltal létrejöttek a hatalmi (1), szimbolikus (2) és apolitikus (3) nevet viselő kategóriák.³⁴ A könyv a Kossuth teret, mint a társadalom számára fontos, szimbolikus jelentőségű teret értelmezi, ezen kívül a hatalomgyakorlás szempontjából fontos, reprezentációs térként jeleníti meg. Gerő a megállapításait a tér kialakulásának bemutatásával kezdi, végigkövetve a térre vonatkozó névváltoztatásokat, azokat történelmi és politikai folyamatokkal magyarázza, értelmezi. Elsődleges forrásaként a történész újságcikket és fotóanyagokat dolgoz fel, így mutatva be azt a változást, mely során a Kossuth tér kialakult, elnyerte a mai jelentőségét és betöltheti a funkcióit. A könyv a folyamatot az 1820-as évekbeli első említéstől és az 1850-es években megkezdődő térfeltöltési munkálatoktól

³³ Gerő (2008), 24.

³⁴ Gerő (2008), 11-197.

követi nyomon, egészen 2006-ig. Az utószóban található utolsó fotó 2007-ben készült.³⁵

A rendelkezésre álló forrást, – követve a Gerő András által összegyűjtött anyagok³⁶ időbeli korlátait – parlamenti felszólalásokkal egészítettem ki. A kutatáshoz az Országgyűlési Könyvtár digitalizált adatait,³⁷ valamint a Parlament honlapján³⁸ található felszólalásokat használtam fel, az 1867-es első említéstől kezdve a 2006-os év eseményeiig feldolgozva. Az Országgyűlési Könyvtár – az eredetileg képviselők számára elérhető, majd 1952-től nyilvánossá vált gyűjtemény – egyik jelentősége, hogy a kutatás szempontjából jelentős országgyűlési iratok, valamint a tanácsköztársaság idejéből fennmaradt dokumentumok is elérhetőek.³⁹ A gyűjtemény átfogó jellege és hatalmas adatbázisa miatt vált a kutatás egyik fő forrásává. A dolgozatban az 1867-től 1918-ig terjedő időszak eredményeit mutatom be.

Krippendorff elemzési struktúráját követve, a rendelkezésre álló forrásanyagban elkülönítettem elemzési kategóriákat.⁴⁰ A parlamenti felszólalások kapcsán megállapítottam, hogy honnan származik az irat, (Képviselőházi napló, Képviselőházi iromány, Főrendiházi napló, Főrendiházi iromány, állami költségvetési adat, törvényjavaslat vagy pedig a Magyarországi rendeletek tára) amelyben rögzítették a térrel kapcsolatos felszólalást. Emellett rögzítettem a felszólalás időpontját, azt, hogy ki szólalt fel és lehetőség szerint, hogy milyen minősítéssel rendelkezett. Ezt követően a felszólalás tartalmát és lehetőség szerint az arra érkező reakciókat, a kontextust írtam le. A sajtóanyag – melynek forrását a Gerő–könyv biztosította – összegzéséhez feltüntettem a folyóiratot, amiben a cikk megjelent, annak

³⁵ Gerő (2008), 11-197.

³⁶ Gerő (2008), 95-197.

³⁷ Hungaricana: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/orszaggyulesi_dokumentumok/ Letöltve: 2018.02.10. 16:28

³⁸ Parlament.hu: <http://www.parlament.hu/orszaggyulesi-naplo-elozo-ciklusbeli-adatai> Letöltve: 2018.02.20. 10:12

³⁹ Berza László (szerk. 1973), *Budapest Lexikon*. Budapest, Akadémia Kiadó. 890.

⁴⁰ Krippendorff, Klaus (2004), *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. California, Sage Publications. 83.

címét, a megjelenés időpontját és összefoglaltam annak tartalmát. A fotóanyagok esetében rögzítettem a kép készítési időpontját, a Gerő-könyvben található elnevezést, a képen látható tartalmat.⁴¹ Krippendorf munkájára támaszkodva szisztematikusan elkülönítettem az adatokat, a kategorizálás során a legnagyobb, még elemezhető egységeket hoztam létre, valamint a források kontextualitását is rögzítettem, hogy az értelmezés során több szinten, több dimenzióban álljanak rendelkezésre.⁴²

A rendelkezésre álló elemzési egységek mindegyikét az „a priori” kategóriák egyikébe soroltam, így megállapítva a korszakra jellemző, térhasználattal kapcsolatos sajátosságokat. A hatalmi kategóriába kerültek azok a felszólalások, események, fotók, melyek központi, politikai célokat, érdekeket foglaltak magukba, a szimbolikus kategóriába azokat a forrásokat soroltam, melyek a nemzeti eszmére, a magyarságra, vagy valamely történelmi eseményre hivatkoztak, míg az apolitikus kategóriába azok a társadalmi, civil megmozdulásokat, szervezéseket soroltam, melyek sem politikai, sem pedig eszmei értékeket nem képviseltek. Az így rendelkezésre álló forrásanyag három megközelítésből, képi, sajtó és parlamenti felszólalások formájában mutatja be az ország főterére jellemző sajátosságokat, melyek egymást kiegészítve adnak egy komplex képet a lezajló folyamatok mögött meghúzódó politikai döntésekről, érdekekről és a társadalom reakcióiról, annak értelmezéseiről. A források sokszínűsége által a tér, mint „lieu de mémoire”⁴³ kiegészül más, politikai felszólalás és a Gerő által gyűjtött sajtó és fotóanyagok⁴⁴ formájában megnyilvánuló örökséggel.

⁴¹ Gerő (2008), 95-197.

⁴² Krippendorf (2004), 83- 87.

⁴³ Nora (1999)

⁴⁴ Gerő (2008), 95-197.

Elemzés 1867–1918

Az első, 1867-től 1918-ig terjedő időszak politikai beszédeit vizsgálva megállapítható, hogy a felszólalások jelentős részében az állandó Országház építésének gondolata, az arra alkalmas hely kijelölése kapcsán jelenik meg a tér és annak szerepe. Döntő többségben a pénzügyi források megvitatása, az állandó Országház építésével kapcsolatos finansiális kérdések kerültek megvitatásra.⁴⁵ A Képviselőházi naplókban olvasható, hogy az országgyűlés ideiglenes helyszíne a Nemzeti Múzeum nagyterme volt, melynek fizikai állapota nem adott okot az új helyszín felkutatására. Az érvek felsorakoztatása után a tisztviselők megállapították az állandó Országház építésének szükségességét.⁴⁶ A dokumentumokat vizsgálva kirajzolódik, hogy első lépésként az Országház építésére három, potenciálisan alkalmas területet jelöltek ki, az akkor Só-térnek nevezett területet, Rákost és a Tömő-teret. A Só-tér melletti legfőbb érv azok állami tulajdona, így kedvezőbb ára volt, szemben a Tömő-térrel. Rakovszky István előadó a következőket nyilatkozta: *„a bizottság figyelmét ama kincstári telkekre, a volt sóházi telkekre irányoznám, a melyek a mostani országháztól alig néhány száz lépésnyire, a belváros közvetlen közelében terjednek el s melyek az állam tulajdonát képezvén, ezeken még kevesebbe fogna az új országháznak építése kerülni, mint a Tömő-téren.”*⁴⁷ A Tömő-tér elleni érvként a Duna szabályozása által felmerülő plusz költségek is megjelentek. *„... ezen alsó talaj-víz felszivárgásán segítve lesz, de tudjuk t. ház, hogy a beton-építkezés véghetetlenül költséges és éppen ez a körülmény az, a mi előttem a telek kedvező fekvésén kívül döntő; mert a sótéri telek, mint talaj, nem igényel beton-építkezést...”*⁴⁸. A fent említett telkek mellett,

⁴⁵ Többek között Képviselőházi napló, 1884. XIII. kötet. 1886. december 17. 292. <http://goo.gl/QG8izw> Letöltve: 2018. április 12. 20:42.

⁴⁶ Képviselőházi napló, 1878. XV. kötet, 1880. november 17-december 11. 292-296. <https://goo.gl/oeKqRui> Letöltve: 2018.04.01.17:54

⁴⁷ Képviselőházi napló, 1878. XV. kötet, 1880. november 17-december 11. 292. <http://goo.gl/61AZQj> Letöltve: 2018.04.01. 16:56

⁴⁸ Képviselőházi napló, 1878. XV. kötet, 1880. november 17-december 11. 293. <http://goo.gl/PfqKqj> Letöltve: 2018.04.01. 17:32

az elhelyezkedést és a pénzügyi keretek figyelembe véve, a belvároson kívüli, mint Országház- építésre alkalmas terület is számításba került. „... még nagyobb tér van Rákoson, őseink is ott gyülekeztek, kövessük őseink példáját. Aztán, a Rákoson még olcsóbban is lehet országházat építeni, mert ott nagy kiterjedésű s csekély értékű terek vannak; a lóvonatú vasút kiszállítja oda a képviselőket és ott a sík téren még inposansabb lehet az országház...”⁴⁹ A pénzügyi és telekkel kapcsolatos kérdések megvitatása után Tisza Kálmán miniszterelnök állásfoglalása vált mérvadóvá. Álláspontja szerint az állandó országház építése – tekintet nélkül az ideiglenes helyszín állapotára – elengedhetetlen. Budapest fejlesztése kiemelten fontos, a Tömő-tér fekvését tekintve közelebb esik Budapest város központjához, mint az egyéb, említésre kerülő telkek.⁵⁰ Az 1880. december 14-i törvénycikk alapján kimondásra került, hogy az állandó országház megépítésének helyszíne az V. kerületi Tömő-tér.⁵¹ Az országház megépítésének határozatáig az országgyűlésben politikai, hatalmi rivalizálással kapcsolatos felszólalások olvashatók a feljegyzésekben, ezért ezeket az a priori kategóriák közül a „hatalmi” megnyilvánulások közé soroltam.

A határozat megszületése utáni következő lépés a megfelelő építész megtalálása és az épület stílusának meghatározása volt. Az Országház és a körülötte lévő tér szimbolikus tartalommal való feltöltésének kezdeti lépései már ebben a korban megfigyelhetőek. A korszakban a pénzügyi problémák szintén szerepet játszottak a viták során, azonban ezek elsődlegesen az Országház stílusának az építési költségei miatt kerületek előtérbe. „...ha a puszta falak ennyibe kerülnek, akkor a kül-és belfelszerelés legalább még egyszer annyiba kerül, mert mindenki tudja, aki épített valaha, hogy fal és fedél csak fele kiadás, de itt, a hol mindennek, még a legcsekélyebb butornak is stílszerűnek kell lenni, hol a falakat freskókkal, az ablakokat üvegfestvényekkel kell ellátni,

⁴⁹ Képviselőházi napló, 1878. XV. kötet, 1880. november 17-december 11. 295. <http://goo.gl/Z8fLko> Letöltve: 2018.04.01. 17:39

⁵⁰ Képviselőházi napló, 1878. XV. kötet, 1880. november 17-december 11. 293- 295. <http://goo.gl/YwwK4g> Letöltve: 2018.04.01. 16:56

⁵¹ Főrendiházi irományok, 1878. VI. kötet. 262. <http://goo.gl/4e4y3h> Letöltve: 17:58

hol mindent keményfából kell csinálni, hogy rossz próféta legyek, a midőn azt mondom, hogy a felszerelés még egyszer annyiba kerülend...”- nyilatkozta Orbán Balázs.⁵² Az Országháznak, a térnek, valamint a választott gót stílusnak egyszerre több funkciót kellett ellátnia: ki kellett kifejeznie az eszményt, a magyar történelmi nagyságot és a múltnak is megfelelő emléket kellett állítania. „Azonban tekinteten kívül alig lehet hagyni, hogy a műépítészet ma nagy szorgalommal tanulmányozza a gothicát, mintha az ősök nagy gondolatait akarná fürkészní, hogy az izlés azonnal és tulnyomoan a gothica felé veti tekintetét, mihelyst nagyszerű építkezésről vagy monumentális emlékről van szó, hogy végre alig van ember, kire a gothica bizonyos mélyen járó hatást nem gyakorolna. Szerény véleményem szerint magyar történelmi szempontból, multunk nagyságát alig fogná valami műépítkezés megfelelőbben kifejezni, mint a gót styl.”⁵³

A szimbolikus tartalmat és az emlékezeti térként való szerepet erősítette az 1884. május 13-án írt törvényjavaslat, mely nem csupán a helyszínt, a stílust, valamint az építésre szánt hitel összegét fogalmazta meg, hanem az építési munkálatok befejezésének dátumát is. A munkálatok befejezésének időpontját 1896-ra, a milleniumi évre tűzték ki. A törvényjavaslatban megfogalmazták, hogy az épület – és ezáltal a tér – az ünnepegyen mint monumentális emlékhely fog funkcionálni, mely kifejezi a nemzeti értékeket, „erkölcsi és szellemi kihatása” is számottevővé válik.⁵⁴ Az emlékezeti funkció az építési munkálatok kezdetétől központi elem volt, a millenniumi év mint évforduló, Nora szerint önmagában is „lieu de mémoire”-ként funkcionál.⁵⁵ Azáltal, hogy központi irányítással az Országház átadását kiemelkedő dátumra tűzték, az épület és a tér a köztudatba, mint egy szimbolikus, eszmei többlettartalommal rendelkező helyszín került be. Az építési munkálatok megkezdésétől a hatalmi és szimbolikus kategóriák összefonódása figyelhető

⁵² Képviselőházi napló, 1881. XVII. kötet, 1884. április 26-május 19. 129. <http://goo.gl/WiB5xJ> Letöltve: 2018.04.01. 18:28

⁵³ Főrendiházi napló, 1881. II. kötet, 1883. szeptember 27- 1884. május 19. 316. <http://goo.gl/XWKWbB> Letöltve: 2018.04.01. 18:40

⁵⁴ Főrendiházi irományok, 1881. IX. kötet. 274. <http://goo.gl/hGE6it> Letöltve: 2018.04.01. 18:49

⁵⁵ Nora (1999)

meg, az érvelésekben – annak ellenére, hogy politikai érdekek megvalósítása miatt történt a felszólalás – a szimbolikus, elsősorban a nemzet nagyságát és történelmi múltat hangsúlyzó felszólalások kerültek előtérbe. Az építészeti, költségvetési felszólalások mellett megjelentek a térrendezéssel kapcsolatos kérdések, a millenniumi műemlékek építése központi témává vált. A zárszámadások alapján kimutatható, hogy az 1890. évi III. törvénycikkre hivatkozva a térrendezés, Gróf Andrássy Gyula emlékszobrának felállítása rendszeres kiadásként jelenik meg, azonban az a millenniumi emlékévre nem készült el.⁵⁶

A vegyes, hatalmi és szimbolikus tartalmak összefonódását mutatják a rendelkezésre álló sajtócikkek és fotók.⁵⁷ Az összegyűjtött cikkek a *Népszava*, a *Pesti Napló* illetve a *Pesti Hírlap* hasábjain jelentek meg. A korban kiemelkedő esemény volt az első, téren rendezett tüntetés. Gerő azt írja, hogy az 1905-ös, az egyenlő és titkos választójogért tartott, diákságot, munkásságot, minisztériumi képviselőket egyaránt megmozgató tüntetés volt az első, mely „*megnyitotta a demonstrációk sorát*”.⁵⁸ A vizsgált időszak kiemelkedő problémája volt az első világháború és az az által okozott emberélet veszteség, valamint az élelmi-szerhiány. 1917. június 6-án megalakult a Károlyi által vezetett és az ellenzéki pártok által támogatott Választójogi Blokk,⁵⁹ mely a későbbiekben meghatározta Magyarország történelmének alakulását, hatással volt a kor megmozdulásaira, forradalmaira. Károlyi Mihály az osztrák-magyar Monarchia ellen szólalt fel, a magyar nép önállóságát követelve. „*Ez nem az antant, hanem az önök műve volt. Most követeljük: pusztuljanak a helyükről, hogy a nép maga tárgyaljon a maga sorsának intézéséről, békéjéről, jövőjéről, függetlenségéről, szabadságáról.*”- idézte Ormos Mária.⁶⁰ A kor meghatározó eseményei, a kirobbanó őszirózsás

⁵⁶ Állami zárszámadás 1868-1955. Zárszámadás 1902. 272. <http://goo.gl/wVbp8j> Letöltve: 2018.04.01. 20:10

⁵⁷ Gerő (2008), 95-116.

⁵⁸ Gerő (2008), 37.

⁵⁹ Ormos Mária (2009), *Magyarország története. Világháború és forradalmak 1914-1919*. Budapest, Kossuth Kiadó. 30. <http://crnl.hu/tantargyioldalak/tortenelem/archivum/mo/12.pdf> Letöltve: 2018.04.02. 11:12

⁶⁰ Ormos (2009), 39.

forradalom és az azt követően kikiáltott Köztársaság⁶¹ meghatározta a sajtóban megjelent tartalmakat is. 5 darab, az 1918-as évet feldolgozó forrás áll a rendelkezésre, melyek mindegyike a forradalom dicsőségéről, a nemzeti érdemeiről, az öntudatra ébredt magyarságról ír.⁶² A Köztársaság kikiáltása az Országház-téren történt, melyről a korabeli cikk így írt: „*Budapest talán legszebb, legmonumentálisabb tere a Parlament előtt lévő tér a szabadságnak mai nagy reggelén talán monumentálisabb volt, mint valaha. Az Országház gótikus csipkefalai történelmi komorsággal meredtek a télien sűrűre égve, a hatalmas kupola komoly fönséggel hordta bordáin a hógerezdeket és mindezek mögött és fölött a hólepte budai hegyek ünnepiesen és csodaszépen eleven tájképe lebegett.*”- olvasható a *Pesti Hírlap* hasábjain.⁶³ A tér szimbolikus tartalommal való feltöltését jelentette, hogy a magyar történelem meghatározó fordulópontjai a helyszínhez köthetőek, valamint az, hogy a korabeli források a térről, mint valami monumentális és méltósággal bíró helyszínről számolnak be. A kiemelt cikkben erős a szépirodalomra jellemző fennkölt fogalmazási stílus, mely a tér eszmei tartalmát erősíti. Az újságok által közvetített kép a társadalom széles rétegéhez eljutott, így azok tartalma nagy mértékben befolyásolta a térről és az eseményekről, a köztudatban kialakuló képet.

A fotókon rögzített események szintén a szimbolikus és hatalmi funkciók keveredését mutatják. A rendelkezésre álló források megörökítették a Szent Korona országgyűlésbe való bevitelét, magas rangú tisztségviselők érkezését, a téren tartott egyházi miséket, szertartásokat, a tüntetéseket, valamint a Köztársaság kikiáltását. A fotók mindegyike kiemelt jelentőségű eseményhez kapcsolódik, jellemzően jelen van a hadsereg, valamely katonai, rendfenntartó egység. A fotókon több esetben a résztvevők ünnepi, díszmagyar, vagy a katonák esetében díszegyenruhában jelennek meg.⁶⁴ Az ünnepi ruha és a katonák fegyelmezett sora mind a térhez kapcsolódó ünnepi, fenséges hangulatot

⁶¹ Ormos (2009), 42-54.

⁶² Gerő (2008), 108-116.

⁶³ Gerő (2008), 111.

⁶⁴ Gerő (2008), 97-113.

erősítik. A tüntetéseken készült fotók mozgalmasak, dinamikusak, a gesztikulációk – kalaplengetés, tapsolás formájában kifejezett tetzésnyilvánítás – megerősítik a térrel kapcsolatos megmozdulások jelentőségét. Megállapítható, hogy a korban a parlamenti felszólalások, a korabeli cikkek és fotók is erősítik azt, hogy a tér a hatalom öndefiníciójának eszköze és egyben szimbolikus tartalommal is feltöltődött. A két funkció egymástól elválaszthatatlan a vizsgált időszakban.

Konklúzió

A budapesti Kossuth Lajos tér a fent bemutatott időszak során is számos, az ország történetében jelentős eseménynek adott otthont. A mindenkori politikai hatalom és annak ideológiájához mérten, eltérő szerepben és hangsúllyal jelent meg a tér a magyar társadalom számára, azonban annak szimbolikus jelentősége a vizsgált időszak során folyamatosan jelen volt.

A dolgozat elméleti kerete – mely az egyén csoporton belüli felépítését, a kollektív identitást és a kollektív emlékezet témaköreit dolgozta fel – kiindulópontként szolgált annak az összetett és tudatos, politikai és társadalmi szintéren egyaránt megvalósuló folyamat bemutatásához, mely során a központi hatalom, az általa szervezett rendezvények, ceremóniák, valamint az ezekről készült dokumentumok – melyek a teret monumentális és értéket hordozó helyszíneként jelenítik meg – a teret szimbolikus többlettartalommal ruházták fel. A térhasználat során központi jelentőségűvé váltak a társadalom által szervezett események, valamint az azok által képviselt értékrend. A két folyamat – a központi és a társadalom által szervezett megmozdulások – eredményeként kialakult az a sajátos emblematikus jelentés, melyet a budapesti Kossuth tér jelent a magyar társadalom öndefiníciója és emlékezete számára.

A dolgozat terjedelmi korlátai nem tették lehetővé, hogy a Kossuth tér magyar társadalom betöltött szerepét a jelenkorig végigkövessem, illetve annak kialakulását, térrendezését bemutassam. Megállapítható, hogy a történelem során napjainkig a tér a mindenkori politika narratíváit, valamint a téren kialakult, társadalmi szerveződések által képviselt képet egyaránt magába foglalja. A tér szimbolikus tartalmának egyik fő hordozója annak sajátos – az Országház melletti – elhelyezkedése, valamint a térrendezés során megmutatkozó szimbolikus kommunikáció, mely a szoborállítások és a tér körül elhelyezkedő épületekben nyilvánul meg.

Pótó Gyánitól idézve azt állítja, hogy az emlékhelyek akkor keletkeznek, amikor még van legitimitása a szimbolikus formában megmutatkozó értékrendnek.⁶⁵ Az emlékhelyek, az ott felállított szobrok az adott kor politikai akaratát testesítik meg, azonban csak akkor kerülnek elfogadásra és válnak a köztudat részévé, amennyiben az általuk képviselt értékek gyökeret találnak a társadalom gondolkodásában. A Kossuth Lajos tér, mely a Nora által megnevezett „lieu de mémoire”⁶⁶ csoportba sorolható, kiemelt jelentőségű helyszín a magyar társadalom számára. Az Országház közelsége, a tudatosan megkonstruált tér-kép, a téren történt társadalmi megmozdulások, valamint az azokra adott politika válaszok és viták együttesen emelték ki a Kossuth teret a magyarországi közterek sorából.

Felhasznált irodalom

- ASSMANN, Jan (2004): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezet és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- BENJAMIN, Walter (1969): Párizs, a XIX. század fővárosa. In: *Uő: Kommentár és prófécia*. Budapest, Gondolat Kiadó.

⁶⁵ Pótó János (2003), *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, Osiris Kiadó. 24.

⁶⁶ Nora (1999)

- BERZA László (szerk. 1973): *Budapest Lexikon*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- BURKE, Peter (2001): A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio*, 2001/1. 3-21.
- DURKHEIM, Emile (2003): *A vallási élet elemi formái*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- GERŐ András (2008): *Térő. A Kossuth tér története*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- GYÁNI Gábor (2016): *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, Kalligram.
- HALBWACHS, Maurice (1971): Az emlékezet társadalmi keretei. In: FERGE Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia (Válogatás)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HALBWACHS, Maurice (2011): The Collective Memory. In: OLICK K, Jeffrey, VINITZKY- SEROUSSI, Vered, LEVY, Daniel (szerk.): *The Collective Memory Reader*. Oxford, Oxford University Press.
- KATTAGO, Shioban (2015): Written in Stone: Monuments and Representation. In: Uó. (szerk.): *Research Companion to Memory Studies*. UK, Ashgate Publishing Company, Surrey. 179-195.
- KRIPPENDORF, Klaus (2004): *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. California, Sage Publications.
- PÓTÓ János (2003): *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- NORA, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14/1999 (3.) 142-157. http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm#P10_119 Letöltve: 2018.02.27. 18:31.
- ORMOS Mária (2009): *Magyarország története. Világháború és forradalmak 1914-1919.*, Budapest, Kossuth Kiadó. <http://crnl.hu/tantargyioldalak/tortenelem/archivum/mo/12.pdf> Letöltve: 2018.04.02. 11:12

Internetes források

- Állami zárszámadás 1868-1955. Zárszámadás 1902. 272. <http://goo.gl/wVb-p8j> Letöltve: 2018.04.01. 20:10
- Főrendiházi irományok, 1878. VI. kötet. 262. <http://goo.gl/4e4y3h> Letöltve: 17:58
- Főrendiházi irományok, 1881. IX. kötet. 274. <http://goo.gl/hGE6it> Letöltve: 2018.04.01. 18:49
- Főrendiházi napló, 1881. II. kötet, 1883. szeptember 27- 1884. május 19. 316. <http://goo.gl/XWKWbB> Letöltve: 2018.04.01. 18:40

- Hungaricana: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/orszaggyulesi_dokumentumok/ Letöltve: 2018.02.10. 16:28
- Képviselőházi napló, 1878. XV. kötet, 1880. november 17-december 11. 292-296. <https://goo.gl/oeKRui> Letöltve: 2018.04.01.17:54
- Képviselőházi napló, 1878. XV. kötet, 1880. november 17-december 11. 292. <http://goo.gl/61AZQj> Letöltve: 2018.04.01. 16:56
- Képviselőházi napló, 1878. XV. kötet, 1880. november 17-december 11. 293. <http://goo.gl/PfqKqj> Letöltve: 2018.04.01. 17:32
- Képviselőházi napló, 1878. XV. kötet, 1880. november 17-december 11. 295. <http://goo.gl/Z8fLko> Letöltve: 2018.04.01. 17:39
- Képviselőházi napló, 1878. XV. kötet, 1880. november 17-december 11. 293-295. <http://goo.gl/YwwK4g> Letöltve: 2018.04.01. 16:56
- Képviselőházi napló, 1881. XVII. kötet, 1884. április 26-május 19. 129. <http://goo.gl/WiB5xJ> Letöltve: 2018.04.01. 18:28
- Képviselőházi napló, 1884. XIII. kötet. 1886. december 17. 292. <http://goo.gl/QG8izw> Letöltve: 2018. április 12. 20:42.
- Parlament.hu: <http://www.parlament.hu/orszaggyulesi-naplo-elozo-ciklus-beli-adatai> Letöltve: 2018.02.20. 10:12

BONIFERT RITA

Kényszer vagy szabadság? A hijáb mint identitáskifejező eszköz Nyugat-Európában

A fejkendő a nők elnyomásának szimbóluma. A fejkendő a modern muszlim nő identitásának része, az egyéni szabadság kifejezője. Napjainkban az európai közbeszédben ilyen és ehhez hasonló, egymásnak teljesen ellentmondó állítások, vélemények látnak napvilágot az iszlám nők helyzetéről. A két véglet - a nyugati szemüvegen keresztül elnyomott, jogfosztott muszlim nő sztereotípiája és a fundamentalista propaganda által hangoztatott muszlim nők kivételes helyzete között számos árnyalatbeli különbséget tapasztal az érdeklődő, akinek nincs könnyű dolga eligazodni eme szövevényes, politikai, kulturális és történelmi szempontból is rendkívül kényes de ezúttal fontos kérdéskörben.

Fontosnak tartom leszögezni, hogy az iszlám civilizációs tér számos, egymástól különböző társadalmat foglal magába így a muszlim nők elnyomásáról és bántalmazásáról nem lehet általánosságban beszélni, mint, ahogyan az „európai nő” fogalma is rendkívül tágan

értelmezhető. Jelentős eltérések figyelhetők meg a nőkkel való bánásmódban kezdve a radikálisabb szabályozást folytató Szaúd-Arábiától és Jementől a modern társadalmi fejlődés útjára lépett Marokkóig. Ugyanígy fontos körül határolni azt is, hogy a muszlim nők, akikről az épp aktuális tanulmány szól, milyen társadalmi háttérrel rendelkeznek.

Tehát jelen írásomban azt a muszlim nők helyzetével kapcsolatos kérdést szeretném megvizsgálni, hogy milyen indíttatásból öltenek a kendőt és hogy miért van az, hogy míg számos muszlim nő borítja büszkén fátyollal az arcát, fejét és testét, addig számos arab feminista írónő, aktivista küzd elszántan, a nézetük szerint nőgyűlölet manifesztációja- a burka, csador stb.- ellen (Layla Baalbakki-Libanon, Inaam Kachachi- Irak, Mona Eltahawy-Egyiptom...).

Ezt a látszólagos paradoxont igyekszem feltárni a következőkben.

A témát azért tartom érdekesnek és ezentúl fontosnak mert remekül példázza a kultúrák találkozásakor felbukkanó problémák legfőbb gyökerét: azt, hogy egy bizonyos kulturális jelenség mennyire máshogy, sőt akár szöges ellentétként értelmezhető, attól függően, hogy ki milyen civilizációban szocializálódott, milyen értékeket, attitűdöket sajátított el. Ennek a diverzitásnak a felismerése merőben megváltoztatja az ember szemléletmódját és fogékonytá, sőt kíváncsivá teszi egy „más” világ értékeire, gondolataira. Ezt a hozzáállást égetően szükséges lenne elsajátítani ahhoz, hogy empatikusan közelítsünk korunk világát alakító folyamatokra, úgymint a nemzetközi migráció és a globalizáció.

A 'másik' megértéséhez a 21. századi muszlim nők felől közelítetek. Arra keresem a válaszokat, hogy mit jelent a viselője számára a fejkendő. Vallási jelkép? Az elnyomás, jogfosztottság bélyege? Netán a kulturális gyökerekből táplálkozó muszlim identitás büszke kifejező eszköze itt Európában? Ezeknek a kérdéseknek eredek nyomába, kezdve a Próféták idejében, körüljárva, hogy hajdanán kik és miért hordták azt a bizonyos fátylat.

Mivel a muszlim „*hijáb*” története évszázadokra nyúlik vissza, így írásomat egy történelmi áttekintéssel kezdem. A Korán az iszlám valóság és civilizáció forrása, ez mindig egy biztos támaszpontot nyújt az

iszlám témájú kérdésekben, ezért számba veszem azt is, hogy a Szent Könyv hogyan viszonyul a fejkendő viseléshez.

Végül pedig, amiatt, hogy a témára sok figyelem esik az európai médiában és közbeszédben manapság, ezért foglalkoztat az a kérdés, hogy az európai másod- és harmad muszlim generáció esetében milyen a kulturális és identitásbeli változás írható le a fátyolviselés tekintetében.

Történelmi áttekintés

Hijáb a Koránban és az iszlám kezdetén

Amikor az iszlám civilizációról beszélünk először mindig érdemes megvizsgálni, hogy mit ír a Korán az adott témáról. Hiszen a muszlimok szent könyve az alapja az iszlám vallási tanításoknak, melyek átszövik és szabályozzák az egész iszlám közösség (*umma*) életét.

A Próféta, Mohamed élete két részre osztható: a mekkai (610-622) és a medinai évekre. Ennek megfelelően a Korán is mekkai, illetve medinai versekre bomlik. A korábbi időszakban öt olyan vers nyilatkoztatott ki Mohamednek, melyek tartalmazzák a '*hijáb*' szót. Ám minden esetben a *védőfal*, *paraván*, *függöny*, *lepel*, *válaszfal* értelemben. Tehát itt még szó nincs a női fejkendő viseléséről.

A medinai tartózkodásának idején a Próféta szintén öt versben említi meg a *higábot* de itt már néhány esetben utalást tartalmaz a női test elfedésére.

A Próféta egyik barátja hagyományozta az utókorra az alábbi történetet: Mohamed a társait tanította, amikor az egyik férfi keze hozzáért a Próféta kedvenc feleségéhez. Ennek a mozzanatnak a nyomán történt meg a kinyilatkoztatás:

A szövetségesek (al-Ahzab) XXXIII/59: „Próféta, mondd a feleségeidnek, a leányaidnak és a hívők feleségeinek, hogy borítsák magukra köntösük egy részét, így érhető el leginkább az, hogy felismerjék és ne zaklassák őket.”¹

¹ Iványi, Tamás (2006), *A muszlim nő otthon*. Budapest, Kőrösi Csoma Társaság. 33.

Azt mesélik ugyanis, hogy a medinai éjszakákon a kéjsóvár férfiaknak az volt a szokásuk, hogy követték az asszonyokat, akik kimentek a házból elvégezni a dolgukat. A gond abból adódott, hogy a nők különböző társadalmi csoportokhoz tartoztak, így voltak közöttük szabadok, rabszolganők, sőt mi több olyanok is, akik a piros zászlós házakban űzték az ősi mesterséget. A sötétben azonban nem lehetett könnyen megkülönböztetni őket társadalmi rangjuk szerint ezért a magasabb rétegbe tartozó hölgyek felé is közeledtek a férfiak.

A Próféta, eme finom asszonyok férjeinek panaszaira válaszul azt tanácsolta a szabad nőknek, hogy öltsek magukra köntösük egy részét, így a fátyol viselése jelzi majd társadalmi helyzetüket, ami megvédi őket a nemkívánatos férfiak közeledésétől. Erről a történetről a Prófétaig visszamenő hagyomány számol be.

A Korán vers tehát a test beburkolását írja elő, a fejfedőt nem is említi. Mohamed próféta tanácsolja a fátyol viselését azért, hogy az előkelő hölgyeket egyértelműen meg lehessen különböztetni az alacsonyabb rangúaktól, prostituáltaktól.² De mindez nem jelenti azt, hogy a Próféta kötelezővé tette volna, vagy a Koránban találnánk egyértelmű és minden helyzetben érvényes parancsot a fátyol viselésére. Itt, ebben a versben csupán egy praktikus tanácsról olvashatunk, amely a 21. században valójában érvényét veszíti. (Legalábbis, ha Nyugat-Európai térségre gondolunk)

A *szövetségesek* 59. versén kívül megtalálható a Koránban még egy vers, amelyet érdemes vizsgálni a fátyol-kérdéskörben. Ez pedig a fény 31. verse, amely a tisztátalanság miatt került kinyilatkoztatásra. A fátyol szó azonban itt nem fordul elő, de előírja a vallásos asszonyok számára az erkölcsös viselkedést, ezen belül is az erényes öltözködés fontosságát hangsúlyozza ki. (Ez lényegében a mell és a mell alatti részek eltakarását jelenti.)³

A Korán versek vizsgálata azonban bonyolultabb folyamat, sok mindent kell figyelembe venni a jelentés valódi tartalmának kinyeréséhez.

² Iványi (2006), 29-37.

³ Iványi (2006), 36-37.

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a Koránban nincsen olyan konkrét előírás, amely kötelezővé tenné a muszlim nők számára az arcuk elkendőzését.

Akkor mégis honnan szivárgott be ez a gyakorlat a muszlim/ arab társadalmi szokásrendszerbe? Erre több magyarázatot is adnak a témával foglalkozó szakértők: A Próféta idejében főként sivatagi társadalmak éltek az Arab- félszigeten és a környező területeken is. Ez magyarázza azt, hogy a fejkendő viselése viszonylag bevett szokás volt az arab törzsek tagjai (nők és férfiak) között mert a gyakori sivatagi homokviharok és a kíméletlenül tűző nap elől remek védelmet nyújtottak a testet borító kelmék.

Ezenkívül a fátyol társadalmi rangot is kifejezett az iszlám elterjedése előtt. Majd ezek után, a vallás terjedésével egyre gyakoribb szokás lett a kendőviselés, elsősorban a városi előkelő asszonyok körében, míg a vidéki és nomád életmódot folytatók kevésbé öltötték fel a fejkendőt.

Mindezek mellett az iszlám elterjedése előtti ókori bizánci és perzsa néphagyományok is beleolvadtak a későbbi iszlám kultúrába a hódítások eredményeként. Főként Perzsiában számított bevett szokásnak a sűrűn szőtt fátylak viselése már az iszlámot megelőző ezer évben is. Így nem meglepő, hogy a perzsa vallástudósok, Korán magyarázók elvárták a fejkendő felöltését. a mindennapi életben.⁴

Modern idők: 19. századtól napjainkig

A történelemben tett nagy ugrással megérkezünk a 19. századba, melynek csak a végén indultak meg a modern, iszlámmal is foglalkozó eszmecserek. Ez legfőképpen annak köszönhető, hogy az első világháborúban elszenvedett Oszmán-török vereség a birodalom meggyengüléséhez vezetett.

Így az európai hatalmaknak lehetőségük adódott az arab világ gyarmatosítására az arab nemzetállamok és a mandátumrendszer kiépítését követően. Megszaporodtak a modernizálást szorgalmazó hangok,

⁴ Iványi (2006), 38.

hiszen nyilvánvalóvá vált az európai, nyugati világhoz képesti lemaradás társadalmi és gazdasági szempontból.

Az arab világ értelmiségi csoportjai (többségük Európában részesült tudományos képzésben) a nyugati civilizációt tartották követendő példának mind társadalmi, jogi, gazdasági és politikai szempontból is.⁵

Beszivárogtak a térségbe az európai, modern eszmék, gondolkodásmódok, amelyek változások elindítására ösztökélték a térség lakóit. Rengeteg kérdés merült fel, amelyekkel most nem foglalkozunk, de a korszak (20. század) ideológiái közül fontos megemlíteni az éledő arab nacionalizmust, mint az egyik fő eszmeáramlatot.

Az arab nacionalizmus lényegi eleme a szekularizmus, vagyis az állami intézmények „vallástalanítása”. Ez nem azt jelenti, hogy a nacionalisták elvetnék az iszlámot, mint vallást se nem azt, hogy megtagadnák iszlám szerves részét és befolyásoló erejét a civilizációban, kultúrában, társadalmi életben.

Az iszlám meghatározó szerepe az arab, muszlim emberek mentalitásában, világszemléletében alapértékek kiválasztásában megcáfolhatatlan. De a nacionalizmus szekuláris vonulata nem tartja totalitásnak az iszlámot, mint vallást, ahogy azt teszik az iszlamista áramlat követői. Elismerik és szorgalmazzák az iszlám magánéletre és a kultúrára korlátozott hatását de a gazdaságot és a politikát kivonnák az iszlám konkrétan érzékelhető befolyása alól. ⁶És ennél a pontnál érkezünk el oda, hogy kapcsolódjunk a női/fátyolviselési témához. Ugyanis az iszlám visszaszorulván a magánjogba erőteljesebb kihatással korlátozza a nők jogait a magán- és a családi életben egyaránt. Ez majd a későbbiekben fontos lesz, hiszen a fejkendő viselése is sokszor a családi szabályozás alá esik.

A században formálódó változások közül számunkra lényeges még az iszlám vallás reformjának igénye, ami magával hozta a liberális eszméket is. Fontos megemlíteni Qasim Amin egyiptomi jogászt, aki szorgalmazza az egyiptomi nők helyzetének nemzeti ügyé tételét és

⁵ N. Rózsa Erzsébet (2015), *Az arab tavasz. A Közel-Kelet átalakulása*. Budapest, Osiris Kiadó. 30-31.

⁶ Rostoványi Zsolt (1998), *Az iszlám a 21. század küszöbén*. Aula, 119- 120.

bátorítja a nőket, hogy lépjenek előre, vegyék le a fátylat, tanuljanak a férfiakkal (19-20. század).

Nem csak ő volt az egyetlen, aki élen járt az egyiptomi nők felszabadításában. Hudá Saarávít úgy tartják számon, mint az első egyiptomi nő, aki követeli a fejkendő levételét, hiszen az elmondása szerint csak gátolja a viselőit a szabadságukban, gondolkodásukban és a mozgásban is. Őt 1923-ban az a mozdulat tette híressé, amikor visszatérván Egyiptomba, a vonatról lelépve leoldotta fátylát a fejről, a várakozó tömeg előtt.⁷

A kezdeményezőket számos arab és nem arab feminista, nőjogi harcos követi, akik közt találunk sokakat, akik elszántan küzdenek a hijáb ellen, és sokakat, akik a szabad kendőviselés mellett harcolnak, ugyanakkora elszántsággal.

A továbbiakban egyre több területen bukkantak fel a muszlim nők (oktatás, tudományos élet, irodalom, politika), jogokat követelnek, ám a század végére többen is visszatérnek a fejkendő felöltéséhez.

Ennek többek közt, nagyvonalakban felvázolva az iszlám-őshonosodás az oka. Ezt a kifejezést S.P.Huntington használja és az a lényege, hogy az iszlám civilizáció visszatér a saját kulturális gyökereihez és hangoztatni kezdi a Nyugati civilizációval való egyenrangúságát, sőt feljebbvalóságát. Amíg a század elején az első generációk a modernizálás lázában égnek nyugati minta alapján, addig a nyugati kultúrát, illetve az intézményeit csak részben veszik át, megmaradnak a muszlim értékeknél. Ez a gondolat a későbbiekben fontos lesz.⁸

⁷ KeriLynn, Engel (2012), *Huda Shaarawi, Egyptian feminist & activist* Letöltés helye: <http://www.amazingwomeninhistory.com/huda-shaarawi-egyptian-feminist/>

⁸ Huntington, S. P. (1999), *A civilizációk összezapása és a világrend kialakulása*. Budapest, Európa.

Kulturális törésvonalak – a különbségek szimbóluma a fejkendő?

A kultúra definíciója S. P. Huntington szerint így hangzik: A civilizáció és a kultúra egyaránt egy adott nép életmódjának egészére utal (...) mindkettőnek részét képezik az „értékek, normák, intézmények és gondolkodásmódok, melyeknek az egymást követő nemzedékek egy adott társadalomban elsődleges jelentőséget tulajdonítanak.”⁹ Ennek megfelelően tekinthetünk úgy az iszlám és a nyugati világra, mint civilizációk és mint ilyenek kétségtelenül eltérő életmóddal, értékrenddel bírnak.

A kultúrák találkozásokkor megjelennek a különbségek, melyekből kisebb-nagyobb súrlódások eredhetnek. Az iszlám-nyugati kulturális különbségekről szóló viták kedvenc témája kétségtelenül a muszlim nők helyzete, ezen belül is a hidzsáb viselete.

Ez érthető azon egyszerű oknál fogva, hogy egy kendőt viselő nő egyből szembetűnik a nem muszlimok tömegében.

Egy európai számára az, ha valaki sapkát hord vagy az, hogy az idős nők is kendőt kötnek a fejükre (mint, ahogyan az egy több évszázados hagyomány itt Európában, hogy az asszonyok pl. a földművelés közben kendőt kössenek a fejükre) teljesen tolerálható, hiszen az önki-fejezés szabadsága alapvető a legtöbbször számára és ezek a ruhadarabok nem bírnak kultúra megkülönböztető hatással. A hijáb azonban, egy pillanat alatt érzékelhetővé teszi azt, hogy a fátylas illető „idegen”, hiszen a kendő látványos és egyértelmű jele annak, hogy az illető valószínűleg az európaiatól különböző vallási és kulturális háttérrel rendelkezik. Tehát a muszlim hijáb nem önmagában, mint egy ruhadarab generál feltűnést, hanem a hozzá társított sztereotípiák, úgymint a nők elnyomása, terrorizmus, fundamentalizmus, radikális iszlám teszik a muszlim fejkendőt a fel-fel lángoló európai közviták tárgyává. Mindezt segíti a médiumok leegyszerűsítő fogalmazás módja, ami nem járul hozzá az átlagos európai polgár informálásához, így sokan nem értik a fátyol hordásának valódi, összetett okait ezért sok esetben hamis

⁹ Huntington, S. P. (1999), 50.

képzetekkel azonosítják, mint például az elnyomással és jogfosztottsággal. A meg nem értett öltözködési forma és a hibás olykor teljesen félrevezető magyarázatok vezetnek oda, hogy a fátylas nők körül hatalmas indulatokkal teli viták folynak az európai közbeszédben, politikában.

Tradicionális vs modern társadalom

Az Európában zajló modernizáció (18. századtól napjainkig) alakította ki azokat az értékeket, amelyeket ma az európai identitás alapjának tekintünk: szabadság, demokrácia, függetlenség, individualizmus. A modernizációt megelőzően a tradicionális, keresztény Európa több szempontból volt hasonlóbba a mai muszlim társadalommal, ha a nők feletti férfi dominanciára, a merevebb vallási/társadalmi normákra, becsület hangsúlyára gondolunk. Általánosságban elmondható, hogy a modernizálódással járó urbanizálódás és a családi/ közösségi kötelek felbomlása elidegenedéshez vezet az adott társadalomban, ami az egyén szintjén identitásválsághoz vezet. Ez a jelenség fokozottan mutatkozik a nyugat-európai muszlimoknál, hiszen több mint 80 százalékuk 100 000 főnél több lakosú nagyvárosokban él a kisközösségű falvak helyett (Marseille, Brüsszel, London, Malmö stb.)¹⁰

Ezekre a problémák a vallási és a kulturális gyökerekhez való visszatérés kínál választ, véli Huntington és azt gondolom, hogy ez az elgondolás, ami összekapcsolja a modernizációt és a vallási és kulturális újjáéledést, alkalmazható az Európában élő muszlim kisebbségekre is és ezen belül magyarázza a fiatal muszlim lányok egyre gyakoribb kendő viselését a Nyugat-Európai országokban.

Modernitás és a vallás

A felvilágosodás és a modernizáció óta Európa szekularizált, a vallás gyakorlása a nyilvános terekből „száműzve” a magánszférában zajlik. Imígyen, ha az Európa nagyvárosaiban élő muszlimok megszegik ezt az íratlan szabályt (és a nők felveszik a kendőt, amit a legtöbben,

¹⁰ Rostoványi (2011), 21.

egyébként tévesen, az iszlámhoz, mint *valláshoz* kapcsolnak), akkor konfliktusok keletkeznek a nyilvános szféra bármely területén (legyen az iskola, hivatal, utca, fürdő, parlament), hiszen a vallást a „semleges” területre, a nyilvánosságba vitték.¹¹

A nem muszlimok civilizációs azonosságtudata az iszlám civilizáció viszonylatában jelenik meg és ez befolyásolja a viselkedésüket azokkal szemben, akik „nem olyanok, mint ők”. Ezeknek a viselkedésformáknak három fontosabb forrása van: 1. a felsőbbrendűség érzése („a kendő egy elmaradott és fejletlen kultúra hagyatéka”) 2. félelem eluralkodása és bizonytalanság („terrorizmus, elnyomás” asszociációja) 3. tájékozatlanság, tudatlanság más kultúrák gyakorlatait, viszonyait és követelményeit illetően.¹²(a nyugati értékrend alapján nincs igazán racionális magyarázat a burka/nikáb/csador viselésére) Ugyanez az antropológiai jelenség (*idegenség*) figyelhető meg a vallási okokból megtagadott hús/alkohol fogyasztásának megtagadása esetében, vagyis míg a vegetáriánusok/ elvi okokból tartózkodók nem számítanak „idegennek”, csoporton kívülinek, addig a vallásos okok a csoporton kívülre helyezik az egyént. Csakhogy az étkezési szokások nem annyira szembeötlőek, mint az öltözék, így ezek a témák nem kapnak olyan nagy publicitást.

Problémák az európai muszlimok identitásának meghatározásában

Muszlimok Európában

A 21. századba érkezvén a különböző kultúrák, társadalmak összeérnek (és surlódnak bizonyos értékek mentén) virtuálisan az internetnek hála és a fizikai interakciók is egyre gyakoribbak, hiszen Nyugat-Európában jelentős muszlim népesség él manapság és

¹¹ Ebből főleg Franciaországban adódtak nézeteltérések, hiszen ott a szekularitásnak rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítanak a nyilvános tereken.

¹² Huntington (1999), 203.

számuk a Közel-Keletről érkező menekülthullámnak köszönhetően egyre növekszik.

Az muszlim lakosú területekről (Közel-Kelet, É-Afrika) történő bevándorlás a második világháború után vált jelentőssé. Muszlim közösségek mindig is éltek kis számban Nyugat- Európában, ám a huszadik század közepén muszlim munkások tömegei telepedtek le és ehhez hasonlóra addig nem volt példa a történelemben. Ahogy arra sem, hogy két markánsan eltérő vonásokat mutató kultúra, mint amilyen a Nyugati és az Iszlám éljen ilyen közelségben Nyugat-Európa területén. Ez az együttélés mindkét közösséget nehézségek és kérdések elé állítja. A teljesség igénye nélkül a legégetőbb problémák a demográfiai viselkedésminták különbözősége és egyúttal Európa „elarasodása”, kulturális szeparálódás, marginalizálódás, gazdasági perifériára szorulás.

Az Európában élő muszlim populáció tagjait, azonban nem lehet egy kalap alá venni. Az a fogalom, hogy európai-muszlim így egységesen nem létezik. Rendkívül differenciált populációról van szó, amely számos dimenzió mentén különbözik: etnikai, származási hely szerint, az iszlám mely ágához/ vallásjogi iskolájához tartoznak, generációk (a második világháború utáni migrációs hullámban érkezettek jelentik az első generációt), mérsékelték vagy radikálisak, szekuláris vagy totalizáló-islám felfogásúak és hogy hogyan viszonyulnak a befogadó társadalomhoz, izolálódnak vagy részt vesznek a helyi társadalmi életben.¹³

Összegezve tehát fontos de rendkívül összetett témával állunk szemben. A továbbiakban az európai 25 millióra becsült muszlim népesség fiatal, második-harmadik generációs muszlim fiatalok értékvalasztásával, az iszlámhoz fűződő viszonyával foglalkozom a fejkendő viselésének háttérének felvázolásával.

Muszlim, mint elsődleges identitás

Az elmúlt egy-két évtized rávilágított arra, hogy milyen fontos az identitás jelensége, különösképpen a kisebbségi létben. Az a fogalom, hogy

¹³ Rostoványi (2011), 21-22.

identitás lényegében az önazonosságot jelenti. Az egyén számára alapvető igény, hogy választ tudjon adni arra a kérdésre, hogy ” *ki vagyok én?*” és ez az individualizálódó világunkban egyre inkább központi témává válik.

Az identitásuknak a meghatározása a Nyugat- Európában élő muszlimoknak többségének problémát okoz. A kisebbségi lét ugyan mindig is bonyolultabbá teszi az egyén különböző identitásainak összeegyeztetését, a muszlim csoportoknak azonban, ha lehet ezt mondani még nehezebb a dolguk az identitások terén. Az iszlám értékek, irányelvek, kulturális hagyományok, normarendszer ugyanis markánsan eltér az európaiától. Ez a merőben más európai környezet ráadásul nyomást gyakorol domináns kultúra révén, így a muszlim kisebbség tagjai folyamatos kérdésekkel, nehézségekkel szembesülnek mindennapi életük során. Az iszlámhoz, a gyökerekhez, aki hű szeretne maradni olyan alapvető kérdéseket is újra kell gondolnia például, hogy az autóban beülhet-e a vezető székbe egy nő. Az anyaországban alapvetőnek számító normák kérdőjeleződnek meg de egyértelmű válaszok nem születnek arra, hogy mi az iszlám normái szerint helyes viselkedés a 21. század fejlett országaiban. A következmény az lesz, hogy az európai muszlimok sem érzik feltétlen otthonuknak Európát. Az idegenség érzését az őslakosság sem igyekszik csillapítani, így az európai muszlim elsődleges identifikációs forrása az iszlám vallás és vallási közösség lesz. A későbbiekben ide kapcsolódik az európai muszlim nők által hordott fejkendő, mint a muszlim identitást kifejező eszköz gondolata is.

Mindezekon kívül az is hozzájárul ahhoz, hogy visszanyúljanak a gyökerekhez és az iszlám hithez, hogy az Európába vándorolt muszlimok társadalmi mobilitása (Közel-Keletről Európába, vidékről városba) kiszakítja őket az eredeti közösségből, mikrotársadalomból, így elveszítik a hagyományos vallási gyökereket és az életritmusukat meghatározó és biztonságot nyújtó kulturális normákat.

Azonban ez az elszakadás az egyik előfeltétele a modern identitás kialakulásának. Európában többé már nem a család, illetve az állami intézmény tradícióit követik, hanem az iszlám individualizálódik, személyes döntéssé válik, de egyaránt kifejezi azt is, hogy az illető

a kollektív iszlám közösség tagja. (Az identitás fontos eleme a társas identitás, ami „az emberek szerepeinek, értékeinek, normáinak összessége, amelyek a különféle társadalmi csoportokkal, eszmékkel (politikai, vallási, ideológiai stb.) való azonosulását fejezik ki.¹⁴⁾)

Összegezve tehát azt figyelhetjük meg, hogy az iszlám a modern európai muszlim egyéni és társas identitásának fő elemévé válik.

Fátyol, mint a muszlim nő identitás kifejező eszköze

A fátyol hordását a legtöbben az iszlám valláshoz kapcsolják, így kifejezetten vallási szimbólumként értelmezik de az a felfogás is rendkívül elterjedt, miszerint a fejkendő a nők elnyomását és jogfosztottságát jelenti. Ezek a meglehetősen sarkító kijelentések természetesen nem igazak teljes valójukban. Sőt a fátyol az európai muszlim nők bizonyos köreiből ezeknek az állításoknak a szöges ellentétét hivatott kifejezni: a női szerepvállalást és a szabad identitás kifejezését.

Mielőtt alaposan körüljárnánk a témát szükségét érzem, hogy végig tekintsük a *hijab*, vagyis a muszlim női öltözék, ezen belül a fejkendő fontosabb típusait. Ez azért nem hanyagolandó mert Európa egyes országai, régiói eltérő szabályozásokat tiltásokot vezettek be a fejkendő teljes testet fedő, a szemet szabadon hagyó és a haját takaró változataira, de a legtöbben még sincsenek tisztában a pontos fogalmakkal. Ez annak köszönhető, hogy a muszlim öltözékek és megnevezések különböznek tájegységenként, etnikai és vallási csoportonként.

A *hijáb* kifejezés a női öltözetet jelenti, nem konkrét ruhadarabot, bár gyakran használják a fejkendő (fejet takaró, de az arcot szabadon hagyó variáns) szinonimájaként. A haját és a nyakat takaró, de az arcot szabadon hagyó ruhadarabot nevezik a *csadornak* is, (iráni szó) és hordják európai öltözetrel vagy hosszú ruhával (az ehhez tartozó kendő a *dzsilbáb*). A *nikáb* hosszú fekete fátyol, amelyen csak egy, a szemnek való nyílás található. A szó arab eredetű, az Arab- Öbölből terjedt el és az iszlám fundamentalisták használják. A *burka* alapvetően szinte ugyanígy néz ki azzal a kivétellel, hogy még a szemnyílás is egy

¹⁴ Mindennapi Pszichológia, <http://mipszi.hu/lexikon/identitas>

sűrű rácsozattal van eltakarva. Hozzá kell tenni, hogy ez a viselet még a muzulmán világban sem szokványos, a leggyakrabban Pakisztán és Afganisztán területén találkozhatunk ezzel az öltözékkel.¹⁵

Európában (de főként nyugaton) az iszlám egyre inkább megjelenik a nyilvános tereken és a társadalmi jelentősége is nő. Ebből következik az, hogy a hidzsábot viselő nők egyre inkább hozzátartoznak a nyugat-európai városképhez. Ennek a megítélése viszont rendkívüli mértékben generál véleményt háborúkat a nyugati társadalmakban és politikai színtereken. Sőt a muszlim közösségek és ha még tovább megyünk még maguk a muszlim nők sem osztanak egységes véleményt a hijáb-kérdésben. Van olyan nő, aki egyáltalán nem hord kendőt annak ellenére, hogy muszlim hívő, mert nem tartja a vallási előírásnak. Ennek az ellenkezője is előfordul, ha valaki azért hordja, mert vallásos és a vallása részének tekinti. Van olyan is, aki szintén nem veszi fel, viszont nem hívő (Ayaan Hirsi Ali szomáliai származású holland politikus, feminista író, az egyik leghíresebb képviselője eme csoportnak) abbéli megfontolásból, hogy a fejkendő a nők elnyomásának szimbóluma.

A családi, környezeti nyomás is szerepet játszhat a kendő hordásban, illetve a tradíciók vagy a radikális, politikai fundamentalizmus tiszteletben tartása is ösztönző tényező lehet. És természetesen kulturális identitást is kifejezhet, egyfajta kiállást az európai asszimiláló törekvések ellen.

Európában sok, és talán lehet azt mondani, hogy egyre több a fiatal, harmad generációs bevándorló muszlim lány, akik identitásuk és muszlim kultúrájuk kifejezéseként használja a fejkendőt. Ide illeszthető be az „idegenség” érzéséből fakadó gyökerekhez való visszanyúlás elmélete is, amelyről korábban már volt szó.

Az általános nyugati vélekedés és a modern iszlám nézetek hasonlóak a muszlim női fejkendőről. A nyugati kultúra „szemüvegén” keresztül az elnyomás és a női jogfosztottság jelképes megvalósulásának értelmezzük,

¹⁵ Rostoványi (2011), 63.

a valóságban a muszlim nők gyakorlata eltér ettől az elképzeléstől főleg itt Európában. Hiszen a nyugat-európai muszlim nők legtöbb esetben nem kényszerülnek bele a tradicionális női szerepkörbe, amely felfogás a (muszlim) nő számára a házasságot, a háztartás és a családi élet irányítását és a gyerekek nevelését jelöli ki életcélnek.

A fiatal nyugat-európai muszlim nők általánosságban felvilágosultak, nagyvárosi, modern életet élnek, részt vesznek a felsőoktatásban és a nyilvános tereken is jelen vannak (szórakozóhelyekre, színházba járnak, vásárolnak stb.).

A második-harmadik generációs, bevándorló családból származó fiatal muszlim lány európai módon él, szocializációja során (osztálytársak, kortárs csoportok révén) az európai értékrend alapjait sajátítja el és illeszti be a belső normarendszerébe. Mint, ahogyan azt már említettem a felvilágosult Európa a szabadságot helyezi a legfőbb értékek közé. Tehát elsajátítva az egyéni kifejezés szabadságát, a fejkendő teszi meg a saját identitásának kifejező eszközének tudva azt, hogy bármely módon kifejezheti önmagát, elvileg nincsenek korlátok. (Karen Armstrong így fogalmaz: „visszatérés önmagunkhoz”¹⁶.)

A fejkendő az iszlám kultúra személyes és kollektív kifejeződése lesz az ő esetükben és egyben az új öntudat jelképe is,¹⁷ nem pedig vallási szimbólum, mint ahogyan azt a felületes nyugati értelmezések vélik.

A burka/ nikáb/ csador felöltése tehát Európában már nem csak a családi, vallási tradíciók betartásaként értelmezhetőek, melyeket a generációk során tovább öröklődnek, hanem éppen az európai szabadságszermény belsővé válása indítja a fiatal muszlim nőket, hogy kendőt öltsenek és az utcára vonuljanak demonstrálni a kendő viselése mellett. Márpedig beláthatjuk azt, hogy a véleményéért határozottan kiálló nő képe egyértelműen ellentmond a tradicionális (muszlim), az otthoni feladatokban és a házasságban kiteljesedő nő ideálnak.

¹⁶ Armstrong, Karen (2001), *The Battle for God. Fundamentalism in Judaism, Christianity and Islam*. London, Harper Collins Publishers, 295.

¹⁷ Göle, Nilüfer (2004), „Az iszlám és az európai nyilvánosság” *Irodalmi és Társadalmi havi lap*. (6-7.). <http://ketezer.hu/2004/07/az-izlam-es-az-europai-nyilvanossag/>

Összességében levonhatjuk azt a következtetést, hogy ez a gyakorlat ellentmond az arab nemi szerepekről alkotott nyugati, liberális elképzeléseknek, ugyanakkor a tradicionális muszlim értékrendbe sem illeszthető, hiszen a fejkendő nem a családi és vallási elvárások betartása.¹⁸

Megváltozik a fátyolnak, mint szimbólumnak a jelentése a modern társadalmakban. Ugyanis a korábbi jelentések, stigmák (nemek közötti egyenlőtlenség, elnyomás, idegenség) elhomályosulnak és a muszlim identitás modern kifejező eszközévé válik a kendő és pozitív jelentést nyer. Nem csupán vallási hovatartozást szimbolizál, hanem viselője kulturális hovatartozását fejezi ki. Az Európában élő muszlimok számára az iszlámhoz köthető kulturális szokások megtartó erőt és az önreprezentációjukhoz szükséges keretet biztosítják, melyeket egyre gyakrabban visznek a nyílt társadalmi szférába. (hidzsáb, szakáll, turbán viselés, muszlim elképzelések intézményesülése pártok formájában stb.)

Ez az egyre növekvő iszlám öntudat és a „másság” jól látható megjelenése az európai társadalmakban fortyogó feszültségeket szül, ami egy-egy vita, törvényjavaslat formájában a politikában is felszínre tör.

Reakciók Európában

A legnagyobb viták természetesen az arcot takaró fátylak körül dúltak az európai nyilvános közbeszédben és politikai színtereken, annak ellenére, hogy a burka viselése nem gyakori Európában, sőt még a Közel-Keleti muszlim országokban. (Afganisztánban és Pakisztánban gyakori.)

A burka-tilalmat támogatók két fő indokot neveznek meg: 1. Személyiségi okok: Itt nagyrészt arról van szó, hogy a szakértelmet hiányoló vélemények a nyugati „szemüvegen” keresztül bírálják a burkát,

¹⁸ Göle (2004)

mint a nők ellen irányuló elnyomás nyilvánvaló jelét, és mint ilyen ellentmond a nyugati demokratikus államok alapvető jogával, az egyéni szabadsággal. Illetve ide tartozik a fátylat viselő nők kritikája is, hogy a fejük eltakarását előíró szélsőséges iszlám irányzatok (wahhabita, szalafita szekták) tanainak elfogadásával az európai kultúra erkölcs-telenségét és istentelenségét állító nézeteikkel is rokonszenveznek.

2. Biztonsági okok: Számos országban hivatkoznak a közbiztonságra, ami rendkívül nagy fogadóközönségre talál az állampolgárok körében. A 2001. szeptemberi események után fokozódó biztonsági kockázatok megkövetelik az azonosíthatóságot, ami érthető, hiszen a burkában és nikáiban készült személyi okmányok nem teszik lehetővé a személyek adminisztrálhatóságát (a személyi igazolvány kép elkészítéséhez sem hajlandók megválni egyesek az arcot takaró burkától, nikábtól) sem a terrorista fegyverek felismerését. (2005. Londonban történt robbantás után a tettes, Yassin Omar burkában hagyta el a helyszínt).

Összegzés

Mindezek fényében látható, hogy a muszlim fejkendő körül kialakult éles helyzet rendkívül aktuális téma a nyugat-európai országokban. Egyre több fiatal muszlim nyúl vissza szülei őshonos kultúrájához, válásához és alkalmazza az iszlám kultúrában gyökerező jelképeket, mint az identitását kifejező eszközök. Az európai nyugati kultúra alapvető értékeinek elsajátításával (főleg szabad önkifejezés) pedig a nyilvánosságban is öntudatosan vállalják gyökereiket, vallási elköteleződésüket a kialakuló „horizontális”, új iszlám közösséghez, amely elszakadt az anyaországtól, a tradicionális intézményektől és újradefiniálja a muszlim hívők közösségét Európában. Fontos megjegyezni azonban, hogy a kendő ilyesfajta modern értelmezése viszonylag újkeletű és nem minden esetben állja meg a helyét az összes európai muszlim nő esetében sem. Hiszen számos olyan, főleg alsóbb társadalmi státuszú

család él még Európában is, ahol az apa parancsára, vagy anyai-nagyanyai mintára veszi fel a fiatal lány a fejkendőjét. A külső nyomásnak nem is biztos, hogy tudatában van az illető és csak mélyebb, kvalitatív interjúk során kerül napvilágra az a tény, hogy talán mégsem saját szíve jogán ölt magára hijábot nap, mint nap. Sőt ez az egész kendő ügy belső konfliktusokat is kelt a fiatal muszlim lányokban, hiszen kettős nyomás alá kerülnek: A szoros családi körben támasztott- és a társadalmi elvárások egymásnak feszülnek, és így kényelmetlen döntési szituációk egész sorával kell megbirkóznia az európai muszlimoknak, amíg saját identitásukat megtalálják.

Bár tény, hogy a kultúrák más szemszögből közelítik meg az emberi viszonyokat, társadalmi kérdéseket, de alapvetően sok közös értéket vallanak igaznak mind az iszlám és az európai civilizáció tagjai. A politikai, társadalmi vezetőknek ezeket a közös emberi vonásokat kellene megtalálniuk és hangsúlyozniuk, a kultúráink különbözőségei helyett, így adva esélyt a „mások” megértésére és elfogadására, amely békésebb együttélés útjára vezetné Európa (és természetesen a világ) népeit.

Források:

- Engler, KeriLynn (2012): *Huda Shaarawi, Egyptian feminist & activist. Amazing women in History*. November 12. (<http://www.amazingwomeninhistory.com/huda-shaarawi-egyptian-feminist/>) utolsó megtekintés: 2018. február 15.
- Göle, Nilüfer (2004): *Az iszlám és az európai nyilvánosság. 2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*. Június-Augusztus. (<http://ketezer.hu/2004/07/az-islam-es-az-europai-nyilvánosság/>): utolsó megtekintés: 2017. december 9.
- Hillenbrand, Carole (2016): *Az iszlám. Új történeti bevezetés*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Huntington, Samuel P. (1999): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Kiadó.
- Lewis, Bernard (1999): *The Multiple Identities of the Middle East*. New York, Schocken Books.

- Rostoványi, Zsolt (2011): *Az európai muszlim közösségek differenciáltsága.*
Corvinus Egyetem kutása.(unipub.lib.uni-corvinus.hu/433/1/kg-2011n2p23.pdf).
- Rostoványi, Zsolt (2011): *Európai (euro-)iszlám vagy iszlám Európában.*
Grotius E-könyvtár
- Tüske, László (2007): Az európai iszlám kérdéseihez. *Iskolakultúra.* Június-július

A munkavállalók joga személyes adataik védelméhez az Európai Unió jogában

I. Bevezetés

Magyarország az Európai Unió tagjaként folyamatos jogkövetésre köteles. A legfontosabb kötelezettségek sohasem a jogszabályi (rendeleti, irányelvi) intézkedések szó szerinti átvételét, hanem összetett, a jogon túlmutató változtatásokat követelnek meg. Ilyen előírásokat tartalmaz az EU új általános adatvédelmi rendelete (angol rövidítéssel a GDPR).¹ A rendelet egységes európai uniós színvonalat kíván biztosítani az adatvédelemben. Az átültetésre az Unió kellő felkészülési időt biztosított (2018. május 25-én lépett hatályba), azonban annak elmaradása esetén kötelezettségszegési eljárás is indítható Magyarországgal szemben. Gyakran említik a témáról szóló írást, hogy az ún. „adatkezelők”² által elkövetett jogsértésekre lényegesen szigorúbb szankciókat

¹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete (2016. április 27.) a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről

² Adatkezelőnek minősül „az a természetes vagy jogi személy, közhatalmi szerv, ügynökség vagy bármely egyéb szerv, amely a személyes adatok kezelésének céljait és eszközeit önállóan vagy másokkal együtt meghatározza [...]” GDPR, 4. cikk, 7. pont

ír elő: kisebb súlyú jogsértés esetén ez 10 millió euróra (vállalkozások esetén legfeljebb az előző pénzügyi év teljes éves világgpiaci forgalmának 2 %-ára), míg súlyos esetén 20 millió euróra (4 %-ra) is rúghat.³ E kettős, a jogalkotáson túlmutató, valamennyi adatkezelőre vonatkozó kötelezettség is rávilágít, hogy a jog sohasem önmagában értelmezendő, hanem a társadalom egyik, de a többivel szoros összefüggésben létező, azokkal egymásra kölcsönösen ható alrendszeré.⁴

Miért bír különös jelentőséggel napjainkban az adatvédelem? Egyrészt korunk információs társadalmainak egyik divatos kifejezése a „Big Data”.⁵ Az Unió 2020-ra ezermilliárd euróra becsülte az EU-ban előállított személyes adatok értékét; ezt tükrözi „*az adat az új olaj*” 2006-os metaforája.⁶ Másfelől figyelemre méltó az is, hogy az Unió a többszintű kormányzás (*multi-level governance*) egyik laboratóriuma. Ennek velejárója, hogy a közösségi szintű jogszabályok, így a GDPR tagállamonként eltérő módon öltenek majd testet. Emellett az „adatkezelő” már említett fogalmát a rendelet igen absztraktan határozza meg, ami a jogszabály alkalmazási körét páratlanul szélesre tárja. Ebből eredően a GDPR minden uniós polgár életének megkerülhetetlen része lesz.

A hagyományos adatvédelmi jog feladata, hogy a gyengébb felet (adatalany, érintett) óvja az információs túlhatalommal bíró állammal, gazdasági szereplővel vagy más személlyel szemben. Bár emberi jogi (alapjogi) kérdések hagyományosan az állam (közhatalom) és az egyén viszonyában merülnek föl, azt az EU joga is elismeri, hogy a magán-személyek közötti jogviszonyokban is értelmezhetőek az emberi jogok. Tipikusan ilyen horizontális és egyensúlytalan, a közjog és a magánjog

³ *Módosítani kell az Infotörvényt a GDPR miatt.* Forrás: <https://jogaszvilag.hu/rovatok/napi/modositjak-az-infotorvenyt-a-gdpr-miatt>, utolsó megtekintés ideje: 2018. 04. 17.

⁴ Luhmann, Niklas (2009), *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai.* Budapest, AKTI, Gondolat.

⁵ Lehetséges definíciókért lásd pl.: PRESS, Gil (2014), *12 Big Data Definitions: What's Yours?* Forrás: <https://www.forbes.com/sites/gilpress/2014/09/03/12-big-data-definitions-whats-yours>, utolsó megtekintés ideje: 2018. 04. 17.

⁶ A kifejezést Clive Humby adattudóshoz szokás kötni.

dichotómiáján „keresztülfekvő”⁷ helyzet a munkaviszony. Az Unió és az általa előírányzott jogharmonizáció csökkenti ugyan az ennek alanyai közötti strukturális és gazdasági egyenlőtlenséget, de e szociális megfontolások nem veszélyeztethetik a gazdasági célok (verseny növelése) elérését.⁸

A munkavállalók személyes adataik védelméhez való joga is szükségszerűen csak korlátozottan valósul meg. A foglalkoztató tulajdonhoz való joga alapján indokolt lehet például a munkavállaló teljesítményét mérni és javítani, a céges erőforrások nem megfelelő használatát ellenőrizni, az illegális tevékenységek után nyomozni és a biztonságot növelni.⁹ A munkavállaló alávetttségét a technológia, különösen az infokommunikációs (IKT-) eszközök előretörése még jobban elmélyíti.¹⁰ Figyelemre méltó például a számítógépes bejelentkezést rögzítő és tevékenységnaplók, a billentyűzet-leütéseket figyelő és képernyő-pilanatfelvételeket készítő szoftverek, a retinaszkennelés, a beléptető-kártyák használata, az internet- és e-mail-forgalom nyomon követése, a biztonsági kamerás megfigyelés vagy épp a GPS használata.¹¹ A munkavállalók hatványozottan gyengébb adatvédelmi jogi helyzetét a XXI. századi munkajog egyik legnagyobb problémájának is nevezik.¹² A probléma kiterjedtségét és jelentőségét jellemzi egyebek mellett, hogy Magyarországon a foglalkoztatottak legtöbbször, 4 182 000 fő az elsődleges munkaerőpiacon dolgozik.¹³

⁷ Tóth András, Klein Tamás (szerk., 2010), *Bevezetés az infokommunikációs jogba*. Budapest, Patrocinium Kft., 161.

⁸ Gyulavári Tamás (szerk., 2014), *Munkajog*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 59.

⁹ Quinn, Michael J. (2017), *Ethics for the Information Age. 7th edition*, Pearson.

¹⁰ E gondolatért ld.: Bygrave, L. A., Schartum D. W., *Consent, Proportionality and Collective Power*, 158–160. In: Gutwirth, S., Pouillet, Y., Terwangne, C., Nouwt, S. (szerk., 2009), *Reinventing Data Protection?* Dordrecht, Springer. 157–173.

¹¹ Kajtár Edit (2016), *Dignity at Work: Employees' Personality Rights in the 21st Century*. Pécs, Pécsi Munkajogi Közlemények. Monográfiák 6., 187.

¹² *ibid* 12.

¹³ Központi Statisztikai Hivatal (2018), *Gyorstájékoztató. Foglalkoztatottság, 2017. december–2018. február*. Forrás: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/fog/fog1802.html>, utolsó megtekintés ideje: 2018. 04. 17.

Írásomban azt járom körbe, hogy milyen európai uniós jogszabályok garantálják a munkavállalók személyes adatainak védelmét. Évgett tanulmányom második fejezetében rendszertani szempontból mutatom be a jelenleg hatályos normakincset. Ezt követően a GDPR-tól várható változásokat veszem górcső alá. Milyen elvárást támaszt ez a magyar jogalkotással szemben? A lezárásban a jogérvényesüléshez kellő további, részben jogon kívüli tényezők szerepére reflektálok.

II. Az Európai Unió hatályos joga

II.1. Az Alapjogi Charta szerepe

A személyes adatok védelme az 1990-es években került fel az Unió szabályozási napirendjére. Jóllehet ezt az egységes belső piac igénye motíválta, az EU egyre határozottabbá vált az alapjogok védelme terén.¹⁴ A szervezet számára ma a közös agrárpolitika (KAP) helyett az adatvédelem jelenti a legnagyobb kihívást,¹⁵ s e jogterület fejlődésében *globálisan* vezető szerepet játszik.

A jogforrási hierarchia csúcán a Szerződésekkel azonos rangot élvező Alapjogi Charta áll. A Charta 52. cikkének (3) bekezdése alapján az Emberi jogok európai egyezménye és az annak értelmezésére hivatott Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) minimumsztenderdet állít az uniós jog számára, de vitatott, hogy az uniós alapjogvédelem mennyiben kívánja a strasbourgi jogvédelmet meghaladni. A szófukar megfogalmazás és a 7. cikkhez való sajátos kapcsolata ellenére megállapítható, hogy a Charta 8. cikke tartalmazza a) a tisztességes, b) a célhoz kötött, és c) törvényes adatkezelés elveit, továbbá d) az adathoz való hozzáférés és e) a helyesbítés jogát, s végül f) a független

¹⁴ Otto, Marta (2016), *The Right to Privacy in Employment. A Comparative Analysis*. Oxford and Portland, Oregon, Hart Publishing. 69–70.

¹⁵ Paul de Hert egyetemi tanár előadása. Universiteit van Tilburg, *Privacy and Data Protection* kurzus, 1. előadás (Tilburg, 2017. augusztus 29.)

felügyeletet.¹⁶ A Charta alapján az adatfeldolgozás jogszerűségéhez elegendő a legitim cél vagy a hozzájárulás; ez a 96/46/EK irányelv következőkben tárgyalt, részletesebb garanciáihoz képest visszalépés.¹⁷ Ezzel szemben a jóhiszeműség követelménye az érdekek érzékenyebb mérlegelését s mások jogainak és szabadságainak megfontoltabb figyelembe vételét vetíti előre.¹⁸ A Chartában foglalt jogok korlátozásához az instrumentum 51. cikkének (1) bekezdése alapján arra van szükség, hogy azt törvény írja elő, tartsa tiszteletben a jog lényeges tartalmát, s az arányosság elvére figyelemmel csak akkor legyen rá lehetőség, ha elengedhetetlen, és az Unió által elismert általános érdekű célkitűzéseket vagy mások jogainak és szabadságainak védelmét szolgálja.

Ahhoz, hogy a Charta a nemzeti jog szerinti munkavállalók jogainak védelmére felhívható instrumentum legyen, több akadálnak kell elhárulnia. Az egyik az az inherens [51. c. (1) bek. szerinti] követelmény, hogy a rendelkezések annyiban kötelezik a tagállamokat, „amennyiben az Unió jogát hajtják végre”. Ezt a szűkítő hatású rendelkezést az Európai Unió Bírósága (EUB) kifejezetten expanzív,¹⁹ teleologikus²⁰ jogértelmezése elháríthatja. Másfelől azonban a Bíróság következtelen abban, hogy a Charta közvetlen hatályt élvez-e,²¹ – vagyis hogy a munkavállaló kikényszerítheti a tagállami bíróságtól vagy hatóságtól az abban szereplő jogait. A hátrányos megkülönböztetéssel foglalkozó

¹⁶ González Fuster, Gloria (2014), *The Emergence of Personal Data Protection as a Fundamental Right of the EU*. Springer International Publishing. 204.

¹⁷ Ti. az Alapjogi Charta 2009. december 1-je óta hatályos, míg az irányelv implementációjának határideje 1995. október 2-a volt.

¹⁸ Otto (2016), 110.

¹⁹ Az EUB jogfejlesztő szerepére példa az EKB (Európai Közösségek Bírósága), C-66/85. sz. *Deborah Lawrie-Blum kontra Land Baden-Württemberg* ügyben (1986. július 3.) hozott ítélet. Az Bíróság kijelentette, hogy mivel a Közösség egyik alapelve a munkavállalók szabad mozgása, a „munkavállaló” szó autonóm közösségi jelentéssel bír; máskülönben a különböző tagállami jogi értelmezések aláásnák az uniós jog egységét.

²⁰ Osztovits András (szerk., 2015), *EU-jog*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. 175.

²¹ Ugyanez a probléma az alapító Szerződésekkel is. Ld. Kiss György (2010), *Az alapjogok kollíziója a munkajogban*. Pécs, Justis Bt. 168.

Küçükdeveci-ügyben például emellett foglalt állást,²² ezzel szemben a munkavállalók tájékoztatását és a velük való konzultációt érintő AMS-ügy konklúziója az, hogy a Charta 27. cikkét nem lehet felhívni az uniós joggal ellentétes francia szabályozás alkalmazásának mellőzése céljából.²³

II.2. A 95/46/EK irányelv szabályai

Az Európai Unió, számos más (kvázi) föderális szervezethez hasonlóan, a kormányzás alsóbb szintjét a (tag)állami igazgatásra bízta. Ez különösen így van az irányelvek esetében. A direktíva az EU legfontosabb jogharmonizációs eszköze; olyan másodlagos jogforrás, amely „*az elérendő célokat illetően minden címzett tagállamra kötelező, azonban a forma és az eszközök megválasztását a nemzeti hatóságokra hagyja*”.²⁴ Az irányelvi szabályozás ellentmondásos következményekkel jár. Egyrészt lehetőséget ad a tagállamoknak arra, hogy a számukra legkedvezőbb módon ültessék át az uniós elvárásokat a saját jogrendjükbe. Másrészt viszont emiatt az implementációban rendszeresek a kulcsfontosságú, de az egységes alkalmazást és kikényszerítést eltérítő döntések.²⁵ E hatást ellensúlyozza, hogy az egyoldalú relatív diszpozitivitás jegyében a tagállamok az irányelvi minimumnál magasabb védelmet is garantálhatnak.

Kötelező ereje és részletes szabályai miatt az Unió legfontosabb adatvédelmi normája egy irányelv: a 95/46/EK direktíva.²⁶ Széles alkal-

²² EUB, C-555/07. sz. *Seda Küçükdeveci kontra Swedex GmbH & Co. KG* ügyben (2010. január 19.) hozott ítélet. 22.

²³ EUB, C-176/12. sz. *Association de médiation sociale kontra Union locale des syndicats CGT és társai* ügyben (2014. január 15.) hozott ítélet. 57.

²⁴ Az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata (EUMSz.), 288. c. 3. fordulat

²⁵ Falkner, Gerda, Treib, Oliver, Holzleithner, Elisabeth (2008), *Compliance in the Enlarged European Union: Living Rights or Dead Letters?* Routledge. 7–8.

²⁶ Az Európai Parlament és a Tanács 95/46/EK irányelve (1995. október 24.) a személyes adatok feldolgozása vonatkozásában az egyének védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról

mazási körét nagyon absztrakt definíciói teszik lehetővé. A „személyes adat” például „az azonosított vagy azonosítható természetes személyre [...] vonatkozó bármely információ”,²⁷ de igen elvont a „feldolgozás” jelentése is.²⁸ Tárgyi hatálya is tág: a személyes adatok egészben vagy részben automatizált és a nyilvántartási rendszert képező (vagy abba szánt) adatok nem automatikus feldolgozására is kiterjed.²⁹ Előírja továbbá, hogy az EU-ban megtelepedett harmadik országbeli székelyű cégek is tartsák be a rendelkezéseit.³⁰ Emellett számos adatvédelmi alapelvet rögzít, és több alanyi jogot (pl. adathozzáférés, helyesbítés, törlés és zárolás, valamint a tiltakozás jogai) ruház az érintettekre. E jogoknak korlátot szabnak a tárgyi hatály alól kizárt területek,³¹ valamint a balanszírozást lehetővé tevő mentességek és korlátozások.³² Az instrumentum a munkaviszonyra vonatkozó különös szabályokat nem tartalmaz, de rendelkezései kiterjednek arra is.³³

A jogforrási minőségéből fakadó generális problémák mellett további aggályok is felmerülnek. Az irányelv például a feldolgozás jogszerűségéhez a 7. cikke szerinti jogalapok valamelyikét várja el. Ezek egyike a hozzájárulás, amely azonban a munkavállaló eredetileg is meglévő alávetettségét paradox módon képes elmélyíteni és naturalizálni. A direktíva szerint a hozzájárulás „az érintett kívánságának önkéntes, kifejezett és tájékozott kinyilvánítása, amellyel beleegyezését adja az őt érintő személyes adatok feldolgozásához”.³⁴ A konstrukció a „szabadság” fogalmán inog meg. Ez ugyanis a választási lehetőség premisszáján nyugszik, csakhogy a hozzájárulás megtagadása a munkaviszonyban

²⁷ Irányelv, 2. c. (a) bek. Az Irányelv 14. preambulumbekzdése továbbá külön is utal a technológiai fejlődést jellemző kép- és hangfelvételekre is.

²⁸ *ibid.*, 2. c. b) pont

²⁹ *ibid.*, 3. c. (1) bek.

³⁰ *ibid.*, 4. c. (1) bek. a) pont

³¹ *ibid.*, 3. c. (2) bek.

³² *ibid.*, 13. c.

³³ Leopold, Nils, Meints, Martin, *Profiling in Employment Situations (Fraud)*, 220. In: Hildebrandt, Mireille, Gutwirth, Serge (szerk., 2008), *Profiling the European Citizen. Cross-Disciplinary Perspective.*, Dordrecht, Springer. 217–236.

³⁴ Irányelv, 2. c. h) pont

(és annak létrehozása előtt) szankciókkal járhat, így vitatható, hogy e hozzájárulás érvényes-e.³⁵ Ugyancsak a jogszerűséggel függ össze, hogy az adatkezelő „jogi kötelezettségei”, valamint az adatkezelő vagy a harmadik fél (felek) „jogszerű érdekei” mit jelentenek.³⁶ E kifejezések túlságosan széles értelmezési tartománya esetlegessé teszi a jogvédelmet. Az arányosság elvének az felelne meg, ha az Irányelv itt csupán a jogszabályon alapuló kötelezettségeket vagy jogokat tartalmazná, nem pedig a pusztá szerződéses vállalásokat.³⁷

II.3. További jogforrások

Az adatvédelmi irányelv mellett számottevő az elektronikus hírközlési adatvédelmi (2002/58/EK) direktíva.³⁸ A munkaviszonyhoz ez a telekommunikációs eszközök és szolgáltatások, továbbá az e-mail és internet használata miatt kapcsolódik: amennyiben a munkáltató megengedi ezek valamelyikének magáncélokra történő használatát, azzal a tevékenység ezen irányelv hatálya alá „kerül át”. A 95/46/EK irányelv rezsimjéhez képest ez egyfajta *lex specialis*-t jelent, és többletjogosultságokat ad. Ilyen garancia például, hogy az elektronikus levelezéssel kapcsolatos forgalmi adatokat és a tartalmat magát is tiszteletben kell tartani, így főszabály szerint tilos a munkateljesítmény mérésére használni. Ezen túlmenően a hálózatok végberendezésben történő adattárolásra való felhasználása csak az érintett előfizetőnek

³⁵ E problémára megoldást jelenthet, ha e döntéseket a munkáltatót ellensúlyozni hivatott és képes munkavállalói érdek-képviseleti szervek hozzák meg. Ld. Leopold-Meints (2008), 221—222. Alternatíva lehet az is, ha ezt azokra az esetekre korlátozzák, amikor az érintett döntése valóban szabad, és hátrányok nélkül vonhatja azt vissza. Ld.: A 29. cikk szerinti munkacsoport (2001) 8/2001. sz. véleménye a foglalkoztatással összefüggő személyes adatok feldolgozásáról, WP 48 (2001. szeptember 13.), Brüsszel, 23.

³⁶ Irányelv, 7. c. c) és f) pontjai (rendre)

³⁷ Kuner, Christopher (2007), *European Data Protection Law*. Oxford, Oxford University Press, 75—76.

³⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 2002/58/EK irányelve (2002. július 12.) az elektronikus hírközlési ágazatban a személyes adatok kezeléséről, feldolgozásáról és a magánélet védelméről

vagy felhasználónak az adatfeldolgozás céljáról való egyértelmű és teljes körű tájékoztatása és a visszautasítás jogának biztosítása mellett lehetséges.³⁹

A kifejezetten munkajogi tárgyú uniós jogforrások⁴⁰ közül csupán a tájékoztatási kötelezettségről szóló 91/533/EK direktívából olvasható ki *prima facie* a személyes adatok védelméről szóló szabály.⁴¹ Ezen irányelv 1. cikkének (1) bekezdése széles személyi hatályt teremt: minden olyan fizetett munkavállalóra alkalmazandó, aki a tagállamban hatályos jogszabály szerint megállapított vagy az által orientált munkaszerződéssel vagy munkaviszonnyal bír. E rendelkezés az uniós munkajog legáltalánosabb, tehát legszélesebb körű védelmet biztosító szabályává teszi. Az irányelv központi előírása, hogy a 2. cikk (1) bekezdése szerint a munkáltató köteles a munkavállalót a munkaszerződés és a munkaviszony alapvető feltételeiről (továbbá az 5. cikk alapján azok módosításáról) tájékoztatni. Ez a személyes adatok védelmének másik, az információs önrendelkezési jogból levezethető tartalma.⁴²

II.4. Miért lenne szükség önálló jogszabályra?

A 95/46/EK irányelv legáltalánosabb gondja, hogy annak már említett absztrakciója a munkavállalói érdekek rovására megy. A normaszöveg értelmezése és pontosítása az EUB joggyakorlatára vár, de a kapcsolódó jogesetek ritkasága miatt a legtöbb hézagpótló norma a nem kikényszeríthető puha jog (soft law) köréből kerül ki.⁴³ Az

³⁹ *ibid.*, 5. c. (3) bek.

⁴⁰ Gyulavári (2014), 60–64.

⁴¹ A Tanács 91/533/EGK irányelve (1991. október 14.) a munkaadónak a munkavállalóval szembeni, a szerződés, illetve a munkaviszony feltételeire vonatkozó tájékoztatási kötelezettségéről

⁴² A magyar jogban a személyes adatok védelméhez való jog tartalmát az Alkotmánybíróság az ún. személyi szám határozatában [15/1991. (IV. 13.) AB határozat] fejtette ki. Ennek a forrása a német Alkotmánybíróság fogalomkészletéből átemelt információs önrendelkezési jog, amely alapján az adatalany szabadon eldöntheti, hogy a vele kapcsolatos adatokat ki és milyen célból ismerheti meg; e jogát kivételesen törvény korlátozhatja.

⁴³ Otto (2016), 93.

általános adatvédelem terén a Bíróság jelentős horderejű ítéleteket hozott, de ezek nem kapcsolódtak a munkaviszonyhoz.⁴⁴ Emellett az irányelv olyannyira dekontextualizált, hogy alkalmatlan valamennyi, az adatvédelem szempontjából releváns helyzet lefedésére; márpedig a munkaviszony a rendeltetése és an inherens hatalmi egyenlőtlenség miatt egyaránt további garanciákat kíván.⁴⁵

Erre a szabályozási ürre kíván választ adni az ágazati (szektorális) adatvédelem tana. Eszerint a jognak figyelemmel kell lennie arra, hogy az emberi élet egyes területein az egyén a szokásosnál szigorúbb védelmet vindikálhat, így bizonyos adatokra, adatkezelőkre külön szabályoknak van létjogosultsága.⁴⁶ A munkavállalók személyes adatait védő speciális joganyag mellett állást foglalók érvelnek például azzal, hogy enélkül a versenyképesség szempontja lerontja a munkajog alkotmányos alapelveit,⁴⁷ vagy hogy az ilyen (nemzeti) jogszabályok száma és szigora az adott ország és jogrendszer adatvédelmi fejlettségét (is) fejezné ki.⁴⁸ Egy ilyen direktíva megalkotása már 1997-ben az Európai Bizottság napirendjén volt, ráadásul az Irányelv kapcsán tanácsadó és szakértői feladatokat betöltő 29. számú munkacsoport is úgy találta, hogy a dolgozókat a 95/46/EK irányelv nem oltalmazza megnyugtatóan. A Bizottság különösen a beleegyezés, az egészségügyi adatok, a szerhasználat és genetikai tesztek, valamint a monitoring és megfigyelés területén tartotta volna üdvösnek az új jogszabályt. 2009-ben a Munkacsoport újra felvetette a szabályozás

⁴⁴ A közelmúltból említésre érdemes például a C-131/12. sz. *Google Spain SL és Google Inc. kontra Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) és Mario Costeja González* ügyben (2014. május 13.) hozott ítélet, amely „az elfeledtetéshez való jogot” (right to be forgotten) rögzítette, vagy a C-434/16 sz. *Peter Nowak kontra Data Protection Commissioner* ügyben (2017. december 20.) született döntés, amely szerint „[egy] vizsgáló által egy szakmai vizsga során adott írásbeli válaszok és a vizsgáztató e válaszokra vonatkozó esetleges megjegyzései [...] személyes adatoknak minősülnek” (63.).

⁴⁵ Kajtár (2016), 88.

⁴⁶ Majtényi László, Szabó Máté Dániel (2014), *Információs és médiajog II.* Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó. 9–10.

⁴⁷ Kajtár (2016), 12.

⁴⁸ Majtényi László (2008), *Információs és médiajog I.* Miskolc, Bíbor Kiadó. 71.

igényét, de nem történt előrelépés,⁴⁹ és a 2012-es reformcsomag sem hozott változást.

Felmerül a kérdés, hogy nem jelentené-e a jogforrások felesleges inflálódását egy ilyen direktíva. Megítélésem szerint a legfontosabb ellenérvek az alábbiak: egyfelől hogy a soft law szabályok alkalmasak a joghézagok kitöltésére, másfelől hogy az irányelv nem egységesítene, hanem harmonizálni kívánja a jogot, így e szabályok érvényesítése végső soron a nemzeti jog feladata. Milyen kifogások merülnek fel ezzel az érveléssel szemben?

Elsőként, bármilyen szabályozási területről is beszéljünk, az implementáció (és a tágabb értelemben vett jogkövetés) szükséges, bár nem elégséges, feltétele a jogszabály létrehozása vagy módosítása.⁵⁰ A kemény jogi jogforrás igényét az EUB is aláhúzta ítéleteiben. Már egy 1985-ös ügyben kimondta, hogy a megfelelő közigazgatási gyakorlat önmagában nem rögzít az egyének számára világos és jól megismerhető jogokat, továbbá bármikor meg is változtatható.⁵¹ Bár az ítélet kifejezetten a tagállamok implementációs kötelezettségére utal, kiolvasható belőle, hogy az alapjogi elvárásoknak a jogszabályban rögzítettség felel meg. Ezt a gondolatot képviselte 1991-ben is, amikor kifejtette (szintén az átvétel kapcsán), hogy annak eredményeként az egyéneknek világos lehetősége kell hogy legyen arra, hogy az EU jogából eredő jogaikat és kötelességeiket felismerjék.^{52,53} A norma érvényesülésének, kikényszeríthetőségének az

⁴⁹ Szőke Gergely László (szerk., 2012), *Privacy in the Workplace. Data Protection Law and Self-Regulation in Germany and Hungary*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. 31.

⁵⁰ Conant, Lisa, *Compliance and What EU Member States Make of It*. 12. In: CREMONA, Marise (szerk., 2012), *Compliance and the Enforcement of EU Law*. Oxford, Oxford University Press. 1–31.

⁵¹ Osztovits (2015), 180.

⁵² Az EKB Európai Közösségek Bizottsága kontra Németországi Szövetségi Köztársaság ügyben (1991. május 30.) hozott ítélete

⁵³ A magyar Alkotmánybíróság is elvi érveléssel rögzítette a 26/1992. (IV. 30.) határozatában, hogy a norma tartalma legyen „világos, érthető és megfelelően értelmezhető”, s ezt következesen képviselte a továbbiakban is. Ezt erősítik meg például az 1/1999. (II. 24.) és a 55/2001. (XI. 29.) AB határozatok. A jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény 2. § (1) bek.-e is úgy fogalmaz, hogy „A jogszabálynak a címzettek számára egyértelműen értelmezhető szabályozási tartalommal kell rendelkeznie.”

egyik feltétele annak jogszabályban való rögzítése. Éppen ezért a puha jog gazdagsága⁵⁴ kevésbé szolgálja a munkavállalói jogok védelmének célját.

Másodsorban, ahogy már említettem, az irányelv szabályozási kötelezettséget ró a tagállamra. Ilyen nyomás nélkül a tagállami magatartás is kisebb eséllyel változik meg, sőt a jogi internalizáció mélysége – vagyis hogy az adott irányelv mennyire válik a címzett tagállam jogának részévé – önmagában számottevően megnövelheti a jogkövető magatartás valószínűségét.⁵⁵ Bár az irányelvek bírhatnak közvetlen hatállyal,⁵⁶ megítélésem szerint az egyébként is hátrányos pozícióban lévő foglalkoztatottól nem várható el a jogszabályok (ráadásul az uniós jog!) ilyen szintű ismerete. A munkavállaló helyzetét a nemzeti jogban felhívható norma erősítheti meg, és az ilyen szabályok megalkotásához vagy megváltoztatásához presszúrát jelenthet az uniós jogforrás megléte.

III. Mi várható a GDPR-tól?

A GDPR-ra az adatvédelmi szabályozás „új generációjának” hírnökeként tekintenek. Rendeleti formájából eredően közvetlen hatályt és közvetlen alkalmazhatóságot élvez, ami a jogvédelem irányelveknél tapasztalható varianciájához (ld. II.1. fejezet) képest egységes uniós mércét teremt.⁵⁷ E fejezetben a GDPR azon rendelkezéseit gyűjtöm össze, amelyek a munkavállalók védelmét is segíthetik.

⁵⁴ A dolgozat szempontjából alapvető jelentőségű a 8/2001. sz. vélemény a foglalkoztatással összefüggő személyes adatok feldolgozásáról (ld. 34. l.).

⁵⁵ Zürn, Michael, Joerges, Christian (2005), *Law and Governance in Postnational Europe: Compliance beyond the Nation-State*. Cambridge University Press. 25.

⁵⁶ A Bíróság (az EKB) az irányelvek lehetséges vertikális közvetlen hatályát elsőként a C-41/74. sz. *Yvonne van Duyn kontra Home Office* ügyben (1974. december 4.) hozott ítéletében állapította meg.

⁵⁷ Kajtár (2016), 103.

A rendelet az adatalanyok jogait általánosságban növeli azzal, hogy a hozzájárulás fogalmának egységesítése és konzisztenciája jegyében a személyes adatok különleges kategóriáinak kezeléséhez a „kifejezett hozzájárulás” (*explicit consent*) lesz szükséges. Új alapelveként határozza meg, hogy a személyes adatokat olyan formában kell tárolni, amely az azonosítást csak az adatkezelés céljának eléréséhez szükséges ideig engedi meg.⁵⁸ Ezenkívül új és kibővített jogosultságokat is rájuk ruház. A GDPR kiszélesíti például a hozzáférés jogát,⁵⁹ jogszabályi szinten jeleníti meg az „elfeledtetés jogát” (*right to be forgotten*),⁶⁰ továbbá az érintett jogosult lesz például arra, hogy ne terjedjen rá ki a személyes jellemzői kiértékelésén, kizárólag automatizált adatkezelésen alapuló döntés hatálya,⁶¹ és tiltakozással éljen a profilalkotás ellen.⁶² Emellett az olyan adatkezelőknél (munkáltatóknál), amelynek fő tevékenységei olyan adatkezelési műveleteket foglalnak magukban, amelyek jellegüknél, hatókörüknel, és/vagy céljaiknál fogva az érintettek rendszeres és szisztematikus, nagymértékű megfigyelését teszik szükségessé, vagy a különleges adatok nagy számban történő kezelését alapozzák meg, adatvédelmi tisztviselőt kell kinevezni.⁶³

A GDPR kifejezetten munkaviszonnyal kapcsolatos rendelkezést is tartalmaz a 88. cikkben. Eszerint a tagállamok speciális szabályokat alkothatnak azért, hogy biztosítsák a munkavállalók személyes adatainak a foglalkoztatással összefüggő kezelése során a jogaik védelmét. A rendelet példálózó jelleggel a munkaerő-felvétel, a munkaszerződés teljesítése, a kapcsolódó jogok és juttatások egyéni vagy kollektív gyakorlása, valamint a munkaviszony megszüntetése céljából tartja ezt elképzelhetőnek. E szabályok elfogadására jogszabályban és kollektív szerződésben is sor kerülhet. Különleges szerepük lehet az adatkezelés átláthatósága, a vállalkozáscsoporton vagy a közös gazdasági tevékenységet folytató vállalkozások ugyanazon csoportján

⁵⁸ GDPR, 5. c. (1) bek. e) pont

⁵⁹ *ibid.*, 15. c.

⁶⁰ *ibid.*, 17. c.

⁶¹ *ibid.*, 22. c. (1) bek.

⁶² *ibid.*, 21. c. (1) bek.

⁶³ *ibid.*, 37–39. c.

belüli adattovábbítás, valamint a munkahelyi ellenőrzési rendszerek követelményeinek betartatása. A jogszabály e fogalmakat külön meg is határozza, ezzel is segítve a szabályok precizitását és könnyebb értelmezhetőségét.⁶⁴

IV. Lezárás és kitekintés

Ahhoz, hogy a munkavállalók személyes adatai megfelelő oltalomban részesüljenek, a jelenlegi tételes jog reformjára van szükség. Az Unió nem ad koherens védelmet; ehelyett az Alapjogi Charta, a 95/46/EK irányelv és más, kisebb jelentőségű jogforrások kollázsát figyelhetjük meg csupán. Megállapítható, hogy egyikük sem rendezi megnyugtatóan és részletesen a munkavállalók helyzetét a munkaviszony világában.⁶⁵

A GDPR részben alkalmas lehet a jog „felzárkóztatására”. Már utaltam arra, hogy a rendelet – mint általános hatályú, egészében kötelező és közvetlenül alkalmazandó – másodlagos jogforrás⁶⁶ az implementációra szoruló irányelvekhez képest egységes(ebb) joganyagot és konvergensebb jogalkalmazást tesz lehetővé.⁶⁷ Az adatfeldolgozókat terhelő új kötelezettségek csökkenthetik a felek közötti információs aszimmetriát. Emellett az európai adatvédelmi jogban először kifejezett felhatalmazást ad a tagállamoknak a foglalkoztatással összefüggő adatkezelés szabályozására, finoman fejet hajtva a szektorális szabályozás igénye előtt. Mindazonáltal, mivel a 88. cikk nyelvezete megengedő és nem kategorikus, felmerül a kérdés, hogy nem lenne-e mégis szükséges egy foglalkoztatás-specifikus irányelv (vagy rendelet). A pozitív jog érvényesüléséhez emellett az Európai Unió Bíróságának tevékenysége is szükséges.

⁶⁴ Kajtár (2016), 104.

⁶⁵ Otto (2016), 111.

⁶⁶ EUMSz. 288. c.

⁶⁷ Conant (2012), 2.

A hagyományosan az integráció önálló motorjának tekintett intézmény döntései koherenciát és előreláthatóságot kellene hogy mutassanak.⁶⁸

A legfontosabb változásokat azonban nem az európai szabályozás, hanem a tagállamok érhetik el. Ezt egyfelől indokolja az, hogy az Unió (egyelőre) 28 állam közössége, és bár az EU tőlük független szereplőként is felléphet, a tagállamok passzivitásán vagy ellenállásán a legnemesebbnek szánt javaslatok is megbuknak. A jelenlegi magyar szabályozás például nem tartalmaz külön törvényt a munkahelyi adatvédelemről. Igaz, hogy az új munka törvénykönyve (Mt.) az elődjéhez képest lényeges eltéréseket vezetett be, és a szabályozása is részletesebb, de nem tekinthető igazi ágazatspecifikus törvénynek. Mögöttes jogszabályként megtaláljuk az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvényt (Infotv.), és a Polgári Törvénykönyv személyiségi jogokkal kapcsolatos szabályait. A keretjellegű szabályozás folytán a magyar jogban is a régi adatvédelmi ombudsman, a jelenlegi Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság (NAIH) nem kötelező állásfoglalásai próbálják tartalommal megtölteni a normákat. Másfelől a vertikális szubszidiaritás elvének megfelelően a közösségi irányelvek által nem szabályozott kérdések továbbra is tagállami hatáskörben maradnak.⁶⁹ Mindezek alapján a nemzeti jogalkotónak több lehetősége van a munkajogi reformok bevezetésére.

Az ideális tételes jog azonban nem jelent hibátlan joggyakorlatot is. Az EUB helyett elsőként a tagállami jogalkalmazás elmozdulása lenne kívánatos, hiszen a munkaügyi panaszok legtöbbször keresztülmennek a tagállami hatóságokon és (vagy) bíróságokon is. Az EU-konform törvények melletti gazdag esetjog és adatvédelmi biztosi joggyakorlat a jogérvényesítés megvalósulását, erejét demonstrálná.⁷⁰ A normák és a praxis azonban eltérnek egymástól,⁷¹ amelynek az egyik oka

⁶⁸ Otto (2016), 120.

⁶⁹ Hajdú József, Kun Attila (szerk., 2014), *Munkajog*. Budapest, Patrocinium Kft. 50.

⁷⁰ Majtényi (2008), 71.

⁷¹ Prugberger Tamás, NÁDAS György (2014), *Európai és magyar összehasonlító munka- és közszolgálati jog*. Budapest, Wolters Kluwer Kft. 709.

a munkavállalók általános tájékozatlansága a jogaikról.⁷² Az ezzel szembeni fellépés az állam részéről a jogtudatosság növelését kívánja meg.

Hazánknak kelet-közép-európai országként további garanciákra lenne szüksége. Tendencia, hogy a külföldi tőke bevonása végett a régió országai gyengítik a munkavállalókat megillető jogokat. Van olyan álláspont, amely szerint a jelenlegi Mt. a régebbihez képest szociálisan kevésbé érzékeny, visszafogottabban emeli be a nyugat-európai megoldásokat, rendszertanában és dogmatikájában következetlenebb, és kevésbé szabályoz precízen. Ez azonban azzal a veszéllyel jár, hogy a térséget „kolonizálja”, s a térségbeli munkaerő sokkal kedvezőtlenebb és korszerűtlenebb körülmények között fog dolgozni, ami a gazdaság infrastrukturális javítását és a modernizációt is hátrányosan érintheti.⁷³ E körülményekre is figyelemmel a munkavállalói jogok, közöttük a munkavállalók személyes adatainak kezelése európai uniós szintű összehangolása és továbbfejlesztése látszik szükségesnek.

Irodalomjegyzék

I. Monográfiák

AZ EURÓPAI UNIÓ ALAPJOGI ÜGYNÖKSÉGE, EURÓPA TANÁCS (2014): *Európai adatvédelmi jogi kézikönyv*. Luxembourg, Az Európai Unió Kiadóhivatala.

ARANY-TÓTH Mariann (2016): *Személyes adatok kezelése a munkaviszonyban – Munkajogi kiskönyvtár 9*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.

BERKE Gyula, KISS György (2014), *Kommentár a Munka Törvénykönyvéhez*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.

BLUTMAN László (2014): *Az Európai Unió joga a gyakorlatban*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.

⁷² Gyulavári (2014), 145.

⁷³ Prugberger—Nádas (2014), 22—23.

- BYGRAVE, L. A., SCHARTUM D. W., *Consent, Proportionality and Collective Power*. In: GUTWIRTH, S., POULLET, Y., TERWANGNE, C., NOUWT, S. (szerk., 2009): *Reinventing Data Protection?* Dordrecht, Springer. 157–173.
- CHALMERS, Damian, DAVIES, Gareth, MONTI, Giorgio (2014): *European Union Law. Text and Materials*. Cambridge University Press.
- CONANT, Lisa, *Compliance and What EU Member States Make of It*, 12. In: CREMONA, Marise (szerk., 2012): *Compliance and the Enforcement of EU Law*. Oxford, Oxford University Press. 1–31.
- DR. CSÉFFÁN József (2017): *A Munka Törvénykönyve magyarázata*. Szeged, Szegedi Rendezvényszervező Kft.
- DR. GYULAVÁRI Tamás, DR. HŐS Nikolett, DR. KÁRTYÁS Gábor, DR. TAKÁCS Gábor (2012): *A Munka Törvénykönyve. 2012. Egységes szerkezetben állásfoglalásokkal és magyarázatokkal*. Budapest, Kompkonzult Számítástechnikai és Tanácsadó Kft.
- FALKNER, Gerda, TREIB, Oliver, HOLZLEITHNER, Elisabeth (2008): *Compliance in the Enlarged European Union: Living Rights or Dead Letters?* Routledge.
- GONZÁLEZ FUSTER, Gloria (2014): *The Emergence of Personal Data Protection as a Fundamental Right of the EU*. Springer International Publishing.
- GYULAVÁRI Tamás (szerk., 2014): *Munkajog*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ József, KUN Attila (szerk., 2014): *Munkajog*. Budapest, Patrocinium Kft.
- KAJTÁR Edit (2016), *Dignity at Work: Employees' Personality Rights in the 21st Century*. Pécs, Pécsi Munkajogi Közlemények. Monográfiák 6.
- KARDKOVÁCS Kolos (2016), *A Munka Törvénykönyvének magyarázata*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- KISS György (2010): *Az alapjogok kollíziója a munkajogban*. Pécs, Justis Bt.
- KUNER, Christopher (2007): *European Data Protection Law*. Oxford, Oxford University Press.
- LEOPOLD, Nils, MEINTS, Martin, *Profiling in Employment Situations (Fraud)*, 220. In: HILDEBRANDT, Mireille, GUTWIRTH, Serge (szerk., 2008): *Profiling the European Citizen. Cross-Disciplinary Perspectives*, Dordrecht, Springer. 217–236.
- LUHMANN, Niklas (2009): *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*. Budapest, AKTI, Gondolat.
- MAJTÉNYI László (2008): *Információs és médiajog I*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- MAJTÉNYI László, SZABÓ Máté Dániel (2014): *Információs és médiajog II*. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó.

- OSZTOVITS András (szerk., 2015): *EU-jog*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- OTTO, Marta (2016): *The Right to Privacy in Employment. A Comparative Analysis*. Oxford and Portland, Oregon, Hart Publishing.
- PRUGBERGER Tamás, KENDERES György (2009): *A munka- és közszolgálati jog intézményrendszerének kritikai és összehasonlító jogi elemzése*. Miskolc, Novotni Kiadó.
- PRUGBERGER Tamás, NÁDAS György (2014): *Európai és magyar összehasonlító munka- és közszolgálati jog*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.
- QUINN, Michael J. (2017): *Ethics for the Information Age. 7th edition*, Pearson.
- SZŐKE Gergely László (szerk., 2012): *Privacy in the Workplace. Data Protection Law and Self-Regulation in Germany and Hungary*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- TÓTH András, KLEIN Tamás (szerk., 2010): *Bevezetés az infokommunikációs jogba*. Budapest, Patrocinium Kft.
- ZÜRN, Michael, JOERGES, Christian (2005): *Law and Governance in Postnational Europe: Compliance beyond the Nation-State*. Cambridge University Press.

II. Internetes források

- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2018): *Gyorstájékoztató. Foglalkoztatottság, 2017. december–2018. február*. Forrás: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/fog/fog1802.html>, utolsó megtekintés ideje: 2018. 04. 17.
- Módosítani kell az Infotörvényt a GDPR miatt (2018). Forrás: <https://jogaszvilag.hu/rovatok/napi/modositjak-az-infotorvenyt-a-gdpr-miatt>, utolsó megtekintés ideje: 2018. 04. 17.
- PRESS, Gil (2014): *12 Big Data Definitions: What's Yours?* Forrás: <https://www.forbes.com/sites/gilpress/2014/09/03/12-big-data-definitions-whats-yours>, utolsó megtekintés ideje: 2018. 04. 17.

III. Jogsabályok, ítéletek

- Az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata (EUMSZ.)
- A Tanács 91/533/EGK irányelve (1991. október 14.) a munkaadónak a munkavállalóval szembeni, a szerződés, illetve a munkaviszony feltételeire vonatkozó tájékoztatási kötelezettségéről

- Az Európai Parlament és a Tanács 95/46/EK irányelve (1995. október 24.) a személyes adatok feldolgozása vonatkozásában az egyének védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról
- Az Európai Parlament és a Tanács 2002/58/EK irányelve (2002. július 12.) az elektronikus hírközlési ágazatban a személyes adatok kezeléséről, feldolgozásáról és a magánélet védelméről
- Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete (2016. április 27.) a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről
- EKB, C-66/85. sz. *Deborah Lawrie-Blum kontra Land Baden-Württemberg* ügyben (1986. július 3.) hozott ítélet
- EUB, C-555/07. sz. *Seda Küçükdeveci kontra Swedex GmbH & Co. KG* ügyben (2010. január 19.) hozott ítélet
- EUB, C-176/12. sz. *Association de médiation sociale kontra Union locale des syndicats CGT és társai* ügyben (2014. január 15.) hozott ítélet

IV. Egyéb

- Paul DE HERT egyetemi tanár előadása. Universiteit van Tilburg, *Privacy and Data Protection* kurzus, 1. előadás (Tilburg, 2017. augusztus 08.)

DUDLÁK TAMÁS

Ibn Haldūn történelemszemlélete a *Muqaddima* című műve alapján

Nem egyszerű feladat a klasszikus iszlám világ utolsó nagy és – talán méltán mondhatjuk – legnépszerűbb történetírójának szerteágazó munkásságát, illetve történelemelméleti megközelítését egyértelműen megragadni. Ibn Haldūn esetében ugyanis olyan életpálya és életmű áll előttünk, amelynek értelmezése még ma, 650 év távlatából is vitákat generál.

Jelen dolgozat is egy állandó – az ismeretelmélet körébe tartozó – vita közepette született. A történettudomány a múltra vonatkozó fejtegetéseknek ugyanis kétféle megközelítését ismeri. Az egyik felfogás az adott témát megpróbálja saját kontextusában értelmezni, tárgyát történetileg egyedülállóként és kizárólagosként felfogni, míg a másik irányvonalat a téma exkurzusokkal tarkított valamilyen átfogó világnézeti paradigmába helyezett változata jelenti. Ahhoz hogy megfelelő képet alkothassunk ibn Haldūnról, mindkét megközelítési mód hasznos lehet számunkra, ügyelve persze arra, hogy a „lokális” és „globalitás” két véglete között a forrásoknak megfelelő, tényleges helyzet

szerinti kép felé közelítsünk. A következőkben tehát amellet, hogy általános információk szerepelnek e kivételes arab történész életével és munkásságával kapcsolatban, kísérletet teszek ibn Haldūn „újszerűségének” vizsgálatára. Ezt egyrészt ibn Haldūn történelemszemlélete előképeinek feltárásával, másrészt gondolatainak továbbélésével, párhuzamaival összefüggésben teszem.

Megközelítesem ezen arab-muszlim kötődésű témához „európai”,¹ ami azt jelenti, hogy nem tekintek el az összehasonlítás igényétől, vagyis egyes, ibn Haldūn által felvetett jelenségeknek az európai gondolkodásban fellelhető párhuzamaitól sem. Nem titkolt szándéka lehet a „nyugati” kutatóknak, hogy témájuknak saját kultúrkörükön belül igyekeznek érvényt és „népszerűséget” szerezni azáltal, hogy a nyugati műveltség látószögén keresztül közelítenek tárgyuk felé, és keresik annak nyugati kultúrtörténetben fellelhető kapcsolódási pontjait. Az összehasonlítás – mely a tágabb viszonylatok feltárására irányul – rendkívül fontos, de nem elsődleges szempont: elsősorban azt szolgálja, hogy a különböző korok gondolkodói között kimutathassuk azokat a szemléleti egyezéseket, amelyek nem feltétlenül egymás gondolatainak átvételével jöttek létre, hanem önálló – más-más helyzetből levont –, mégis azonos következtetések eredménye. E párhuzamba állításnak célja annak megfigyelése, hogy mik azok a körülmények, amelyek több történelemfilozófust is azonos vagy közel azonos következtetésekre készítettek. Másodsorban az összehasonlítás mint eszköz segít ibn Haldūn gondolatrendszerének pontos meghatározásában azáltal, hogy a kisebb vagy nagyobb nézetbeli eltérésekre hívja fel a figyelmet.

A téma taglalása során elsősorban ibn Haldūn legnagyobb hatású művében, a *Muqaddimá*-ban (*Bevezetés a történelembe*) rejlő mai modern történelemelmélet és történetírás körébe tartozó kérdésekre koncentrálok, ezen a szűrőn át elemzem a szerző állításait, természetesen szem előtt tartva a vizsgálat tárgyának saját korába való beágyazottságát is.

¹ Said, Edward (2000), *Orientalizmus*, Budapest, Európa. című művének fő állítását, miszerint a történész nem léphet ki a saját származása és neveltetése által diktált szerepből és bizonyos szempontból mindig prekonceptiókkal közeledik kutatási témája felé.

A következőkben tehát mindenekelőtt egy rövid életrajzi ismertetés olvasható, mellyel a korabeli történelmi kontextus felvázolására is alkalom nyílik. Ezt ibn Haldūn legfontosabb hagyományos és újításnak számító gondolatainak kifejtése követi. Természetesen az itt felvonultatott vizsgálódási körnél a szerző említett műve jóval szélesebb körű ismeretanyagot tartalmaz. A mű felépítésére korántsem „nyugat-európai” tudományrendszertani minta jellemző, hanem benne összefoglaló jelleggel rengeteget olvashatunk a legkülönfélébb tudományterületek eredményeiről, fontosságáról, alakulásáról a jogtudománytól a zenén át a városok célszerű telepítéséig. Jelen írás azonban nem bocsátkozik mindezen kérdések vizsgálatába, minthogy azok más – történetírástól eltérő – kontextust igényelnének.² A gazdaság, társadalom és politika „tipikus” történettudományi témáit érintő fejtegetések után az ibn Haldūn-hoz kötődő kutatástörténet rövid összefoglalása teszi teljessé az ismertetést és segít a végkövetkeztetések levonásában.

Ibn Haldūn élete és tevékenysége

°Abd ar-Rahmān ibn Haldūn 1332-ben született Tuniszban. Családja andalúziai származású volt, nagyapja politikai funkcióval is bírt, viszont édesapja inkább a tudósi hivatást választotta. Családja a *reconquista* harcainak közepette elvesztette előkelő sevillai pozícióját, és ez ibn Haldūn életére is döntő hatással volt. Számára Andalúzia ugyanis a kultúra fellegvárát jelentette, ahonnan az emigrálni kényszerülő muszlimok a fejlett kultúrát közvetítették Észak-Afrika nomád társadalmai számára. Ez az attitűd sajátos öntudatot adott az egész családnak, ami újdonsült lakóhelyén, a Hafszida-dinasztia (1206–1573) uralma alatt álló Tuniszban ugyancsak közigazgatási, katonai és tudományos pálya felé terelte a családtagokat.

² Ilyen irányú elemzéshez lásd: Ahmad, Zaid (2003), *The Epistemology of Ibn Khaldūn*. London–New York, Routledge Courzon.

A fiatal ibn Haldūn alapos ismeretekre tett szert mind a vallás- és jogtudomány, mind pedig a filozófia területén. Életének meghatározó élményét jelentették az 1347–49-es évek történései: Tuniszt megszállták a Marinidák (1258–1420), és ugyanekkor pestis is pusztított az országban, amely az édesapa halálát okozta. Ibn Haldūn úgy ítélte meg, hogy a Hafsidák hatalma leáldozóban van, ezért 1352-ben követte mesterét, al-Ābilit a Marīnida udvarba, a kor legfényesebb fejedelmi székhelyére, ahol ekkoriban a kultúraráptoló Abū ĞInān szultán (1348–1358) uralkodott. Fez városában azonban rangon aluli kinevezést kapott, és nézeteiben hamarosan eltávolodott az uralkodótól, aki összeesküvés miatt börtönbe vetette az ifjú tudóst (1357–58). Ezek után ibn Haldūn belevetette magát az udvari csatározásokba, ám úgy tűnik, az intrikákban kevésbé volt sikere, és e tény készítette őt Granadába, amely akkor az utolsó független muszlim állam volt az Ibériai-félszigeten (1238–1492) és V. Mohamed szultán idején (1362–1391) éppen hatalma csúcán állt.

Ibn Haldūn tehát 1362 és 1365 közötti éveit Andalúziában töltötte a granadai király szolgálatában. Ekkor találkozott egy diplomáciai küldetés kapcsán Kasztília királyával, Kegyetlen Péterrel (1334–1369), aki felfigyelt a muszlim tudós tehetségére, meghívását az mégis visszautasította. Ibn Haldūn a személyes sérelmeket újra megelégedve („*Önéletrajzában*” az ibn al-Haġībbal, kiváló íróval és történésszel való konfliktusát említi, amelynek eredményeképp elvesztette a már amúgy is egyre zsarnokibbá váló V. Mohamed kegyét) az ĞAbd al-Wādidák (vagy más néven Zayyānidák, 1235–1556) biġāyai udvarában töltött egy évet (1365–1366), ahol nagy köztiszteletnek örvendhetett, és személyesen segített a helyi uralkodónak hatalmának kiépítésében. Számos törzsnél vendégeskedett, ahol alkalma nyílt a sivatagi élettel személyesen is megismerkedni. Ám a hatalmi játszmák elől ekkor sem menekülhetett: a Marīnida szultán, I. Abū-l-Fāriz ĞAbd al-ĞAzīz (1366–1372) ugyanis ibn Haldūn nomádok körében kiépített kapcsolatrendszerét többször kihasználta politikai ambícióihoz. Ebben a helyzetben „a rendkívül büszkén vállalt andalúziai eredet biztosította számára azt, hogy fölötte állt minden partikuláris hatalmi csoportnak és érdeknek”,³

³ Simon, Róbert (1996), *Orientalista Kelet-Közép-Európában (Válogatott tanulmányok)*, Szombathely, Savaria University Press. 325.

ezért játszhatott közvetítő szerepet a kicsinyes hatalmi játszmákban, holott nyilvánvalóan látta korának értelmetlen, egymást felórló harcait. Végül tízévi hányattatás után egyik balul kiütött közvetítési kísérlete vezette őt oda, hogy teljesen kiábránduljon a politikából. Így keresett menedéket ibn Salāma várában (1375 és 1378 között), ahová a zayyānida Tilimsān (Tlemcen) fejedelme követként küldte, s ott – ahogyan Germanus Gyula fogalmaz – „távol a világ zajától hozzálatott hatalmas történelmi művének megírásához.”⁴

1378-tól újra szülővárosában, Tuniszban oktatott és írta művét. 1382-ben azonban a mellőzöttséget ismét megtapasztalva menekült el szülőföldjéről, és negyven napon át hajózott Alexandriába, hogy onnan zarándokként folytassa útját Mekkába (a *hağğ-ot* végül is csak öt évvel később teljesítette). Egyiptomban – ahol sajátos katonai kasztként a *mamlūk*ok katonai dinasztiája uralkodott – éppen ekkor történt egy jelentősebb hatalmváltás (a *bahrī* mamlūkokat [1250–1382] felváltották a *burğī* mamlūkok [1382–1517]), és a győztes csoport első szultánja, Barqūq (1382–1399) kitüntetett fogadtatásban részesítette a *mağrib*-i történészt (aki így a *mālikita* jogi rítus kádija lett az al-Azhar egyetemen). Ibn Haldūn megbecsültségét jelzi, hogy diplomáciai képzettségét a mamlūkok sem hagyták kihasználatlanul. Így 1401-ben részt vett a közép-ázsiai hódító, Timur Lenk (1370–1405) elleni hadjáraton, és az egyiptomiak vereségét követően tárgyaló félként került a nagykan táborába, akivel Damaszkusz átadását kellett megtárgyalni.⁵ Simon Róbert orientalista a következőképp örökíti meg e momentumot: „a világtörténelem egyik ritka találkozása volt ez, amikor a birodalmak születésének, rövid virágzásának és gyors elmúlásának legnagyobb teoretikusa eszmecserét folytathatott kora legnagyobb és talán minden idők legnegatívabb hódítójával – mégpedig akkor, amikor mindketten közel jártak a hetvenhez”.⁶ Az idős tudós utolsó éveiben

⁴ Germanus, Gyula (1979), *Az arab irodalom története*, Budapest, Gondolat. 253.

⁵ Brentjes, Burchard (1986), *Izmael fiai – az arabok története és kultúrája*. Budapest, Kossuth, 136.

⁶ Khaldún, Ibn (1995), *Bevezetés a történelembe (Al-Muqaddima)*, Fordította: Simon Róbert, Budapest, Osiris. 65.

részben mint bíró teljesített hivatalt, részben pedig földbirtokán visszavonultan élt, 1406-os haláláig.

Az életpálya – e rövid ismertetés alapján – meglehetősen kaotikusnak tűnhet, bár az bizonyos, hogy a hozzá hasonló értelmiségiek élete is tele volt hányattatásokkal. E magribi történésznek azonban mindezt egy olyan korban kellett átélnie, amikor szerte az iszlám világban rendkívül dinamikus politikai csatározások, hódítások, hatalmi átrendeződések és népesség-vándorlások zajlottak le. Ezek között említhetjük tehát a nomád eredetű dinasztiák 14. századi előretörését a Magrib térségében, a muszlimok fokozatos térvesztését Andalúziában, illetve az egyiptomi belső hatalmi átrendeződést. Mindhárom esemény sorozat dinamizálásában kitüntetett szerephez jutott a nomádok és letelepedettek közötti viszony megváltozása.

Ibn Haldūn életére vonatkozóan legfőbb forrásunkat saját „*Önéletrajza*” (*Taʿrīf*)⁷ jelenti, amelyben a muszlim életrajz-irodalomra jellemző módon inkább a közösségi elvárásoknak megfelelő elemek jutnak döntő szerephez, míg az önéletrajzíró az individuum szempontjából – mai értékrendünk szerint – fontos eseményeket elhallgatja.⁸ Például – a muszlim hagyományoknak megfelelően – keveset árul el családjáról. Valószínűleg még élete első szakaszában, Tuniszban összeházasodott egy előkelő asszonnyal. Feleségét és öt lányukat éri hajótörés 1382-ben, miközben Egyiptomba utaztak az édesapa után. Családja tragédiája után valószínűsíthető, hogy Kairóban ismét megházasodott.

Ugyancsak az önéletrajzából tudjuk, hogy a *Muqaddimá*-t rekordidő alatt, mintegy öt hónap alatt fejezte be. Ám mindez csupán bevezetés volt az *kitāb al-ibar wa-dīwān al-mubtadaʾ wa-l-ḥabar fī ayyām al-ʿarab wa-l-aḡam wa-l-barbar* (szó szerint: a tanulságok könyve, a cselekvő és cselekedet gyűjteménye az arabok, perzsák és berberek napjairól) című nagy történelmi munkájához, melyet gyakran mindenféle történelmi anyag kompilatív gyűjteményének tartják, s ezért általában

⁷ Ennek a munkájának nagy műve megírása után, 1395-ben Kairóban látott neki.

⁸ Khaldūn (1995), 38–39.

sokkal kevesebb figyelmet szentelnek neki, mint a *Muqaddimá*-nak.⁹ A *kitáb al-cibar*, úgy tűnik, jól beleilleszkedik a fezi marínidák berber öntudattal teli, saját dicsőségüknek emléket állító történetírói hagyományba (mafáhir al-barbar).¹⁰ Mindazonáltal a magyar orientalista, Goldziher Ignác eme nagyszabású művet az arab irodalom legkiemelkedőbb történeti munkájaként határozta meg. Jelentőségét abban látja, hogy „ibn Haldün e munkájába az emberiségnek addig irodalmilag nem tárgyalt köreit foglalta bele, különösen az afrikai berber törzseket, amelyeknek származását, genealógiai vonatkozásait, történeti és társadalmi viszonyait a nagy munka egy külön ennek szentelt kötetében tudományosan ő adta elő legelőször.”¹¹

A történetíró a történelemről

Ibn Haldün újszerűsége abban áll, hogy elhatárolódik attól a hagyományos arab történetírási tendenciától, amely egy történet hitelességét aszerint határozta meg, milyen az azt közlő személyek életrajzi és erkölcsi helyzete.¹² Szerinte ugyanis „a történelmi eseményekben bizonyos általános törvényszerűségek érvényesülnek”,¹³ a történelemnek rendező elve van és valamilyen módon egységes szemlélettel bír.¹⁴ Úgy véli, ezeket a szabályszerűségeket bárki felismerheti, hiszen ezeket a logika racionális érvei, gazdasági, szociológiai, klimatológiai stb.

⁹ Brett, Michael (1995), „The Way of the Nomad” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Vol. 58, No. 2. 251.

¹⁰ Brett (1995), 251.

¹¹ Goldziher Ignác (é.n.), *Az arab irodalom rövid története [A kezdetektől a XIX. századig]*, Budapest, Kőrösi Csoma Társaság, 220.

¹² A módszer a muszlim jogtudomány híres ún. *hadīt*-gyűjteményeinek összeállításából ismert.

¹³ Germanus (1979), 254.

¹⁴ „Minden eseménynek... meghatározott természete van, ami éppen úgy vonatkozik lényegére, mint akcidentális jelenségeire.” Khaldún (1995), 96.

bizonyítékok támasztják alá. Ibn Haldūn tehát önálló gondolatoknak ad hangot, szembeállva így például aṭ-Ṭabarī (839–923) véleményével, aki állította, hogy saját munkájában „nincs semmi, ami tőle származna, mindent a hagyományozóktól vett át”.¹⁵ Aṭ-Ṭabarī munkássága tehát ezzel a felfogásával a *ḥadīth*-tudomány körébe sorolandó, amely az emberi megbízhatóságra és vallásosságra alapoz, amikor a történet fennmaradásában szerepet játszó személyek vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, ahelyett, hogy magának a történetnek a valóság-tartalmát venné górcső alá. Sok arab történetíró választotta az elemzésnek ezt – a mai forráskritikai szemléletben elavultnak tűnő – módszerét, s magát az anyagát kritika nélkül kezelte. Így Josef Marquart (1864–1930) szerint például „al-Masʿūdī [893–956] nem a történettudomány egyik megalapozója volt, hanem az *adab*-próza egyik színes és kiváló művelője, aki sok egyéb között a történetírást is művelte.”¹⁶

Éppen a történettudománynak ez a mellékes szerepe tűnik el ibn Haldūn munkássága nyomán. A történelem oktatása még a klasszikus civilizációkban is „főképpen vagy kizárólag a retorika szolgálatában történt: veretes példaanyagot szolgáltatott az emberi sorsfordulatok meggyőző bemutatásában.”¹⁷ A kereszténység üdvtörténeti célú történet-szemlélete a középkori Nyugat-Európában ugyancsak megfosztotta e diszciplínát az önálló alaptól. Ibn Haldūn a vallási alapról elrugaszkodott, holisztikus gondolatokat fogalmazott meg akkor, amikor kijelentette, hogy „a történelem híradás az emberi társadalomról”.¹⁸ Mindezek ismeretében különös fejlemény, hogy az „új tudomány”¹⁹ saját tudományrendszerében – amelyet a *Muqaddima* 6. fejezetében

¹⁵ Khaldún (1995), 68–69.

¹⁶ Marquart megjegyzését idézi Simon Róbert. Khaldún (1995), 72.

¹⁷ Khaldún (1995), 76.. A klasszikus történelemfelfogást összegzi Ciceronak a *De oratore* című művében tett jól ismert kijelentése: „*historia est magistra vitae*”.

¹⁸ Khaldún (1995), 105.

¹⁹ Ő maga fogalmaz: „A kutatás e tárgykörben egészen újkeletű, szokatlan és rendkívül gyümölcsöző... Semmi köze a retorikához, amely a logikai tudományokhoz tartozik... Nem tartozik a politika tudományához sem... Úgy tetszik, egészen újkeletű tudományról van szó. Valóban, nem bukkantam hasonló jellegű kutatásra senkinél sem.” Khaldún (1995), 99.

tesz közzé – nem kap önálló helyet, hanem marad a hagyományos felosztásnál, a mely a tudományokat két részre, vallástudományokra és észbeli tudományokra bontja.

Néhány biológiai megfigyelésnek is érdemes e történelemszemléleti fejtegetésben helyet szorítani, minthogy ibn Haldün az embert alapvetően történelmi vívmányai révén különíti el az élővilág többi részétől. Az ember gondolkodik, és ezáltal tudományokat és mesterségeket művel, civilizációt (vagyis a népesség közös letelepedését) hoz létre, mindezek ellenére az ember állati ösztöneinek határt szabó hatalomra van szüksége. Az emberben ugyanis enélkül győzedelmeskedne ösztönös, állatias, agresszív énjé, ami a civilizáció és végső soron az egész faj romlásához vezetne.

Az ember alaptermészetének definiálása szolgál a további fejtegetések kiindulópontjául. Így például ibn Haldün éppen az ember közöségi, városi mivolta miatt tartja elkerülhetetlennek a társadalmi szervezet létrejöttét. Emellett persze gyakorlati tényezők (a védelem igénye és a táplálék megszerzésére és előállítására szolgáló hatékonyabb módszer, valamint a mesterségek specializálódásának igénye) is igazolják a bonyolult társadalmi szerveződések funkcionalitását.

Ibn Haldün hagyományosan a földrajztudomány körébe tartozó megállapításai is – bár görög mintákat követ – túlmutatnak e tudomány körén, ezért röviden érdemes kitérni rájuk. A hét klíma (*iqīm*) elmélete klasszikus szerzőkre épít,²⁰ közvetlen arab elődje pedig al-Idrīsī (1100–1166). Kiindulópontja az, hogy a földrajzi feltételek övenként elrendezve szabályszerűen (fokozatosan) változnak a Földön, és „a klímák a földet két részre osztó ekvátortól kezdődnek s dél felől észak felé haladva fokozatosan rövidülnek.”²¹ Minthogy a rossz éghajlat (a túl meleg vagy a túl hideg) alkalmatlan magas fokú civilizáció alapjaihoz, a hét sávból leginkább a három középsőben van meg a lehetőség arra, hogy civilizáció keletkezzen. (A jelenség mögött álló logika az is lehet, hogy a magaskultúrát „termő” vidékek azok a területek, ahol

²⁰ Mint például Hipparkhosz (Kr. e. 190 k.–120 k.), Eratoszthenész (Kr. e. 276 k.–195 k.) és Ptolemaiosz (90 k.–168 k.).

²¹ Khaldún (1995), 549.

az emberek élete nem is túl nehéz [lehetetlen] és nem is túl könnyű, így megvan a késztetés a fejlesztésre.)

A civilizáció keletkezése tehát egyrészt a természet javaitól, másrészt azonban az azt felhasználó emberek természetétől, vérmérsékletétől függ. A klíma-elméletből adódóan a mérsékelt övben lakók rendelkeznek a „legmérsékeltebb” tulajdonságokkal, míg például a feketék vadak, nem ismerik a próféataságot és az államot mint az ösztönöknek határt szabó hatalmat. Az elmélet kifejtésekor azonban tanúi lehetünk ibn Haldūn elfogultságának is: az Arab-félsziget ugyanis az első és a második klímában fekszik, ám mivel tenger veszi körül – magyarázza a szerző –, az lehűti a forráságot és a mértéktelenséget.²² Ugyanezen gondolatmenetet viszi tovább, amikor modern szóval élve – cáfolható módon – „nemzetkarakterológiai” megállapításokat tesz. Eszerint a dombvidékeken élők megfontoltabbak az éghajlat hűsítő hatása miatt, míg a tengerpartoknál élők a meleg miatt könnyelműbbek (pl. Egyiptom). Az itt tárgyalt problematikát ma úgy fogalmazzuk meg, hogy az éghajlatnak hatása van az emberek mentalitására, de azért az belátható, hogy az ókori és középkori tudósok hajlamosak voltak ezt túldimenzionálni. Az mindenesetre tény, hogy a klímaövek elmélete mind a görög–római, mind pedig az arab civilizáció számára – minthogy ezek egy szélességi öv mentén terjedtek el – megfelelő öngigazolást adhatott a kulturális teljesítményekre.

Ibn Haldūn messze legtöbbet elemzett és legproblematisabb, ugyanakkor leginkább újszerű fogalma az *‘aşabiyya*, amely Simon Róbert magyar fordításában „csoportssolidaritásként” szerepel. Ezt az emberek közti (csoporton belüli) vérségi és rokonsági kapcsolatok révén jelentkező kohéziós erőként definiálhatjuk.²³ Ibn Haldūn szerint ennél erősebb összekötő kapocs nincs az emberi társadalmakban, és

²² Khaldūn (1995), 109.

²³ Egyes vélemények szerint még a nacionalizmus is ezen összekötő kapocs kiszélesítésén alapul: „valójában tehát a prekapitalista korok irracionális csoportkohéziójáról van szó, amelyet a – mindinkább gazdasági racionalitással meghatározott – kapitalista fejlődés próbált racionalizálni a nemzeti állam és a nemzeti piac közvetítésén keresztül.” Simon, Róbert (1999), *Ibn Khaldūn – Történelemtudomány és birodalmiság*, Budapest, Akadémiai. 246.

mint ilyen, csakis a vérségi alapon szerveződő nomád közösségekben lelhető fel eredeti tisztaságában.²⁴ A nomádok számára a leszármazás (*naşab*) kifogástalansága²⁵ a legfontosabb kritérium; ez adja a szolidaritás alapját. Az *‘aşabiyya* tehát a rokoni szálak erősségén alapszik, és ha kiterjedését vizsgáljuk, akkor felfedezhető a nomád ember életében egy bizonyos „becsülethierarchia”, vagyis a minél közelebbi rokonsági viszony hathatósabb segítséget von maga után.²⁶

A kirenaikai (Líbia) beduinok leszármazási hagyományait vizsgálva érzékeltethető, hogy e jelenség a nomádoknál mennyire döntő szereppel bírt. Ennél a beduin csoportnál gyakran az anya neve számított a felmenők között, minthogy a többnyire poligám társadalomban az anya személye általi meghatározás egyedibb és biztosabb lehetett. A patriarchális társadalmi formán azonban emiatt nem esett csorba. A lényeg az, hogy az a tény, hogy létezik az egész nagyközösségnek valamiféle „méhe”, a legmagasabb erejű kohézió szimbóluma volt, mely nemcsak a mindennapokra, hanem a politikai szférára is kiterjedt.²⁷ Amúgy is ezeknél a beduinoknál a genealógia megvalósulása rendezett területi egységenként megy végbe, vagyis egy-egy törzs egy meghatározott ökológiai környezethez köthető, s mint ilyen kapcsolódik be a közös leszármazásba. Jellemző módon itt sem minden eredeti közösség (törzs) közvetlenül a közös őstől (jelen esetben Sa‘adá-tól) származik, hanem közöttük található még egy-két generáció, amely

²⁴ Nem véletlenül állt a törzsek élén a sejk, idős, tekintélyes ember, aki éppen koránál fogva volt alkalmas a közösség emlékezetének, a létfontosságú rokonsági viszonyoknak az észben tartására. A közösség – az életkörülményekből fakadóan gyakorlati hatékonyságon nyugvó – vezetése mindig a legerősebb csoportszolidaritással és a leginkább lojális kapcsolatrendszerrel bíró klán kezében volt.

²⁵ Létezett azonban a törzsi társadalomba való befogadás intézménye is, melynek ibn Haldūn ugyanolyan erőt tulajdonít. L. még patrónus-kliens rendszert (*mawālī*) az egész arab történelem során, amely révén az ember úgy szólván megváltoztathatta csoportszolidaritását.

²⁶ Hourani, Albert Habib (1991), *History of the Arab Peoples*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press. 107.

²⁷ Peters, Emrys (1960), „The Proliferation of Segments in the Lineage of the Bedouin of Cyrenaica” *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol.90, No. 1, 29.

egyres törzseket még szorosabb köteléssel kapcsol egymáshoz, hogy végül az egész genealógiai tábla egy közös pontban végződjön.²⁸

Az említett beduinok a pontosabb beazonosíthatóság érdekében gyakorta tulajdonságneveket használtak, ami az emlékezet használatának bizonyítéka, azonban éppen emiatt korlátokkal bír: amint a közöségben már senki sincs, aki emlékezne egy-egy felmenője jellegzetes tulajdonságára – hacsak az nem lett az illető állandó jelzőjévé – az egyszerű, hétköznapi név marad meg, amellyel a szelektív emlékezet a generációk múlásával nem tud mit kezdeni. Ahol apja és fia azonos nevű, ott a genealógiai hagyomány gyakran kihagyja az egyiket. Emellett az is jellemző a beduin felfogásra, hogy a felmenők tulajdonságainak hordozói az új generáció azonos nevű tagja közül kerülnek ki.²⁹

A *Muqaddima* egyik alaptétele, hogy a történelem állandó változásban van, és ebben a folyamatban a nomád szerveződés jelenti a korábbi állapotot. Ibn Haldūn elmélete szerint ebből a nomádok természetükből (vágyaiból, gazdasági érdekeikből) adódóan a kényelmesebb városi életmód felé törekszenek.³⁰ Minthogy a szűkös élettér miatt ez nem valósítható meg csak erőszakos úton, így az emberi társadalomban létező két kategória, az *‘umrān badawī* (a nomádok, de olykor városon kívüliek) és az *‘umrān ḥaḍarī* (letelepedett civilizáció)³¹ között kibékíthetetlen ellentét feszül. Természetesen ez a feszültség egy idő után feloldódik, amikor a városi civilizáció a hanyatlás útjára lép, a nomád csoport pedig – amely a legerősebb *‘aṣabiyyá*-val bír, ezért – katonai úton győzedelmeskedik és átveszi az uralmat a városi társadalom felett.

²⁸ Peters (1960), 30–31.

²⁹ Peters (1960), 34.

³⁰ Khaldūn (1995), 128..

³¹ A fordítást Goldziher igazolja: ibn Haldūn mintha „szemmel láthatólag minden mondatában akarna egy szót használni, mely körülbelül a mi európai „civilizáció” szónkkal egyértelmű” GOLDZIHÉ Ignác: *A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval*. In Goldziher Ignác (1981), *Az iszlám kultúrája* I–II. Budapest, Gondolat. 86. Illetve: az *‘umrān* „fogalom mindenekelelt demográfiai jelentést hordoz: »népességet«, »népsűrűséget« jelent... Ibn Haldūn szoros összefüggést látott a népesség száma és a civilizáció fejlettsége között.” Simon (1999), 249.

A politikai váltással megkezdődik egy bizonyos számú népesség-kicszerélődés is. A győztes nomádok részben a városokba özönlenek (beteljesítik ibn Haldün-i értelemben vett történelmi szerepüket), letelepednek, és ezt követően „tanúi lehetünk egy sajátságos társadalmi »utánzásnak«. Hiába győzi le a nomád fegyveres erejével a letelepedett népeket, mivel azok társadalmi-gazdasági stabilitása az ő számára szembetűnő különbség, intézményeiket kezdi utánozni abban a reményben, hogy maguk a politikai formák a termelési rendszer átvétele nélkül is elegendőek lesznek a belső stabilitás létrehozására.”³² Ennek alapján látható, hogy az új hódítók próbálnak minél kevésbé a letelepedett életmód hatása alá kerülni, így például a városi gazdasági szerkezethez való alkalmazkodásuk (részvétel a mezőgazdaságban, iparban, kereskedelemben) az életmódbeli (fogyasztást illető) változásnál csak később történik meg.

Ibn Haldün megfigyelése szerint a nomád betelepülők amint a városi civilizáció részeivé válnak, elhal bennük a kezdeményező képesség (a „történelmi aktivitás”, a „forradalmi” változtatások képessége), gyengül a csoportszolidaritásuk, átadják magukat az élvezeteknek és a kényelmes életmódnak. A közösség korábbi vezetője örökébe lépők már más alapokon szervezik meg uralmukat, eddigi híveikben elvesztik bizalmukat, az emberek elkeverednek egymással és közöttük a természetes (rokon) kötődés feledésbe merül, míg az uralkodó idegenekből verbuválódott kormányzata az emberek fejére telepszik.³³ A nem engedelmességek a törvény szigora sújtja, mely most már az emberektől távol álló hatalom könyörtelen szolgálójaként jelentkezik. Az adókötelezettség bevezetése megalázza az adott közösséget, gyengíti

³² Róna-Tas, András (1983), „A nomád életforma geneziséhez” In: Tőkei Ferenc, *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18., Akadémiai Kiadó. Ibn Haldün felhívja a figyelmet az ezzel ellentétes folyamatokra is – főképpen Andalúzia esetében, ahol a letelepedettek körében divat lesz a nomadizmus. Khaldún (1995), 159–160.

³³ Ibn Haldün említi egy általános tapasztalatot, mely szerint négy generáció alatt megy végbe a hatalom teljes lehanyaglása és zsarnokivá válása. Ez a gondolat a kínai dinasztikus ciklusokkal rokonítható, ahol hasonló megfigyeléseket tettek a társadalmi kötelékek és a dinasztia hatalmának tartóságáról.

a csoportssolidaritást és végleg megrendíti a közösség bizalmát a központi kormányzatban.³⁴

Az elmélet értelmében az *‘aşabiyyá*-tól eltávolodott társadalmakban az új korok új kihívásaira való választ belső, szerves fejlődés nem teremtheti meg, így a közösségi problémák csak egy új, ereje teljében lévő (nomád) dinasztia hatalomra jutásával tűnnek megoldhatónak. Ezzel a kör bezárul, de tovább forog, ami állandó megújulást hoz.³⁵

Ibn Haldūn hosszasan elemzi ennek a fenti folyamatnak az arab-islam hódítások idején végbement változatát. Szerinte az arabok csak addig voltak társadalmi vezető pozícióban, míg elég erős volt közöttük az *‘aşabiyya*. Amint kialakult a királyi (kalifai) hatalom, az Omajjád-korban (661–750) még működő törzsi alapú hatalombirtoklást³⁶ felváltotta az idegen hatalomfenntartó erők előretörése. A muszlim kormányzatba perzsa, görög és török elemek kerültek be,³⁷ az Abbászida-korszakban (750–1258) a kalifa hadserege pedig egyre inkább rabszolgákból (ún. *gulām*-ok) töltődött fel. Ezzel a típusú államberendezkedéssel legkiforrottabb formájában ibn Haldūn a mamlúk Egyiptomban (1250–1517) maga is találkozhatott.³⁸

Szerzőnk szerint az *‘aşabiyya* kiterjesztésében fontos szerep juthat a vallásnak is,³⁹ ez azonban önmagában nem számít elegendőnek

³⁴ Khaldūn (1995), 152.

³⁵ Ibn Haldūn a megújulás során nem beszél fejlődésről, viszont a primitív állapotok sem jönnek vissza.

³⁶ Itt az egymással vetélkedő szíriai kalbitákra és qaysitákra kell gondolni, ami az Omajjád-periódust (661–750) jellemezte.

³⁷ A görög, szír, perzsa, zsidó és örmény elemek esetében ez már a hódítások kora óta megfigyelhető, míg a törökök (türkök) csak a 10. századtól jelennek meg az iszlám világ északkeleti határvidékén.

³⁸ Egyiptomban az említett *gulām*-rendszer akkor már egy jó ideje fennállt, ugyanakkor itt a nomádok gyökeres hatalomátalakító tevékenységéről mégsem beszélhetünk a Fátimida, Ajjúbida és Mamlúk korszakot illetően. Ez a nomád hatalmi „állandóság” részben cáfolja ibn Haldūn elméletének univerzalitását, melynek éppen legfontosabb jellemzője, a hatalom ciklikus változása nem látszik teljesülni a Nílus völgyében.

³⁹ Ahogyan Germanus Gyula fogalmaz: „Kell hogy az emberek egy prófétát, szentet kövessenek, aki szuggesztíójának erejével legyőzi az emberekben rejlő kishitűséget, mert csak így alkothatnak államot.” Germanus (1979), 258.

a nomádok sikeréhez. Minden történelmi kezdeményezésnek ugyanis a csoportszolidaritás az alapja. Ebből kifolyólag ibn Haldūn részéről komoly kritika éri az iszlámot – nem mint vallást, hiszen maga is muszlim volt, és vallotta is hitét, hanem mint társadalmi rendszert. A hagyományos vallástudósi felfogástól eltérően ibn Haldūn nem tekintette az iszlámot az *‘aṣabiyyá*val egyenrangú társadalmi kohéziós erőnek (holott az iszlám kezdetben éppen ezzel az igénnyel lépett fel, de csak ideig-óráig tudta összetartani az égisze alá került különféle népeket,⁴⁰ s utána a világi hatalommal szemben elvesztette cselekvő-képességét), minthogy az nem tudott hathatós uralmi erőt kifejteni, hanem csupán a mindenkori – és elsősorban világi – hatalom szolgálatában képes létezni. Ibn Haldūn az elsődlegesnek tartott *‘aṣabiyya* által összefogott közösség után a pusztán iszlám alapokon szerveződő közösséget nem tartotta a politikai hatalom gyakorlására alkalmasnak.⁴¹ A helyzet érdekessége, hogy ezzel ibn Haldūn éppen saját társadalmi körének (az *‘ulamā’* rétegnek) passzivitásába nyugodott bele, vagyis éppen ellenkező véleményre jut a (vallási) értelmiség politikai szerepét illetően, mint azt például Platón állameszménye kapcsán láthatjuk.

Fontos még kiemelni, hogy ibn Haldūn-nál a város a nomád–letelepedett relációban mint a bűn melegágya jelenik meg, a városi embert életfeltételei bűnössé teszik, míg velük szemben a vidék vad környezetével nap mint nap szembesülő ember romlatlan, bátor és szívós fajtaként szerepel. A letelepedettekkel szembeni ellenszenvet Mohamed próféta kijelentése is megtestesíti: „a pásztorok között az isteni glória, a földművesek között hiúság és szegénytelenség honol”.⁴²

Érdemes rávilágítani egy mellékesnek tűnő, de az iszlám világ társadalmi összefüggéseinek tárgyalásakor fontos tényre. A társadalom tagjai közti vagyoni eltéréseket általában a muszlim teoretikusok (így al-Fārābī [872–951] és ibn Haldūn is) a rang, presztízs (*rutba*, illetve *ḡāh*) szóval fejezték ki, vagyis nem vagyoni helyzethez kötötték, hanem

⁴⁰ „Az iszlám mint uralmat meghatározó elv csupán a prófétai küldetés által jelentkező kivételes és szükségképpen rövid időszakra volt jellemző”. Simon (1999), 234–235.

⁴¹ Simon (1999), 224.

⁴² Idézi Goldziher, Ignác (1981), *Az iszlám kultúrája* I–II. Budapest, Gondolat. 53.

inkább egy közösség részéről meghatározott és elvárt viselkedésformával hozták összefüggésbe. Persze az uralkodóhoz való közelség révén nyilvánvalóan gyakorlati tényezők (földtulajdon, pénz, katonai hatalom) a valóságban kifejezésre juttatták az uralkodó csoport vagyoni jólétét.⁴³ Ám a jól látható vagyoni különbségek ellenére a középkori muszlim világ társadalmát nehéz európai társadalmi kategóriákkal azonosítani, és ezt erősíti al-Ġazālī (1058–1111) rendszere is, mely ókori görög és a korábbi muszlim hagyománynak megfelelően funkcionális csoportok mentén állapít meg különbözőségeket a muszlim társadalomban. Eszerint vannak termelők, az alapvető szükségletek előállítói; katonák, akik mindezt védelmezik; valamint vannak, akik nem végeznek gazdasági tevékenységet, hanem az első két csoport tagjai közötti koordinációs feladatokat (behajtás és elosztás) irányítják.⁴⁴ Ide sorolandók az *‘ulamā* (tudósok) is, akik az ideológiai irányítás feladatát folytatják. Ez a társadalmi munkamegosztásra épülő társadalom képe a *Muqaddimát* is áthatja.

A nomadizmusról – ibn Haldūn szellemében

A társadalom felosztásának sajátos – és jellemző – kategóriája lehet a középkori iszlám világ vizsgálatakor az egyes csoportok életmód szerinti elkülönítése. Ennek az Európában kevésbé jellemző szempontnak az alkalmazását az iszlám világ eltérő földrajzi-környezeti körülményei teszik lehetővé. A társadalom teljesen más aspektusaival találkozunk ugyanis akkor, amikor a nomádokat vagy a letelepedetteket vesszük szemügyre. A különbség megfogalmazható földműves-állattenyésztő viszonylatban is, ami az iparosodás előtti társadalmak szemében az

⁴³ „Ilyen értelemben válik a világi hatalom gyakorlása... a megélhetés egyik módjává” Khaldún (1995), 377.

⁴⁴ Rodinson, Maxime (1982), „Gazdaságtörténet és a társadalmi osztályok története a muszlim világban” *Világtörténet*. 1982 (2), 75–78.

egyik legalapvetőbb ellentétet jelentette, tulajdonképpen azóta, mióta ez a két fajta termelési mód létezik (gondoljunk csak az ezt megörökítő Káin és Ábel történetre, a barbár Enkidu „megszelídítésére”, de ekként is értelmezhető a „civilizált” világ és a „barbárság” kibékíthetetlen viszonya a klasszikus civilizációk világszemléletében).

Ezen kettősség vonatkozásában Ibn Haldūn rendkívül fontos megálapításokat tesz, amelyeket fejtegetéseink során érdemes kissé továbbgondolni. Lényegében a *Muqaddima* két alapfeltevéséből indulhatunk ki. Ezek szerint az ember egyszerre természeti és társas lény, vagyis az ember természeti (életmódbeli)⁴⁵ és közösségi (társadalmi) megköttöttségekkel rendelkezik. A természeti aspektust különösen fontosnak láthatjuk, mivel az iparosodás előtti társadalmakban az ember a természet állandóan ható erőit (a környezet által biztosított javak, időjárás) jobban megtapasztalhatta, mint korunk embere. A társadalom többi tagjával való kapcsolatot viszont – minthogy a társadalom alapvetően egy szervezet, organizmus, a tagok egymásraulaltságának hálózata – a szokásjog, a hagyományok és az írott jogrendszer szabályozta; azt a társadalmi helyzetet pedig a hatalom kodifikálta, amely alapján a rendelkezésre álló javak elosztása történt. Az egymásraulaltság erőssége a legkisebb elemtől, a családtól indulva fokozatosan csökken az egyre nagyobb, egyre több embert felölelő társadalmi egységek felé haladva, egészen addig, míg az egyén számára már kellően távolinak bizonyulnak a társadalmi kapcsolatok, olyannyira, hogy azok megszűnnek gyakorlati csoportképző tényezők lenni.⁴⁶ Ahogyan a családtagok között, úgy a család és a közösség között az integráció két tényező mentén valósulhat meg. Az egyiket a rokonság ténye, a közös származás tudata, a másikat az azonos gazdasági érdek jelenti. Bár a nomádoknál beszélhetünk a kettő szerencsés ötvözetéről, minthogy

⁴⁵ Ennek identitásképző hatását igazolandó, Goldziher Ignác törzsi elnevezéseket idéz, miszerint azokban gyakran megjelenhetett a „vándorló” vagy éppen a „letelepedett” szó. Goldziher (1981), 24–26.

⁴⁶ A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a nomád birodalmi formák inkább csak amolyan meghosszabbított alkalmi szövetségeknek tűnnek, és nem fejtettek ki valódi politikai integrációs erőt, mert a hozzá csatlakozó elemek megőrizték eredeti kultúrájukat és csupán a közös cél elérése érdekében lépett fel bennük valamiféle kohéziós erő.

a rokoni kapcsolat náluk leggyakrabban ténylegesen fennállt, s ez jóval erősebb összetartó erőt biztosított a közösség családjai számára, mint az inkább gazdasági érdekközösségeként funkcionáló – a Magrib-térség eldugottabb vidékein fennálló – független faluközösségek esetében.⁴⁷ Ezek ugyan próbálták identitásukat fiktív ős megalkotásával kialakítani – mely összetartozás-tudat ibn Haldūn szerint ugyanolyan erős lehet, mint a valós rokonsági kapcsolat –, mégis azt mondhatjuk, hogy gazdasági berendezkedésük nem volt annyira egyoldalú, hogy olyan mértékben legyenek rákényszerítve a termékcserére, mint a nomádok. Tevékenységük így javarészt a település szűkös természeti javainak (víz, föld) felosztására és évenként újraosztására korlátozódott, amely gyakorlatnak az újra meg újra előretörő államhatalom (a dinasztia hatalmának) falura való kiterjesztésével központilag vetettek véget.⁴⁸

A nomádok társadalom-felfogásában a törzsi rendszer jelentette az alapvető kategóriát, és mindenki más, aki ezen kívül állt és mégsem a városokban élt, az vagy kereskedő vagy utazó volt vagy pedig az oázisok földművelő lakossága. Egy letelepedett ember társadalmi öndefiníciója esetében az államhatalomhoz való közelség, illetve az azon kívüliség (szabad faluközösségek esetében) számított meghatározó elemként (vagyis az egyén az *‘aşabiyya* helyett az alá-fölérendeltségi viszonyrendszerben betöltött szerep által integrálódott a közösségbe).

⁴⁷ „A nomádoknak a természethez való viszonya lényegesen más, mint a földművelőké. Mégis a nomád kultúrszinttel jelenik meg először az emberekben az összetartozás tudata” Goldziher (1981), 24.

⁴⁸ Hourani (1991), 106. Itt érdemes megjegyezni, hogy ibn Haldūn „különbséget tesz terminológiailag is, jellegüket tekintve is a beduin arabok és az *‘umrān badawī*-t képviselő – földművelést és állattenyésztést egyaránt űző – steppei népesség (*ağyāl al-badw*, *ahl al-badw*) között, s civilizációelméletében az utóbbi az, amelyiket szerves kapcsolat fűz az *‘umrān ḥaḍarī*-hoz.” A beduin arabok ugyanis csupán az anyagi javakkal foglalkoznak, és elpusztítják a letelepedettek civilizációját, nem pedig kiteljesítik azt. Simon (1999), 227–228. A beduin araboknak csak egyszer sikerült a történelemben (az iszlám vallás összekovácsoló erejével) tartós hatalomra szert tenniük és a (féktelen) pusztítást elkerülniük. Ez hatalmas fegyverténynek minősül, ha meggondoljuk, hogy „az iszlám az egyetlen világvallás, amely nem egy kész birodalomban jött létre, hanem ellenkezőleg, ő maga hozta létre a neki megfelelő birodalmat. Khaldūn (1995), 23.

Érdemes ezen a ponton kitérni a nomadizmus genezisére, amely-lyel kapcsolatban a legfontosabb állítás, hogy „a nagyállattartó nomadizmusnak egyenesen előfeltétele a földművelés”.⁴⁹ „A nomadizmus a földműves–állattartó egyensúly megbomlásával keletkezett”⁵⁰ és több tényező segítette elő. Ezek között meg kell említeni az éghajlati-ökológiai változást és az állattartás termelékenységének megugrását. Ez utóbbi főképpen azokon a területeken volt jellemző, amelyek jellegük-nél fogva amúgy is alkalmasabbnak mutatkoztak nagyállattartásra, és ahová a földművelés tudománya csak késéssel jutott el. A nomád élet-forma nagy területeket igénylő, helyváltoztató jellegénél fogva gyors közlekedési feltételeket igényelt, amit a különféle hátasállatok (ló, teve) alkalmazása tett lehetővé. A nomadizmus hosszú távú fennmaradását pedig az biztosította, hogy már a bronzkortól kezdve sikerrel hajtották végre a fémtechnika adaptációját, amivel kihasználhatták „civilizációk közötti” helyzetüket, és mint közvetítők így bekapcsolódtak a világgazdasági vérkeringésbe, ami végső soron földrajzi helyzetükből adódóan is megkerülhetetlen volt.⁵¹

A nomadizmusnak azonban nem sikerült hatékony – önellátó – kézműipart fenntartani, minthogy csupán az állatállomány részére szolgáló néhány szerszámot voltak képesek létrehozni, illetőleg hiánygazdaságuk (földművelésből származó növényi eredetű táplálék és bizonyos kézműipari cikkek tekintetében) kompenzálása végett kézműipari termékeiknek – fegyverek formájában – mintegy létfenntartó szerep jutott. Nem véletlenül fő jellemzője a nomadizmusnak az erőteljes militarizálódás és a mindennapos háború lehetősége. A vasműves-ség világméretű elterjedésével (Kr. e. 1. évezred közepére) a nomádok olyan eszközhöz jutottak, amellyel a korábbinál hatékonyabban kény-szeríthették ki a letelepedettek részéről a termékcserét. Dinamizmusukat az a tény adta, hogy míg a letelepült birodalmakban korlátozva volt

⁴⁹ I. Dávid Csaba bevezetőjét Goldziher (1981), 16. művéhez. Vagyis az állattenyésztés nem önállóan, hanem a földműveléssel összefüggésben, és semmiféleképpen sem hamarabb jött létre a vadászó-halászó-gyűjtögető életmód kiegészítéseként.

⁵⁰ Róna-Tas (1983), 54.

⁵¹ Róna-Tas (1983), 54–57.

a fegyverhasználat, és leginkább csak egy kiváltságos katonai réteget érintett, addig a puszta, illetve sivatag embere állandó harcckészültségben állt a napi betevő megszerzése érdekében.⁵²

A sivatag előretörése és a népességszám emelkedése a nomádok körében volt az a két döntő tényező, amely képes lehetett megzavarni a letelepedettek és a nomádok közti kényes szimbiózist, mivel az utóbbiak ez esetben nagyobb igényeket támasztanak a letelepültek irányában, ami sokszor azonban csak kényszer útján válik kielégíthetővé.⁵³ „A nomád gazdaság alapvető egyoldalúságából adódott tehát »rabló« természete; ez az egyoldalúság viszont kényszerítő ökológiai körülmények hatására alakult ki.”⁵⁴

Ha a nomadizmust a letelepedettekhez való viszony alapján kívánjuk tipizálni, akkor érdemes M. B. Rowton fogalomrendszeréhez nyúlnunk. Megfogalmazhatjuk a problémát kisállattenyésztő-nagyállattartó viszonylatban is. Az említett tudós (főképpen Nyugat-Ázsia vonatkozásában) bekerített nomadizmusról (*enclosed nomadism*) beszél, amikor az alapvetően juh- és kecsketenyésztő (tehát kisállattenyésztő) pásztortársadalmak a földművelőkkel szoros (területi és gazdasági) közelségben élnek, ami akár a politikai integráció szintjét is elérheti.⁵⁵ Ebben az érintkezési típusban alapvetően a letelepedettek dominálnak.⁵⁶ Viszont ilyen körülmények között állandó és folyamatos beszivárgás történik a letelepedettek társadalmába, mely etnikailag akár teljesen nomád eredetűvé is válhat. Ebben a rendszerben az együttélés feltételeit, például az állatoknak a földművelő területeken

⁵² Ecsedy, Ildikó (1983), „A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban” In: Tőkei Ferenc, *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*, Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18., Akadémiai Kiadó.

⁵³ Hourani (1991), 102.

⁵⁴ Kiváló összefoglalását nyújtja a nomád életmód fő rendező elveinek – bár belső-ázsiai vonatkozásban – Vásáry, István (2003), *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, Balassi. 20–24.

⁵⁵ Simon, Róbert (1983), „Nomádok és letelepedettek szimbiózisa (Szempontok a közkeleti civilizáció jellegéhez)” In Tőkei Ferenc, *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*, Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18., Akadémiai Kiadó, 129–130.

⁵⁶ Simon (1999), 213.

való áthajtását – amely a legalapvetőbb feszültségforrást jelenti – felülről szabályozzák.

Ezen túl azonban a teve házasításával létrejöhetett a nagyállattartó beduin nomadizálás, minthogy ez az állat szállításra, élelmezésre és ruházkodásra egyaránt alkalmas volt. A folyamat meggyorsult a tevenyereg Kr. e. 500 és Kr. e. 100 közé tehető feltalálásával. Az állattartók így egyre mélyebben nyomulhattak be a sivatagos területekre, ahol a kedvezőtlen életfeltételeket megpróbálták minél hatékonyabban hasznosítani. Ez a változás – nem mellőzve a nomádok igényét a földművelő társadalmak által előállított termékekre – nemcsak a letelepedettektől való nagyobb gazdasági és politikai függetlenséghez vezetett, hanem ideológiai síkon is éreztette hatását.

A nomád-letelepült szembenállásban nem helyes állattartó–földműves szembenállást látni, a sztyeppe határán nem állattartók és földművesek álltak egymással átellenben.⁵⁷ A helyzetet már csak a környezeti feltételek is bonyolították: a sztyeppei területekről nyáron, míg a hegyvidékeken élő nomádok számára télen kellett a letelepedettek vidékeihez közelebb húzódnuk, ami nem feltétlenül generált ellentéteket, minthogy akkor tökéletes feltételek adódtak a földművelés és állattenyésztés termékeinek kicserélésére.⁵⁸ A kétféle életmód eltérő életritmusa tehát nem feltétlenül keresztezi egymást – legalábbis a Közel-Kelet tekintetében ez az állítás helyénvaló lehet. Azonban „sajátos módon a nomád elem nem annyira a földművesekkel, hanem a „fejedelmi táboroknak” tekinthető városokkal, tehát a politikum szférájával áll szoros kapcsolatban.”⁵⁹ Ebben a relációban tehát a földműves „csupán másodlagosan és járulékosan illeszkedik a struktúrába – nem véletlen az iszlámon belül a földműves megvetése és másodlagos

⁵⁷ Róna-Tas (1983), 59.

⁵⁸ Mindemelllett „a letelepedettek (oázislakók) a nomádok katonai „védelme” fejében kiegészítik azok labilis gazdaságát.” Simon Róbert (1983), „*Nomádok és letelepedettek szimbiózisa (Szempontok a közel-keleti civilizáció jellegéhez)*” In: Tökei Ferenc, *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*, Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18., Akadémiai. 134.

⁵⁹ Simon (1983), 137.

volta.”⁶⁰ Ibn Haldūn is éppen az ilyen – nomádok és városiak között húzódo – ellentétek meghatározó voltára reflektált műveiben.

Az imént elmondottak viszont már nem fogadhatók el Belső-Ázsia vonatkozásában. Ott ugyanis a legelőváltás és a földművelés kedvező időszakai nagyobb mértékben egybeestek; a kétfajta életmód szinte kizárta egymást. Ez más típusú történelmi fejlődéshez vezetett, és így – ellentétben a Közel-Kelettel, ahol „a nomád és letelepedett elemek meg-megújuló dinamizmusa” képes volt az ibn Haldūn által is jellemzett ciklikus mozgást generálni – Belső-Ázsiában a nomádok totális rablóhadjáratai alapjaiban rengették meg a letelepült életmódot folytató birodalmakat⁶¹ (gondoljunk csak az 7. századi arab és a 13. századi mongol hódítások különbségeire és tartósságára). „Az észak-afrikai fejlődés esetében pedig sokkal összetettebb volt a helyzet, s a pásztorokodás, illetve a nomadizálás és a földművelés között sokkal több átjárás és kapcsolat volt, mint az előbbi két esetben.”⁶²

Ibn Haldūn a kutatások tükrében és néhány európai párhuzam

Minthogy ibn Haldūn jelentőségét az utóbbi időkben sokan rendkívüli módon kiemelték,⁶³ ezért szakmai körökben megjelent az a vélemény, hogy a 14. századi arab történetfilozófus csupán „az orientalisták terméke”. Európában ugyanis a közgondolkodás úgy vélte a felvilágosodás korától kezdődően, hogy minden „haladó szellemű” intézmény

⁶⁰ Simon (1999), 217. Például ‘Umar kalifa óva intette az arabokat, hogy a meghódított országokban földbirtokot szerezzenek és földművelésbe kezdjenek. Goldziher (1981), 54.

⁶¹ Simon (1999), 219–220.

⁶² Simon (1999), 253.

⁶³ Arnold Toynbee brit történész 1934-ben így ír: „Ibn Khaldūn csillaga annál fényesebben ragyog, minél inkább elüt attól a sötétségtől, amellyel szemben felragyogott... a maga égboltozatán az egyetlen fényugár.” Simon (1999), 16.

és tudományos fejlemény a mi kontinensünkhöz köthető, és ezekkel szemben a szomszédos iszlám világ csak mint negatív pólus jelenhet meg. Ebben a nézetrendszerben tehát – ahol mindennek a megalapozása az európai kultúrkörhöz kapcsolódik – különlegességként hatott egy az iszlám világban megszokotthoz képest ennyire másként gondolkodó történész. Így nemrégiben Ibn Haldünra mint „európai típusú” tudósra kezdtek tekinteni, aki az értelmezések szerint „európai észjárással” alkotta meg kategóriáit, így nem csoda, hogy „az utóbbi másfél század európai felfedezési hullámai során a legkülönbözőbb tudományok (történelem, szociológia, gazdaságtan, történelemfilozófia, politikatudomány, szociálpszichológia stb.) védőszentjévé nemesült.”⁶⁴

Mielőtt röviden áttekintenénk a témánkkal kapcsolatos kutatástörténetet, a téma megértéséhez érdemes kitérnünk az ún. „orientalizmus” jelenségkörére is, mely nemcsak az ibn Haldün-értelmezéssel kapcsolatos bizonyos nézőpontok veszélyességére hívja fel a figyelmet, hanem az egész kutatás számára tartogathat megfontolásra érdemes szempontokat.

Edward Said (1935–2003) nagy port kavaró *Orientalizmus* című könyve 1978-ban a szóban forgó folyamatot a következőképpen definiálja: „Az orientalizmus jelenségét tárgyalhatjuk, értékelhetjük úgy, mint a Keletről való gondolkodás intézményesült formáját, mely azzal foglalkozik, hogy tárgyáról állításokat tegyen, felügyelje a nézőpontokat, jellemezze, tanítsa és befolyást gyakoroljon fölötte.”⁶⁵ Illetve máshol írja: „Orientalizmusnak nevezem azt a gyűjtőfogalmat, mely felöleli a Kelet megközelítésének valamennyi nyugati módozatát. Az orientalizmus az a diszciplína, melynek segítségével a Kelet mint a tudományos kutatások, felfedezések és gyakorlati alkalmazások tárgya rendszerezetten megfigyelhető. Szóhasználatomban az orientalizmus ennél sokkal tágabb fogalom, s felöleli azon álmok, képek és szavak halmazát is, melyek közül bárki szabadon válogathat, ha a két világot elválasztó határvonalától keletre elterülő térséggel kapcsolatban

⁶⁴ Simon (1999), 13.

⁶⁵ Said (2000), 12.

kíván megnyilatkozni.”⁶⁶ Said ezzel gyakorlatilag az egész orientalisztika, de legfőképpen az iszlám világ kutatását mint diszciplínát az orientalizmus jelenségkör alá helyezi, vagyis azt állítja, hogy minden ilyen irányú kutatás előítéletektől terhes, s maga is politikai érdekek által befolyásolt. Az orientalizmus – Said állítása szerint – még ma is megkerülhetetlen, mert a 19–20. század folyamán a nyugati világban kialakult tudományos intézményrendszer az egymást követő tudósgenerációkat ugyanabban a szellemben neveli – egyazon, többnyire Kelet-ellenes élű diskurzuson belül –, mely a 18–19. századi, imperializmus közepette kibontakozó nyugati „tudományosságra” is jellemző volt.

Mielőtt még túlzásba esnénk és Saiddal összefüggésben témánk vizsgálatának relevanciáját is megkérdőjeleznénk, fontos leszögezni, hogy a következőkben bemutatott, ibn Haldūn-ról alkotott tudósi vélemények egy része ténylegesen képtelen volt kiszakadni korának imperialista, nacionalista diskurzusából, s a vizsgálat témáját is ennek függvényében határozta meg. Éppen ezért csupán újító szellemű látásmódja miatt nem szabad szerepét – gondolatainak valódi hatását figyelembe nem véve – túldimenzionálni. Kétségtelen, hogy ibn Haldūn kortársai között egyedülállónak tekinthető mind látásmódja, mind pedig munkabírása tekintetében, ám ő is csupán korának embere volt, annak hatásai alatt élt, bár – amint azt munkássága tanúsítja – az átlagembernél jobb megfigyelő-képességgel bírt.

Pontosan ez a meg nem értés jellemző ibn Haldūn imént jellemzett, hányattatott életútjára is. Politikai kiábrándulásánál tulajdonképpen már csak a „letelepedettekből” való kiábrándulása lehetett nagyobb. Tudományos tevékenységét a hagyományos vallásjog neveltjei nem értették, ő maga mindenhol gyökértelennek számított. Ugyanez igaz mai tudományos megítélésére is: beskatulyázhatatlansága a muszlim tudományok (filozófia, történetírás) hagyományos fejlődési vonulatába, zavarba hozza a kutatókat.

Minthogy ibn Haldūn alapvetően *magribi* „jelenség”, Európában való felfedezése az ezen térség iránt érdeklődő franciák 18. századi birodalomépítési tevékenységéhez köthető. Furcsa módon azonban

⁶⁶ Said (2000), 130.

csekély érdeklődés mutatkozott a rangon alulinak tartott észak-afrikai kultúrák kutatása iránt. Silvestre de Sacy (1758–1838) híres orientalista tanítványa, William de Slane (1801–1878) azonban 1863 és 1868 között elkészítette a *Muqaddima* első európai nyelvű (francia) fordítását, mely majdnem száz évig az egyetlen is maradt (Franz Rosenthal 1958-as angol fordításáig). A mű európai népszerűsége tehát innentől datálható,⁶⁷ és ezt nagyban elősegítették a tudománynak azon állításai, amelyek ibn Haldūn-t európai tudósokkal állították egy kategóriába. Így egyesek „az arab Montesquieu”-nek nevezték a földrajzi környezet mentalitást és civilizációt befolyásoló tényezői miatt, mások Macchiavelli *virtù*-ját vélték felfedezni az *‘aşabiyya* fogalmában.⁶⁸ A birodalmi ciklikusság elmélete egyrészt Hegel tézis-antitézis-szintézis teóriájával került párhuzamba,⁶⁹ másrészt pedig ibn Haldūn civilizációs ellentétét Marx nyomán osztályharcos alapra próbálták helyezni és amúgy is az egész nézetrendszerben a történelmi materializmus és a társadalmi determinizmus igazolását látták, minthogy a szükségszerűség igen jelentős szerepet játszik az arab történetírónál. Egyesek úgy vélték, ibn Haldūn alapot nyújthatott Adam Smith gazdaságtudományához is.⁷⁰ Az arab történetíró ugyanis a *Bevezetés* 5. fejezetében az árak, a munka, a kereslet és a kínálat viszonyait is taglalja. Charles Darwinnal (1809–1882) pedig az ibn Haldūn által is emlegetett ún. *ittişāl*-elmélet („kapcsolat”) révén hozható összefüggésbe, amely a világot az anyagok és

⁶⁷ Simon (1999), 34–35.

⁶⁸ Ezen állítólagos hasonlóságnak nem sok alapja van, hiszen a *virtù* fejedelmi attribútumként értelmezendő, és emellett a nép csupán passzív szerepben jelenik meg. Ez gyökeresen ellentmond Ibn Haldūn-nak, minthogy nála az *‘aşabiyya* épphogy nem a vezetőhöz köthető, hanem a teljes közösség kohéziós erejének számít, amely annak dinamizmusát alapozza meg. Simon (1999), 68.

⁶⁹ Fontos azonban megjegyezni, hogy Hegelnél a szintézis révén újabb, fejlettebb viszonyok keletkeznek: „a hanyatló kultúra átmegy egy másik, magasabb rendű kultúrába, hogy fejlődése tovább folytatódjon” Gyurgyák János, Kisantal Tamás (szerk., 2006), *Történetelmélet* I–II., Budapest, Osiris. 369.. Ibn Haldūn-nál azonban a rendszer nem lép új szintre. Ennek oka valószínűleg e két teoretikus eltérő történelmi tapasztalatában gyökerezik: Ibn Haldūn nem tapasztal fejlődést saját korában, így rendszere is csupán korának stagnálását jeleníti meg.

⁷⁰ Simon (1999), 14.

élőlények egymásba dinamikusan átalakuló képződményeként képzelel, miszerint a (teremtett) létformák között átmenet is van.⁷¹

Azt, hogy mennyire nehéz az egyénnek elszakadnia korának körülményeitől, jól példázza Alfred von Kremer (1828–1889) Habsburg birodalmi tisztviselő elemzése, aki az *‘aşabiyyá*-ra úgy tekintett, mint olyan erőre, mely a birodalomban is alkalmazandó *Nationalitätsidee* megfelelője. Ludwig Gumplowicz (1838–1909) szociológus „az *‘aşabiyya* fogalmát egyfajta faji kohézió gyanánt értelmezte, ami szoros kapcsolatban állna a »nemzeteszmével«⁷² Tahir Khemiri 1936-os fejtegetéseiben a „korszellemnek” megfelelően megkülönböztet negatív *‘aşabiyyá*-t (sovinizmus) és pozitívát (nacionalizmus).

Tāhā Husayn 1917-es doktori disszertációjáig nem jelent meg ibn Haldūn-ról a maga teljességében értelmezett összefoglaló munka. Bár ez a mű próbál a „előfutár-szindróma” cáfolata lenni, mégsem értékítélet-mentes, s a 14. századi történetírónál számos negatív jellemvonást domborít ki. Ugyanezt a személyiséget elemző kutatási irányt viszi tovább Ali Oumlil az 1970-es években, aki szerint ibn Haldūn egész életében küzdött gyökértelenségével, és ekképpen tehetségéből a „kard” helyett csupán a „toll” pályafutására nyílt lehetősége, így szerte a személyes életút kudarca a történelmi elemzések negatív végki-csengését és kilátástalanságát is megmagyarázná.

Ibn Haldūn kutatásában születésének 600. évfordulója körüli időszak hozott változást, amikor a *mağribi* történésszről négy monográfia is napvilágot látott (1930–1932).⁷³ Ezek egyike, Erwin Rosenthal, a témát saját kontextusában próbálja vizsgálni, s ennek fényében arra jutott, hogy bár ibn Haldūn mint muszlim történetíró dolgozta ki elméletét, mégis azt általános emberi történelemre vonatkoztatta. Ibn Haldūn munkásságát Rosenthal még azért is egyedülállónak vélte, mert a középkorban rajta kívül nem voltak olyan teoretikusok, akik a

⁷¹ „Az érintkezés (*ittişāl*) fogalma e teremtett dolgokkal kapcsolatban azt jelenti, hogy minden elem utolsó rétegének természetes készsége van az iránt, hogy a következő elem első osztályává változzék át.” Khaldún (1995), 119.

⁷² Simon (1999), 45–46.

⁷³ Simon (1999), 55.

politika, a hadszervezet, a gazdaság, a kultúra, a társadalom és a vallás összességében gondolkodtak volna. „A harmincas évektől datálódik [tehát] az a kutatási tendencia, mely ibn Khaldűnt kezdi muszlim gondolkodónak tekinteni, akit a saját korából és közegéből kellene megérteni.”⁷⁴ Ennek szellemében adta ki több évtizedes kutatómunka eredményeképpen W. J. Fischel ibn Haldűn Egyiptommal és Timur Lenkkel kapcsolatos anyagát. Munkásságának tanulsága, hogy nem szabad szem elől tévesztenünk: ibn Haldűn nem csak a *Muqaddima* szerzője.

Az '50-es évektől kezdve a kutatásban való muszlim részvétel megnövekedésének eredménye, hogy az európai iszlámkutatásban paradigmaváltás megy végbe. A muszlim világ „öntudatra ébredésének” búvkörében egyre többen kezdik megkérdőjelezni az európai orientalisztika létjogosultságát. A függetlenedés elnyerésével a muszlim országok kezdik kialakítani saját – európai orientalisztikától független, de annak eszközrendszerére építő, ugyanakkor identitás-meghatározó szereppel bíró – kutatóbázisukat. Így az 1979-ben Rabatban tartott konferencia ismét a „tudományok atyja” kifejezéssel fémjelzett, politikailag meglehetősen terhes nézőpont diadalát hirdette.⁷⁵

A már említett Ali Oumlil a teljes ibn Haldűn-munkásságot vizsgálva helyesen fogalmazza meg: „Ibn Khaldűn egy adott *‘umrān* (eredetileg „népesség”, gyakorlatilag „civilizáció”), mégpedig a Mağribban kialakult muszlim történeti mozgás tudományát akarta megalkotni, s ennek semmi köze nincsen a 19. században kialakult európai szociológiához.”⁷⁶

Végző soron megállapíthatjuk, hogy a *Muqaddima* általános, más korokban való alkalmazhatóságát vagy modell-szerűségét eleve annak célkitűzése is cáfolja. Ez ugyanis nem kívánt mást, mint hogy újszerű módon közelítse meg a népek történetének vizsgálatát, mintegy bevezetőül a perzsák, arabok és berberék történetéhez. E hatalmas munkával ibn Haldűn nagyban hozzájárult ahhoz, hogy – sajátos véleménye

⁷⁴ Simon (1999), 62–63.

⁷⁵ Simon (1999), 98–99.

⁷⁶ Simon (1999), 89.

és nézőpontja birtokában – oldja a letelepedett civilizációk negatív véleményáradatát a nomádok történelemben betöltött szerepe kapcsán, ami számunkra talán elősegíti azt, hogy a modern kutatásban a nomádok történetére ne csak mint „határvidék-történet” utaljunk.⁷⁷

Bár ibn Haldūn rendszere a maga korában helyes észrevételekkel írta le a birodalmak keletkezésének, fennállásának és pusztulásának körülményeit, ám egész rendszere az emberiség történetének csak erre a korszakára és az említett területekre alkalmazható. Mint minden történelemelméleti fejtegetés, ez is egyfajta univerzalizációra tör, holott – mint az ibn Haldūn esetében is jól látható – az elméleti következtetések térben és időben jól behatárolt megfigyeléseken alapulnak. Egyes felvetései azonban máig is érvényel bírnak, ezek tehát nem véletlenül – ám ibn Haldūn munkásságától függetlenül – mozgatták meg a későbbi gondolkodók fantáziáját. Mai világunkban azonban, amikor már a technológiai fejlődés és mély kulturális tudat teszi lehetővé, hogy az államok fokozatosan megújuljanak és sokáig egységben fennmaradjanak, amikor már nem fenyegeti a civilizált világot a nomád pusztítás lehetősége, bizony elmaradottnak tűnhet bármilyen ciklikus világszemlélet, amely a puszta stagnálás képét vetíti előre. Ugyanakkor az is előfordulhat, hogy amikor a ma embere ilyen gyors értékítéletet tesz, akkor ugyanúgy csupán a saját korunkban tapasztalható markáns jelenségekből indul ki, mint ahogyan azt ez a 650 éve élt éles szemű arab történétíró is tette.

Felhasznált irodalom

AHMAD, Zaid (2003): *The Epistemology of Ibn Khaldūn*. London–New York, Routledge Courzon.

⁷⁷ Owen Lattimore-t idézi Ecsedy (1983), 16. A nomádokról kialakított objektív képpont ugyanis nagyban befolyásolja az a tény, hogy kevés belső írott forrást és régészeti anyagot hagytak maguk után; amit a nomádokról tudunk, az többnyire a szomszédságukban élő, eltérő civilizációs szinten levő emberek feljegyzései.

- BRENTJES, Burchard (1986): *Izmael fiai – az arabok története és kultúrája*. Budapest, Kossuth.
- BRETT, Michael (1995): The Way of the Nomad. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 58, No. 2. pp. 251–269.
- ECSEDY Ildikó (1983): A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban. In TŐKEI Ferenc: *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*, Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18., Akadémiai.
- GERMANUS Gyula (1979): *Az arab irodalom története*. Budapest, Gondolat.
- GOLDZIHNER Ignác: *Az arab irodalom rövid története [A kezdetektől a XIX. századig]*. Budapest, Kőrösi Csoma Társaság, é. n.
- GOLDZIHNER Ignác (1981): *Az iszlám kultúrája I–II*. Budapest, Gondolat.
- HOURLANI, Albert Habib (1991): *History of the Arab Peoples*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- KHALDÚN, Ibn (1995): *Bevezetés a történelembe (Al-Muqaddima)*. Fordította SIMON Róbert. Budapest, Osiris.
- Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*. Szerkesztette TŐKEI Ferenc (1983): Budapest, Akadémiai.
- PETERS, Emrys (1960): The Proliferation of Segments in the Lineage of the Bedouin of Cyrenaica. Curl Bequest Prize Essay, 1959. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol.90, No. 1 (Jan.–Jun.), pp. 29–53.
- RODINSON, Maxime (1982): Gazdaságtörténet és a társadalmi osztályok története a muszlim világban. In *Világtörténet*. 1982/2.
- RÓNA-TAS András (1983): A nomád életforma geneziséhez. In TŐKEI Ferenc: *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*, Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18., Akadémiai.
- SAID, Edward (2000): *Orientalizmus* Budapest, Európa.
- SIMON Róbert (1999): *Ibn Khaldún – Történelemtudomány és birodalmiság*. Budapest, Akadémiai.
- SIMON Róbert (1983): Nomádok és letelepedettek szimbiózisa (Szempontok a közel-keleti civilizáció jellegéhez). In TŐKEI Ferenc: *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*, Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18., Akadémiai.
- SIMON Róbert (1996): *Orientalista Kelet-Közép-Európában (Válogatott tanulmányok)*. Szombathely, Savaria University Press.
- GYURGYÁK János–KISANTAL Tamás (szerk. 2006): *Történetelmélet I–II*. Budapest, Osiris.
- VÁSÁRY István (2003): *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, Balassi.

Megújuló oktatási stratégiák és a személyes gondoskodást nyújtó gyermekvédelmi ellátások dilemmái

Az utóbbi években a gyermekeket érintő főbb folyamatok, mint például a tankötelezettségi korhatár leszállítása, a gyermekszegénység megnövekedése, és ezek által a társadalmi különbségek kiszélesedése, új kihívások elé állítja a gyermekvédelmi gondoskodás és a közoktatás rendszerét, szükségessé válhat az eddigi intézmények újragondolása és a pedagógia eszköztárának szélesítése is a hátrányok leküzdése és az esélyegyenlőség megteremtése érdekében.

„A közoktatás széleskörű elterjedése az iskolarendszerrel szemben olyan társadalmi igényt is eredményezett, hogy az iskolarendszer által biztosítható kulturális tőke segítse az oktatásban részt vevők társadalmi integrációjának sikerességét. Abban már – akár történelmi korszakokként, akár pedagógiai szemléletként - eltérnek a vélemények, hogy az iskolarendszer képes-e minden társadalmi réteg számára egyenlő eséllyel nyújtani a sikeres társadalmi integrációhoz szükséges és az iskolában megszerezhető kulturális tőkét, vagy az iskolarendszer sokkal inkább a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének legitimált eszköze.”¹

Az integrációs törekvések célja az iskolák, osztályok között a kedvezőtlen családi háttérű gyerekek egyenletes elosztása úgy, hogy arányuk

¹ Varga Aranka (2012), Gyermekvédelem és iskola. Pécs, PTE BTK Oktatáskutató Központ 15.

minden tanulóközösségben alacsony maradjon.² Amikor egy térben és időben vannak jelen különböző képességű, származású gyerekek, és nem történik meg a befogadás és az emberi beilleszkedés, akkor csak „rideg” integrációról beszélhetünk.³ Tehát a minőségi oktatáshoz való hozzáférés biztosítása – annak ellenére, hogy mind rövid és hosszú-távon kedvező hatásokat ér el, mind a társas kapcsolatokra, mind az iskolai integrációra nézve – nem elengedő a teljes integráció eléréséhez.⁴ Az integrált neveléshez módszertani megújulás szükséges, mert a megváltozott viszonyokat, rutinszerű eljárásokkal nem lehet kezelni.⁵ További problémát okoz, hogy a heterogén osztályokban való tanítás jelentős szakmai kihívás számos pedagógusnak, akik az integrációs politikát teljesíthetetlen elvárásnak élik meg.⁶

A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXIII. törvény (a továbbiakban Gyvt.) rendelkezése alapján a személyes gondoskodás igénybevétele elsősorban önkéntes, azonban ha a gyermek védelme az ellátás önkéntes igénybevételével nem biztosított, a törvény az ellátás kötelező igénybevételét írja elő⁷, mely folyamathoz több intézményi eszközt is kapcsol – főként a gyermekjóléti alapellátás keretein belül.

„A gyermekvédelmi ügyek nagy része azonban nem a gyermek és családja önkéntes jelentkezésével indul, hanem a jelzőrendszer valamely tagja hívja fel a figyelmet a család problémájára. A mai gyakorlat a legkisebb kényszer elvét próbálja alkalmazni, tehát ha sor is kerül

² Fejes József Balázs (2013), „Miért van szükség deszegregációra?” In: Fejes József Balázs, Szűcs Norbert (szerk.): *A szegedi és hódmezővásárhelyi deszegregációt támogató Hallgatói Mentorprogram. Öt év tapasztalatai.* Szeged, Belvedere Meridionale. 15-35.

³ Baráth Szabolcs (2015), Integráció és tanoda. *Taní-tani Online* Letöltés: tani-tani.info/integracio_es_tanoda

⁴ Fejes József Balázs (2016), Szegregál-e a tanoda? *Taní-tani Online* Letöltés: tani-tani.info/szegregal_e_a_tanoda

⁵ L. Ritók Nóra (2007), *Nézzünk körül együtt! Alsó tagozatos (elsősorban 3. és 4. osztályos) tanulók számára kidolgozott komplex program kooperatív módszerekkel.* Budapest, sulinova Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht.

⁶ Radó Péter (2013), A hozzáadott értékről. (Miért is kell integrálni?) *OktpolCafé* Letöltés: oktpolcafe.hu/a-hozzaadott-ertekrol-miert-is-kell-integralni-1831/

⁷ Gyvt. 31.§

a kötelezésre, törekedni kell a családdal való együttműködésre. Így a segítő folyamat kapcsán a család problémamegoldó készsége erősödik.”⁸

A Gyvt. 39. § adja meg a gyermekjóléti szolgáltatás fogalmát: „Olyan, a gyermek érdekeit védő speciális személyes szociális szolgáltatás, amely a szociális munka módszereinek és eszközeinek felhasználásával szolgálja a gyermek testi és lelki egészségének, családban történő nevelkedésének elősegítését, a gyermek veszélyeztetettségének megelőzését, a kialakult veszélyeztetettség megszüntetését, illetve a családjából kiemelt gyermek visszahelyezését.”

Ez alapján a jogalkotó a szolgáltatás feladatait is három fő csoportra osztja. Egyfelől a gyermek testi, lelki egészségének, családban történő nevelésének elősegítését szolgálókra (példának okáért a hivatalos ügyek intézésének segítése, a családtervezési, a pszichológiai, a nevelési, az egészségügyi, a mentálhigiénés és a káros szenvedélyek megelőzését célzó tanácsadás vagy az ezekhez való hozzájutás megszervezése, továbbá a válsághelyzetben lévő várandós anya támogatása, segítése, tanácsokkal való ellátása, valamint számára a családok átmeneti otthonában igénybe vehető ellátáshoz való hozzájutás szervezése). A másik fő funkció a kialakult veszélyeztetettség megszüntetése, amely körében a családgondozás során elősegíti a gyermek problémáinak rendezését, a családban jelentkező működési zavarok ellensúlyozását, a veszélyeztetettséget előidéző okokat igyekszik feltárni és ezek megoldására javaslatot készíteni, melyet a család adottságaihoz és egyéni tempójához igazít, és igyekszik annak megtartásában segíteni, nem utolsósorban pedig az egyéb szolgáltatásokkal segíti összekapcsolni a családot. Amennyiben ezen törekvések sikertelenek, a gyermekjóléti szolgálat tesz javaslatot a gyámhatóságnak a gyermek védelembe vételére, végső soron pedig a kiemelésére. Így a harmadik fő feladatkör pedig, már családjából kiemelt gyermek visszahelyezése érdekében történik, a családgondozás biztosításával, azaz a mihamarabbi visszakerülést

⁸ Katonáné Pehr Erika (2017), „A személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti alapellátások és gyermekvédelmi szakellátások általános szabályai” In: Mattenheim Gréta (szerk.) *Kommentár a gyermekvédelmi törvényhez*. Budapest, Wolters Kluwer (Complex). 154.

elősegítő tevékenységekkel, ennek körében különösen a család gyermeknevelési körülményeinek megteremtéséhez, javításához, azaz a szülő és a gyermek közötti kapcsolat helyreállításához szükséges lépések kidolgozásával és a család végigkísérésével, másfelől az utógondozás biztosításával, tehát a családjába visszakerült gyermek viszszailleszkedését célzó feltételek segítségével és az utánkövetéssel.

Fontos megemlíteni, hogy a gyermekjóléti szolgálatokat is köti az ügyintézés során a legkisebb beavatkozás elve, amely annyit tesz, hogy: „mindenkor úgy kell tanácsot adni, segítséget nyújtani, ellátást biztosítani, hogy az csak a lehető legkisebb mértékben tegyen bármit a felhasználók helyett, illetve ellenében. Mind a gyermek, mind szülei számára a maximális véleményalkotási, döntési lehetőséget kell biztosítani.”⁹

Mindezekon túl a Gyvt. a gyermekjóléti szolgálatok tevékenységi körét kibővíti. Ide tartozik a településen élő gyermekek szociális helyzetének, veszélyeztetettségének folyamatos figyelemmel kísérése, a gyermek panaszának meghallgatása, és annak orvoslása érdekében a szükséges intézkedés megtétele, a védelembe vett gyermek gondozási-nevelési tervének elkészítése, illetve a gyámhatóság megkeresésére a családi pótlék természetbeni formában történő nyújtásához kapcsolódó pénzfelhasználási terv kidolgozása, a helyettes szülői hálózat szervezése, illetve működtetése, a nevelési-oktatási intézmény gyermekvédelmi feladatának ellátásának segítése, felkérésre környezetanulmány készítése és a települési önkormányzatnál új ellátások bevezetésének kezdeményezése, továbbá részvétel a rendőrség szórakozóhelyi razziaín, melyek célja az ott tartózkodó fiatakorúak felkutatása.

A gyermekjóléti szolgálatokat az önkormányzatok hivatottak fenntartani, az esetek többségében a családsegítő szolgálattal egy intézményben, de az önálló intézményi forma vagy leginkább kisebb települések esetében önálló személy kijelölése is bevett és a törvény által megengedett gyakorlat. Érdemes megjegyezni, hogy egyházi fenntartó és nem állami fenntartó is működtethet gyermekjóléti szolgálatot,

⁹ modernizacio.hu/old/data/9/03%20Gyermekj%F3l%E9ti%20szolg%E1l-tat%E1s%20-%20preven%C3%2024o.pdf 7.

gyermekjóléti központot (mely „az általános szolgáltatási feladatain túl a gyermek családban nevelkedésének elősegítése, a gyermek veszélyeztettségének megelőzése érdekében a gyermek igényeinek és szükségleteinek megfelelő önálló egyéni és csoportos speciális szolgáltatásokat, programokat nyújt. Így utcai és lakótelepi szociális munkát, kapcsolattartási ügyeletet, kórházi szociális munkát, készenléti szolgálatot biztosít.”).¹⁰ Az állam normatív támogatásban részesíti az így létrehozott gyermekjóléti szolgálatokat illetve központokat, és kétévente legalább egyszer ellenőrzi a források felhasználását.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a gyermekjóléti szolgálatok nem hatóságként működnek (adódik ez fő feladatukból, melyek a gondozás, szervezés és szolgáltatás), amely tény a változtatást célzó eszközeiket egyfelől leszűkíti. Másfelől mintegy hidat képeznek a segítségre szoruló családok és a gyámhatóság közt, mondhatni, a konkrét hatósági beavatkozás „előszobájaként” funkcionálnak, ezzel lehetővé téve a közvetlenebb, adott esetben személyesebb kapcsolatot az ügyféllel, és így a hatékonyabb együttműködést egyaránt.

Amennyiben a gyermek biztonságos fejlődése bármilyen formában veszélybe kerül, azt az úgynevezett gyermekvédelmi jelzőrendszer hivatott jelezni a gyermekjóléti szolgálatnak vagy a gyámhivatalnak. A jelzőrendszer szereplőit a Gyvt. 17. § sorolja fel, e körbe tartozik például a védőnői szolgálat, a házi orvos, a családsegítő szolgálat, a közoktatási intézmények, a rendőrség és a pártfogó felügyelői szolgálat, továbbá a gyermekkel kapcsolatban álló segítő civil szervezetek is.

Különösen a gyermek veszélyeztettségének és a gyermek bántalmazásának felismerésében tölt be a jelzőrendszer hangsúlyos szerepet.

Ahogy az EMMI által kidogozott Módszertani Útmutató fogalmaz: „{A jelzőrendszer tagjai} nagyon fontos szereplővé válhatnak egy-egy konkrét esetben és széles körű körülményt igényel közreműködésük a gyermekvédelemben, hiszen ha a „szokásosnál” nagyobb intenzitással, gyakran kell megjelenniük egy család életében, akkor ott feltehetően ismétlődő, elhúzódó vagy súlyosabb esetről van szó. Figyelembe véve, hogy egyéni affinitásuk és szakmai felkészültségük is

¹⁰ Gyvt. 40. § (3) bekezdés

természetszerűen korlátozottabb, kialakulatlanabb a gyermekvédelem területén járatosabb gyermekjóléti vagy szociális intézmények dolgozóinál, a jogaikról és kötelezettségeikről való tájékoztatás kiemelkedő fontosságú.¹¹

Veczko József a veszélyeztetést egy jelenben zajló folyamatként definiálja, azzal, hogy a gyermek megküzdési stratégiájától és az ártó hatás súlyosságától és fennállásának idejétől függ, hogy bekövetkezik-e egyáltalán a veszélyeztető társadalmi vagy természeti környezet folytán a tényleges sérülés, azaz a veszélyeztetettség (amely legfőképpen az értékromboló hatásban, a személyiségfejlődés lassulásában vagy torzulásában nyilvánulhat meg). Míg a veszélyeztetésnél a károsodás, illetőleg a fenyegetettség valószínűségére utal, addig a veszélyeztetettségénél már a gyermek konkrétan károsodott és folyamatosan van kitéve a negatív hatásoknak. „A {veszélyeztetett} szó úgy is értelmezhető, hogy a gyermeket káros pszichoszociális környezet veszi körül, és a viselkedészavarok már meg is kezdődtek. Sőt, az is gyakran előfordul, hogy a tünetekből következtetnek vissza, és így mondják veszélyeztetettnek a gyermeket. Az értelmezésnek ebbe a típusába tartozik az is, amikor azokat tartják veszélyeztetettnek, akik személyiségükben már károsodtak is, és ez viselkedésükben is megnyilvánul. A bizonytalanság oka egyrészt e terület tudományos feltáratlanságával, másrészt a gyermekvédelem területén dolgozók szakmai professzionizmusának hiányával függ össze.”¹²

Mindezek alapján tehát kiemelkedő fontosságú, hogy a közbelépés mikor történik, ami szoros kapcsolatban áll azzal, hogy a gyermekkel kapcsolatban álló szakemberek felismerik-e a veszélyeztető

¹¹ A gyermekvédelmi észlelő- és jelzőrendszer működtetése kapcsán a gyermek bántalmazásának felismerésére és megszüntetésére irányuló szektorsemleges egy-
sleges elvek és módszertan Letöltés: [kormany.hu/download/b/52/00000/gyer-
mek%20b%C3%A1ntalmaz%C3%A1s%C3%A1nak%20felismer%C3%A9s%C3%A-
9re%20%C3%A9s%20megsz%C3%BCntet%C3%A9s%C3%A9re%20ir%C3%A-
1nyul%C3%B3%20egys%C3%A9ges%20elvek%20%C3%A9s%20m%C3%B3dszer-
tan.pdf](http://kormany.hu/download/b/52/00000/gyer-
mek%20b%C3%A1ntalmaz%C3%A1s%C3%A1nak%20felismer%C3%A9s%C3%A-
9re%20%C3%A9s%20megsz%C3%BCntet%C3%A9s%C3%A9re%20ir%C3%A-
1nyul%C3%B3%20egys%C3%A9ges%20elvek%20%C3%A9s%20m%C3%B3dszer-
tan.pdf)

¹² Dr. Veczko József (1990), A gyermekvédelem pszichológiai és pedagógia alapjai. Budapest, Tankönyvkiadó. 124.

környezetre utaló jeleket azok kezdetén, vagy csupán a sérülés bekövetkezésekor, hiszen szakmai megítélésüktől függ, hogy milyen intézkedésre és mely egyéb szervek, illetőleg hatóságok bevonásával kerül sor a beavatkozásra. Az előrevívó eljárás tehát az, amikor már az ellátórendszer a veszélyeztető körülményre hatékonyan képes reagálni annak felszámolásával, megelőzve a veszélyeztetettség kialakulását, ezzel azt is, hogy az kimerítse a kiskorú veszélyeztetésének bűncselekményi alakzatát¹³, melynek észlelésekor – a bántalmazás felismeréséhez hasonlóan – a rendőrségi és a gyámhatósági eljárás kezdeményezése már kötelezettség.

Amikor tehát az ellátások önkéntes igénybevételével a gyermek érdekeinek védelme nem valósul meg – például a szülő nem együttműködő, vagy magától az alapellátástól nem várható eredmény – a gyermek védelembe vételére kerül sor.

„A védelembe vétel keretében a gondozás részeként szükség esetén sor kerülhet a védő-óvó intézkedésekhez hasonló eseti jellegű kötelezésre is. Vagyis a védelembe vétellel megszűnik az egyedi intézkedések széttagolt rendszere, és egy tartós családgondozással is párosuló hatósági felelősségvállalás lép, hiszen a gyámhatóság tartós ellenőrzése alá vonja a gyermek gondozását.”¹⁴

A védelembe vétel tehát már a gyámhatóság szintjén történik intenzív családgondozás mellett, a szülőknél a gyermek nevelése körében feladatok teljesítését és a gyermekjóléti szolgálattal való együttműködési kötelezettséget előírva, adott esetben a gyámhatóság az ítélőképessége birtokában lévő gyermeknek is előírhat kötelezettségeket. A védelembe vétel felülvizsgálatára egy év leteltével kerül sor, hacsak nem történik valamilyen rendkívüli esemény, mely más gyermekvédelmi intézkedést igényelne.

A védelembe vétel elrendelésére leginkább akkor kerül sor, ha a fiatalos szabálysértést vagy bűncselekményt követ el (ekkor a kockázattértékelést követően megelőző pártfogás is elrendelhető), illetőleg ha

¹³ A büntető törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény (Btk.) 208. §

¹⁴ Dr. Filó Erika, Katonáné Pehr Erika (2009), *Gyermeki jogok, gyermekvédelem* 3. Budapest, HVG – Orac. 367.

a gyermek által mulasztott tanórák száma meghaladja az ötven tanórát, tehát leggyakrabban az iskola szintjén történik a diszfunkcionális működés észlelése. Ez esetben is egy hosszabb folyamat előzi meg a tényleges hatósági intézkedést, ugyanis a szülőt a tizedik elmulasztott óra után figyelmeztetni kell a mulasztás következményeire – azaz az iskoláztatási támogatás megvonásának eshetőségére, illetőleg adott esetben megkezdődhet a család gondozása az alapellátás keretein belül.

„Azokban az esetekben, amikor a gyermekjóléti szolgálat az alapellátásban folytatott igen rövid, egy-két hónapos „gondozás” után, annak eredménytelenségére hivatkozva tesz javaslatot a védelembé vételre, és a hatósági intézkedést követően – többnyire más kirendelhető szakember hiányában – ugyanaz a családgondozó látja el a feladatot, a gondozási folyamat eredménytelensége prognosztizálható.”¹⁵

Gyakran előfordul, hogy a magántanulói státusz engedélyezését kezdeményezik a szakemberek, amely azonban a gyermek előmenetele szempontjából nem szünteti meg a tényleges problémát, különösen akkor, ha nem kap megfelelő eszközöket, segítséget a tanulásban a felzárkózáshoz. Kertesi és Kézdi szerint ez mechanizmus is arra mutat rá, hogy hogyan jöhet létre szegregáció iskolai adminisztratív beavatkozással. Az iskolai szegregálódás pedig felerősíti az átöröklött társadalmi egyenlőtlenségeket, ezáltal még nagyobb hátrányba kerülnek a tanulók.¹⁶ A jelenség különösen aggasztó, ha etnikai dimenzió mentén, a többség számára külső jegyek alapján megkülönböztethető kisebbség rovására történik.¹⁷

Felmerülhet tehát egyfelől, hogy mi állhat valójában a gyermek hiányzásai mögött (például a gyermek motiválatlansága vagy veszélyeztetettség, esetleg súlyosabb családi probléma). Másfelől, hogy ezen körülmé-

¹⁵ DR. Györfly Zsuzsann, *Gyermekek a hatósági eljárásokban*, 2. ajbh.hu/documents/10180/125038/Dr+Gy%C5%91rffy+Zsuzsanna++Gyermekek+a+hat%C3%B3s%C3%A1gi+elj%C3%A1r%C3%A1sokban/7ca9b37d-bfd2-4efa-9a3b-866e23d1fd70?version=1.1&download=true

¹⁶ Kertesi Gábor, Kézdi Gábor (2005), „Általános iskolai szegregáció, I. rész Okok és következmények” *Közgazdasági Szemle*, LII. évfolyam 317–355.

¹⁷ Havas Gábor-, Kemény István, Liskó Ilona (2002), *Szegregáció* In: Havas G., Kemény I., Liskó I.: *Cigány gyerekek az általános iskolában* Budapest, Új Mandátum.

nyeket a gyermekkel foglalkozó szakemberek fel tudják-e tární, észreveszik-e a problémára utaló jeleket, és adott esetben tudnak-e hatékonyan tenni a további hiányzások elkerüléséért, továbbá ha elkezdődött az együttműködés a családdal, azonban az ötven tanórát eléri a hiányzás, a védelembé vétel során felmerülő kötelező jelleg és feladatok meghatározása milyen mértékben töri meg az együttműködést. Továbbá kérdés lehet az is, hogy önmagában a hiányzások megszűnése jelenti-e a védelembé vétel eredményességét és a veszélyeztető körülmények megszűnését.

„Az anyanyelvi oktatáshoz való jog nem ér véget az anyanyelven folyó oktatásnál. A jog ugyanis, hogy a tanuló ilyen oktatási intézménybe járjon, egyben azt is magában foglalja, hogy az oktatás sajátos vonásokkal is bírjon, igazodva az adott kultúra sajátosságaihoz, méghozzá nemcsak tartalmilag, hanem pedagógiailag is.”¹⁸

Tehát a gyermekek joga, hogy az oktatás a „saját nyelven”, azaz személyre szabottan, a szocializációjához illeszkedően történjen, melyhez megkerülhetetlen az alternatív pedagógiai módszerek alkalmazása. Mindenképpen fordulatot jelenthet, ha - akár a védelembé vétel által meghatározott feladatok körében - a gyermekkel több szakember (mint például fejlesztőpedagógus vagy civil szervezetek által működtetett tanulást segítő programok közreműködői) kezd el személyre szabottan foglalkozni, kibővítve ezzel az igénybe vehető intézményi eszközöket, nem utolsó sorban pedig elősegítve az esélyegyenlőség és a felzárkózás megteremtését.

Ford tanulmánya szerint egy tanterv kiépítésében elengedhetetlenül szükségesek az elfogulatlan könyvek, szakirodalom, videó anyag, életrajzok, valamint a kulturálisan különböző egyének és csoportok történelmének, életének, szokásainak, értékeinek, és teljesítményeinek kiemelése. A tantervnek nem szabad színvagnak lennie, mert az a tanulók közti sztereotípiák kialakulásához vezet.¹⁹ A pedagógusok, akik tudatosan nem figyelnek erre, rontják a hátrányos helyzetű és

¹⁸ Öllös László (2004). *Emberi jogok – nemzeti jogok* Somorja – Szerdahely, Aurum Lilium. 212.

¹⁹ Ford, Donna Y. (2014), „Why education must be multicultural”, *Gifted Child Today*, vol. 37, no. 1.

stigmatizált csoportokból származó diákok esélyeit és egy ilyen közegben könnyebben alakulhat ki a Pygmalion-effektus, amibe a diákok jelentős része benne is ragad.²⁰

Boreczky ezt úgy fogalmazza meg, hogy a kultúrához igazodó oktatás nem az iskola és a gyermekek kultúrája közti teljes megfelelést jelenti, hanem azt, hogy az iskola kultúrája, a tanítás a diákok háttérkultúrájának alapvonásaihoz, „logikájához” igazodik. A különböző kultúrájú diákok iskolai sikeressége akkor valósul meg, ha a tanulók kulturális közösségének, családjának kommunikációs struktúrájához kapcsolódik az iskolai nyelv és kommunikáció. Fontos, hogy a tanárok olyan tanulási stílust és módszereket találjanak, melyek igazodnak a gyermekek saját kultúrájában jellemzőkhöz. Tehát a családi és az intézményi kultúrák közelítéséről, harmonizációjáról van szó.²¹

Az óvodában-iskolában mindez verseny helyett kooperációt feltételez, és sokszálú személyközi kapcsolatrendszert. Olyan tantervet továbbá, amely a társas viszonyokat hangsúlyozza, a társas cselekvést ösztönzi. Ezeknek a kialakításában segíthetnek a csoportmunkára fókuszáló pedagógiai módszerek.²²

A csoportmunka definícióját E. Cohen és R. Lotan úgy fogalmazták meg, hogy a diákok együtt dolgoznak egy csoportban úgy, hogy abban azonnali tanári felügyelet nincs. A csoportokban tanuló diákok nagyobb mértékben képesek elfogadni különböző származású és nemzetiségű társaikat. Ezért a csoportmunka különböző tudásszintű, származású és nyelvű osztályokban alkalmazható, ahol a tagoknak szükségük van egymás segítségére a feladatok megoldásához. A diákok mintaként szolgálnak egymás számára, miközben a tudásukat gyarapítják.²³

²⁰ Feischmidt Margit (2013), „A szegregáció folyamánya: kortárs és tanár-diák kapcsolatok Európa multi-etnikus iskolai közösségeiben”, *Esély*, 2013/2

²¹ Boreczky Ágnes (2014), „Multikulturalizmus – multikulturális pedagógia” In: Gordon Győri János (szerk.): *Tanárok interkulturális nézetei és azok hatása az osztálytermi munkára*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

²² Ford (2014)

²³ Cohen, Elizabeth G. Lotan, Rachel A. (2015), *Csoportmunka-Tervezés. Stratégiák heterogén összetételű osztályok számára*. Budapest, Digitális Esélyegyenlőség Alapítvány.

A szociális kompetenciák alakításához és magához a tanuláshoz a kooperatív módszer nyújtja a legjobb feltételeket. Az egymástól szerzett tudás, kétszer tartósabban marad meg emlékeinkben, mint a frontális keretek között átadott tudásanyag. A kooperatív tanulás szituációban a diákok motiváltak és többen tanulnak. Jobban becsülik önmagukat és társaikat, érzelmileg fejlettebbek. Ez a tanulási mód meglehetősen jól fejleszti a problémamegfogalmazás és megoldás képességeit. Olyan szociális mintákat tanulnak meg a diákok, melyek egész életükben hasznukra fognak válni.²⁴

Hejőkeresztúron a hátrányos helyzetű és roma gyerekek oktatásánál alkalmazzák a Komplex Instrukciós Program²⁵ módszert, mely egy kooperatív tanulási eljárás, ahol heterogén csoportokra kidolgozott interkulturális tanulás-tanítási módszert alkalmaznak. Célja, az együttműködés és a marginalizálódott tanulók bevonása a tanulási folyamatokba.²⁶ A csoportmunka-szervezésen alapuló tanítási módszert, a Stanford Egyetemen fejlesztette ki E. Cohen és R. Lotan.²⁷ A program módszere, hogy kooperatív ismeretelsajátítás révén, egyszerre alkalmazza a kognitív és az affektív személyiségfejlesztést. „A módszer komplexitását a tanulók személyiségének fejlesztéséhez szükséges tevékenységek együttes alkalmazása jelenti.”²⁸ Mindez érinti a tanterv tiszteletben tartásával a tananyagot, a nyílt kommunikációt és a csoportmunkát.²⁹ A KIP alkalmazása segíti a hátrányos helyzetű, tanulásban lemaradt tanulók felzárkóztatását és a tanulók együttműködését.³⁰ Az eredményét a tudatos és professzionális szakmai

²⁴ Nagy Ilona, Zágon Bertalanné (2008), Megfelelő szervezési módok és munkaformák. In.: dr. Gádor Anna (szerk.): *Tanári kézikönyv. A szociális kompetenciák fejlesztéséhez 1-12. évfolyam*, Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság. 101-110.

²⁵ Későbbiekben KIP

²⁶ B. Nagy Éva (2010), Megközelítések és módszerek. Ami rajtunk múlik..., *Alkalmazott Pszichológia*, XII. Évfolyam 1-2. szám. 179-189.

²⁷ K. Nagy Emese (2012), *Több mint csoportmunka. Munka heterogén tanulói csoportban*. Nemzetközi Tankönyvkiadó, Budapest.

²⁸ K. Nagy (2012) 20.

²⁹ B. Nagy (2010), 179-189.

³⁰ K. Nagy (2012)

munka hozza, aminek a középpontjában a státusz-kezelés áll.³¹ Ez röviden azt jelenti, hogy minden diáknak megadatik, hogy a munka során olyan feladatot kapjon, ami a képessége szempontjából a legalkalmasabb számára, azaz a tanulás-tanítás közben megtörténik a differenciált oktatás.³² Továbbá fontos, hogy az önbeteljesítő jóslat elkerülése érdekében, az alacsonyabb státuszúnak vélt diák olyan feladatot kapjon a csoportmunka során, amihez elengedhetetlen, hogy társai hozzá forduljanak segítségért, vagyis a feladat során egy központi szerepet töltsön be.³³

A multikulturális oktatáspolitikai koncepció segítségével el lehet érni a társadalmi és iskolai integrációt, ezáltal csökkenteni a kialakult sztereotípiákat.³⁴ A multikulturális oktatás céljai a különböző kulturális és nemzeti csoportokról való ismeretek bővítése, az oktatási méltányosság, a tanulók- és nevelők, és a közösségeik megerősítése, a kulturális sokféleségre való figyelemfelhívás, kulturális harmónia és megértés megteremtése.³⁵

Az etnikai sokszínűséggel foglalkozó irányzatok általában olyan értékeket tűznek ki célul, mint a tolerancia, méltányosság, együttműködés és társadalmi felelősségvállalás. Ezeknek a céloknak az eléréséhez több eltérő utat lehet választani. Az irányzatok egy része az oktatási folyamat során olyan univerzálék megismertetése, amelyek lehetnek globálisak (békeoktatás, globális és európai oktatás) és társadalmon belüliek (antirasszista oktatás, kritikai pedagógia, állampolgári oktatás). A csoport-specifikus megközelítések pedig lehetnek többirányúak (intergroup-, interkulturális-, multikulturális oktatás) és egyirányú (bevándorlók oktatása). Az univerzális és csoport-specifikus megközelítéseket használó pedagógiák közötti jelentős különbség van. Az univerzális megközelítések

³¹ B. Nagy (2010), 179-189.

³² K. Nagy (2012)

³³ Cohen, Lotan (2015)

³⁴ Czachesz Erzsébet (1997), „Multikulturális nevelés”. In: Báthory Zoltán, Falus Iván (szerk.): *Pedagógiai lexikon*. II. kötet. Budapest, Keraban.

³⁵ Banks, James A. (1989), „Approaches to Multicultural Curriculum Reform”, *ScholarWorks*, Vol. 3: Iss. 3, Article 5.

a csoport általános értékei alapján kívánnak megvalósítani társadalmi reformokat.³⁶

Ma Magyarországon több civil szervezet is működik alternatív pedagógiai programmal, melyek közül három szervezetet emelünk ki, akik olyan jó gyakorlatot hoztak létre, ahol innovatív pedagógiai módszerekkel zajlik hátrányos helyzetű gyermekek társadalmi leszakadásának csökkentése és sikeres iskolai felzárkóztatása.

A hejőkeresztúri IV. Béla Körzeti Általános Iskola hivatalos honlapján olvasható, hogy az iskolában a tanulók 68%-a hátrányos helyzetű, 8%-a állami gondozott és 7%-a sajátos nevelési igényű. Az iskola alapelve: „Mindenki jó valamiben!”. Ezért az intézmény a jobb teljesítmény eléréséért integrált oktatás-nevelést folytat. Tevékenységük alapja, hogy a mindennapi munkát multikulturális tartalom töltsse meg. Az intézmény három program köré szervezi tevékenységeit:

1. Komplex Instrukciós Program (kooperatív tanulás, az osztálytermi sikerélmény eléréséhez)
2. Generációk Közötti Párbeszéd Program (szülők – gyermekek – iskola közötti kölcsönös párbeszédért)
3. Logikai és táblajáték foglalkozások.

A harmadik program célja a tanulók értelmi képességeinek fejlesztése, problémamegoldásra nevelés, hasznos szabadidő eltöltés, társas élet kialakítása. A táblajátékok a személyiségfejlesztésnek hatékony eszköze.

Az iskola 2001-ben az országos kompetenciamérésen az országos átlag alatt teljesített. 2006-ra már az országos átlag körül mozogtak az eredmények. Mára a matematikai teljesítménye az iskola tanulói-nak az országos átlag feletti, míg szövegértésből országos átlagot érték el. Az iskolai hiányzás közel a nullával egyenlő és a továbbtanulás

³⁶ Csereklye Erzsébet (2012), *A tanulói sokféleség és a tanárok multikulturális nézetei*, Doktori (PhD) Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola .

100%-os.³⁷ Ezekből az adatokból is jól látszik, hogy a modell nem csak működőképes, de eredményes is.

Az Igazgyöngy Alapítványnak³⁸ Berettyóújfaluban működik az Igazgyöngy Alapfokú Művészetoktatási intézménye, amely a gyermekek művészeti képzésével foglalkozik –olvasható az alapítvány honlapján. Az iskola specialitása, hogy hátrányos helyzetű és roma származású, valamint sajátos nevelési igényű gyerekek nevelésével foglalkozik 2000 szeptembere óta. Az intézményben a gyerekek integráltan tanulnak, így náluk kialakult egy elfogadó közösség. Az iskola pedagógusai, mindenkinél egyénre szabott, fejlesztő feladatokkal igyekeznek a legtöbbet kihozni a tanulókból. Az iskolában dolgozók tapasztalatai szerint, a roma gyerekek iskolai sikertelensége, hátránya nagymértékben csökkenthető a gyermekközponturn művészeti oktatással.

A programnak mérhető eredményei vannak. Állandó rendszerességgel vesznek részt a gyerekek a foglalkozásokon, ahol mind a kognitív, mind az érzelmi világuk gazdagodik. Változik az iskolához való viszonyulásuk, önértékelésük helyreáll, és pozitív énkép alakul ki bennük, ami az általános iskolai tevékenységükben is lemérhető.

Az alapítvány 2012 óta működtet egy tanodát Toldon, ahol kifejezetten nem edukatív játékokkal fejlesztik a hátrányos helyzetű gyerekek szociális és iskolai kompetenciát.

A Van Helyed Alapítvány³⁹ olyan roma integrációt szolgáló civil szervezet Ózdon, mely nem projekteket, hanem egymásra épülő szolgáltatási blokkok rendszerét hozza létre. A szolgáltatások rendszerét a terepen szerzett tapasztalatok elemzésével, értékelésével folyamatosan megújítják és fejlesztik.

Az alapítvány által működtetett hálózatrendszer a hátrányos helyzetű roma közösségnek – a családok és az iskolák bevonásával – a gyermek fejlődési ciklusa mentén kínál szociális, oktatási, egészségügyi

³⁷ Horváth Anikó (2010), Egy iskola, ahonnan nem lógnak a gyerekek. *Sulinet. hirmagazin.sulinet.hu/hu/pedagogia/egy-iskola-ahonnan-nem-lognak-a-gyerekek*

³⁸ Az Igazgyöngy Alapítvány bemutatását, az alapítvány hivatalos oldala segítségével készítettük el. Letöltés: igazgyongy-alapitvany.hu

³⁹ Az alapítvány bemutatását a hivatalos oldalukról készítettem el. Letöltés: vanhelyed.org

és kulturális szolgáltatásokat. A sikeres iskolai előmenetelt is szolgáló modell három alappillérből áll:

1. Család
2. Alkotás
3. Oktatás

Témánkat tekintve az oktatási pillért szeretnénk kihangsúlyozni. A mélyszegénységben élő, többségében roma gyerekek tanulási esélyei egyre csökkennek. Ezzel a munkaerőpiacra való bekerülésük egyre kisebb, ennek a társadalmi és gazdasági helyzetnek a problémájára dolgozta ki az alapítvány a komplex, iskolán kívüli oktatási szolgáltatásokat. A Van Helyed Stúdió 2014 óta működik Ózdon. Hosszú távú célja a deszegregáció elősegítése, az integráció támogatása. A Stúdióba, Tehetség teszt eredmények alapján nyernek felvételt diákok és családjaik. A 9-14 éves gyerekek számára felkészítést biztosít a stúdió, érettségig adó, integrált iskolai rendszerbe történő továbbtanulásra.

Ma Magyarországon, gyermekek ezrei nem kapják meg adottságaiknak és képességeiknek megfelelő és elvárásaikhoz igazodó oktatást. A roma és nem roma fiatalok között jelentősek a különbségek az iskolai sikeresség szempontjából, de ezeket a különbségeket nem az etnikai hovatartozás, hanem társadalmi okok magyarázzák. A roma gyerekek lemaradása szinte teljes mértékben a szegénység és a szülők iskolázatlanságából fakadhat. Nincs segítő környezet, valamint minőségi iskolai szolgáltatás. Az alapítvány tapasztalata szerint, az általános iskola végére a lemaradás már behozhatatlan.

A Stúdióba hétfőtől péntekig járnak a gyerekek, ahol váltakozik, hogy mikor szól csak a tanulásról a foglalkozás és mikor vannak egyéb tevékenységek, mint például: tánc, zene (zongora, gitár) alkotóprojektek (irodalmi műhely, drámacsoport). Minden gyerekkel egyénileg foglalkoznak a segítők (patrónusok), akik heti rendszerességgel követik a gyermek iskolai eredményeit, a családok helyzetét, a növendék Stúdiós munkáját és haladását. Szociális és oktatási esetkezelés során a patrónusi szolgáltatás folyamatos. A patrónus egyéni fejlesztési tervvel

segíti a gyermek fejlődését, továbbá a gyermek környezetében élő szereplőkkel szoros együttműködésben áll.

A Stúdió célja, hogy az alapítványhoz járó gyerekek olyan intellektuális, kulturális és verbális közegbe járhassanak, ami egy középosztálybelinek természetes. A kognitív tudásátadason túl, az érzelmi és szociális kompetenciák folyamatos fejlődése és a generációkon keresztül multiplikátor-hatás is fontos cél. Tehát ezek a programok a rideg integrációval szemben az inklúziót erősítik.⁴⁰

A bemutatott gyakorlatok jól példázzák, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek felemelkedését segítik a gyermekek szocializációjához és képességeihez igazított oktatási módszerek.

Amennyiben a gyermeket fogadó pedagógus nem teremti meg azt a légkört, hogy társai elfogadják és segítsék (és differenciált oktatásra az általánosan működő porosz rendszer jellemzően nem ad teret), a gyermeket elzárja a kitöréstől. Azokról az esetekről nem is beszélve, amikor a pedagógus maga is ellenszenvvel viseltetik a hátrányos helyzetű gyermekkel szemben, vagy éppen nem kívánt problémaként kezeli őt, akár diszkriminálva vagy jogellenesen elkülönítve társaitól. A kutatási eredmények szerint „ha egy alacsony társadalmi státusú tanulót öt éven keresztül nem a „medián tanár”, hanem annál egy egész szórásjegységgel „jobb tanár” tanítana, az önmagában elegendő lenne ahhoz, hogy teljes egészében ledolgozza a hátrányát egy középosztálybeli tanulóval szemben.”⁴¹ Meglátásunk szerint, egy tanár minél többféle pedagógiai módszert sajátít el, annál több eszközzel rendelkezik a gyermekek érdeklődésének felkeltéséhez és fenntartásához vezető út megtalálásában, amely magában hordozza az oktatás minőségi változását.

Összegzésképpen elmondhatjuk, meghatározó lehet egy gyermek sorsában, hogy a gyermekvédelmi jelzőrendszer időben észlelje a veszélyeztető körülményeket, továbbá nagyban növeli az eredményességet

⁴⁰ vanhelyed.org

⁴¹ Kertesi Gábor, kézdi Gábor (2008), „Az oktatási szegregáció okai, következményei és ára” In: *Esélyegyenlőség – deszegregáció – integráló pedagógia*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság.

és az eszközök bővülését szolgálja, ha a jelzőrendszer szereplői tudnak egymás tevékenységéről – hangsúlyosan a hatékonyan működő és esetlegesen a közbelépés folyamatába is bevonható civil szervezetek munkásságáról és lehetőségeiről. Ezen szolgáltatások igénybevétele pedig az alternatív pedagógiai módszerek mérőeszköze lehet, előremozdítva azok fejlődését, amely aztán a pedagógusok képzése mellett előnyösen hathat a hátrányos helyzetű vagy a veszélyeztetett gyermekek oktatására és ösztönzésükre a tanulás iránt.

Bibliográfia

1. B. NAGY Éva (2010): „Megközelítések és módszerek. Ami rajtunk múlik...” *Alkalmazott Pszichológia*, XII. Évfolyam 1-2. szám 179-189.
2. BANKS, James A. (1989): Approaches to Multicultural Curriculum Reform, *ScholarWorks*, Vol. 3: Iss. 3, Article 5.
3. BARÁTH Szabolcs (2015): „Integráció és tanoda.” *Taní-tani Online* Letöltés:http://www.tani-tani.info/integracio_es_tanoda 2018.03.21.
4. BORECZKY Ágnes (2014): „Multikulturalizmus – multikulturális pedagógia” In: GORDON GYŐRI János (szerk.): *Tanárok interkulturális nézetei és azok hatása az osztálytermi munkára*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
5. CZACHESZ Erzsébet (1997): „Multikulturális nevelés” In: BÁTHORY Zoltán, FALUS Iván (szerk.) (1997): *Pedagógiai lexikon*. II. kötet. Budapest, Keraban Könyvkiadó.
6. CSEREKLYE Erzsébet (2012): *A tanulói sokféleség és a tanárok multikulturális nézetei*, Doktori (PhD) Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola.
7. Donna Y. FORD (2014): „Why education must be multicultural”, *Gifted Child Today*, vol. 37, no. 1.
8. DR. FILÓ Erika, KATONÁNÉ PEHR Erika (2009): *Gyermeki jogok, gyermekvédelem* 3. Budapest, HVG – Orac .
9. DR. GYÖRFFY Zsuzsanna: *Gyermekek a hatósági eljárásokban*, 2. ajbh.hu/documents/10180/125038/Dr+Gy%C5%91rffy+Zsuzsanna++Gyermekek+a+hat%C3%B3s%C3%A1gi+elj%C3%A1r%C3%A1sokban/7ca9b37

- d-bfd2-4efa-9a3b-866e23d1fd70?version=1.1&download=true Letöltés: 2018.04.10.
10. DR. VECZKÓ József (2010): *A gyermekvédelem pszichológiai és pedagógia alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
 11. Elizabeth G. COHEN, Rachel A. LOTAN (2015): *Csoportmunka-Tervezés. Stratégiák heterogén összetételű osztályok számára*. Budapest, Digitális Esélyegyenlőség Alapítvány.
 12. FEISCHMIDT Margit (2013): „A szegregáció folyamánya: kortárs és tanár-diák kapcsolatok Európa multi-etnikus iskolai közösségeiben”, *Esély*, 2013/2
 13. FEJES József Balázs (2013): „Miért van szükség deszegrációra?” In: FEJES József Balázs, SZÜCS Norbert (szerk.): *A szegedi és hódmezővásárhelyi deszegrációt támogató Hallgatói Mentorprogram. Öt év tapasztalatai*. Szeged, Belvedere Meridionale. 15-35.
 14. FEJES József Balázs (2016): „Szegregál-e a tanoda?” *Taní-tani Online* Letöltés: http://www.tani-tani.info/szegregal_e_a_tanoda 2017.12.22.
 15. HORVÁTH Anikó (2010): „Egy iskola, ahonnan nem lógnak a gyerekek”. *Sulinet. hirmagazin.sulinet.hu/hu/pedagogia/egy-iskola-ahonnan-nem-lognak-a-gyerekek* Letöltés: 2016.04.07. 20:11
 16. K. NAGY Emese (2012): *Több mint csoportmunka. Munka heterogén tanulói csoportban*. Budapest, Nemzetközi Tankönyvkiadó.
 17. KATONÁNÉ PEHR Erika (2017): „A személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti alapellátások és gyermekvédelmi szakellátások általános szabályai” In: *Kommentár a gyermekvédelmi törvényhez* MATTENHEIM Gréta (szerk.), Budapest, Wolters Kluwer (Complex).154.
 18. KERTESI Gábor, KÉZDI Gábor (2008): „Az oktatási szegregáció okai, következményei és ára” in: *Esélyegyenlőség – deszegráció – integráló pedagógia*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság.
 19. KERTESI GÁBOR, KÉZDI GÁBOR (2005): Általános iskolai szegregáció, I. rész Okok és következmények. *Közgazdasági Szemle*, LII. évfolyam 317–355.
 20. HAVAS Gábor-, KEMÉNY István, LISKÓ Ilona (2002): *Szegregáció* In: HAVAS G., KEMÉNY I., LISKÓ I.: *Cigány gyerekek az általános iskolában* Budapest, Új Mandátum.
 21. 22. L. RITÓK Nóra (2007): *Nézzünk körül együtt! Alsó tagozatos (első-sorban 3. és 4. osztályos) tanulók számára kidolgozott komplex program kooperatív módszerekkel*. Budapest, sulinova Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht.

22. NAGY Ilona - ZÁGON Bertalanné (2008): Megfelelő szervezési módok és munkaformák. In.: DR. GÁDOR Anna (szerk.): *Tanári kézikönyv. A szociális kompetenciák fejlesztéséhez 1-12. évfolyam*, Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság. 101-110.
23. ÖLLÖS László (2004): *Emberi jogok – nemzeti jogok*. Somorja – Szerdahely, Aurum Liliium. 212.
24. RADÓ Péter (2013): „A hozzáadott értékről. (Miért is kell integrálni?)” *OktpolCafé* Letöltés: <http://oktpolcafe.hu/a-hozzaadott-ertekrol-miert-is-kell-integralni-1831/> 2017.12.03.
25. VARGA Aranka (2012): *Gyermekvédelem és iskola*. Pécs, PTE BTK Oktató Kutató Központ 15.

Törvények

1. A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXIII. törvény (Gyvt.) 31.§ , 40. § (3) bek.
2. A büntető törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény (Btk.) 208. §

Honlapcímek

1. igazgyongy-alapitvany.hu, Letöltés: 2016.03.24.
2. modernizacio.hu/old/data/9/03%20Gyermekj%F3l%E9ti%20szolg%E1l-tat%E1s%20-%20preveneci%F3%2024o.pdf Letöltés 2016. 05. 14.
3. vanhelyed.org, Letöltés 2016.04.12.
4. kormany.hu/download/b/52/00000/gyermek%20b%C3%A1ntal-maz%C3%A1s%C3%A1nak%20felismer%C3%A9s%C3%A9re%20%C3%A9s%20megsz%C3%BCntet%C3%A9s%C3%A9re%20ir%C3%A-lnyul%C3%B3%20egys%C3%A9ges%20elvek%20%C3%A9s%20m%C3%B3dszertan.pdf Letöltés: 2016. 02. 18.

SARNYAI BENEDEK MÁTÉ

Az öngyilkosság mint társadalmi jelenség: Nyikolaj Bergyajev és Émile Durkheim szemléletének összehasonlítása

I. Bevezetés

„*Ki olvas ma már Spencert?*”¹ – tette fel a kérdést *Talcott Parsons The Structure of Social Action* (1949) című művében. Valami hasonló motoszválhat az ember fejében, amikor a társadalomtudományok kapcsán találkozik *Bergyajev* nevével. „*Ki olvas ma társadalomtudósként Bergyajevet?*” – tehetnék fel a retorikai kérdést. Bár ahogy Parsons esetében, nálunk is hiba lenne erre a kérdésre egy teljesen egyértelmű „*senki*”-t válaszolni, azt minden esetre, úgy véljük, nem téves megállapítani, hogy *Nyikolaj Alexandrovics Bergyajev* (1874-1948) nevével sokkal inkább találkozhatunk filozófiai vagy vallásfilozófiai téren, mint szociológiáin.

Pedig *Bergyajev* saját magáról is írja, hogy „*a társadalmi probléma sokkal nagyobb szerepet játszik a gondolkodásomban, mint az orosz valóságfilozófia más képviselőinél.*”² E állítása nyomán magát sokkal kevés-

¹ Parsons, Talcott. (1949), *The Structure of Social Action*. New York, The Free Press. 3.

² Bergyajev, nyikolaj (1988), *Az orosz eszme*. In: Török Endre (szerk.), *Az orosz val-*

bé filozófusnak, mint inkább antropológusnak nevezte, mivel minden gondolatmenetének kiindulópontjául az emberi személyiség „*mint megtestesült Isteni szellem*” szolgált.³

Mindezek figyelembe vételével, úgy véljük, érdemes lenne szemléletét összehasonlítani a klasszikus szociológia egyik kiemelkedő alakjának, *Émile Durkheim*nek (1858-1917) nézeteivel. Kettejük munkássága a fentebb említettek miatt első ránézésre teljesen más területen működőnek tűnik. A későbbiekben viszont látni fogjuk, hogy a „szociológus Szentháromság” francia képviselőjének gondolatai meglehetősen ismertek és tárgyaltak voltak az orosz társadalomtudomány XX. század eleji szakaszában, amelyben Bergyajev is tevékenyen részt vett.

A Durkheim által képviselt *kollektivista* és a Bergyajev által képviselt *perszonalista* gondolkodásmód összevetéséhez, úgy véljük, megfelelő alapot biztosít kettejük öngyilkossággal kapcsolatos gondolatainak összehasonlítása. Mindketten *társadalmi jelenségként* is utalnak rá, Durkheim négy típusát is elkülöníti neki, és mindegyik esetében külön-külön okot nevez meg a cselekedet forrásaként, amely okok valahol mindig az egyén és társadalom kapcsolatában keresendők. Bergyajev ezzel szemben, mint látni fogjuk, az öngyilkosságnak egy eredendőbb, minden kategória fölött álló, antropológiai okát keresi, amelyben szintén szerepet játszik az egyén és a társadalom, mint *objektíváló* tényező viszonya.

Vizsgálatunk célja mindezek nyomán, hogy bemutassuk, Bergyajev nézetein keresztül, miképpen lehet a társadalomszerveződés jelenségről beszélni. Azt reméljük, hogy kettejük véleménykülönbségének érzékeltetése megfelelő alapot biztosít számunkra a társadalomszerveződés egy alternatív, keresztény perszonalista szemléletből való értelmezéséhez és Bergyajev nézeteinek társadalomtudományos jellegű vizsgálatához.

lásbólcselet virágkora II. kötet. Fordította: Baán István. Budapest, Vigilia. 183.

³ Aprisko, P.P.(2007), *Az orosz filozófia története.* Fordította: Goretity József. Budapest, Osiris. 620.

II. Bergyajev főbb fogalmai

Az orosz filozófus 1931-ben megjelent *Öngyilkosságról (On Suicide)* című munkájának értelmezéséhez vetnünk kell egy pillantást főbb fogalmaira és azok nála használt jelentéseire.

A legfontosabbak ezek közül számunkra: *személy* és *szabadság*. Bergyajev több munkájában is kifejti e kettő általa értelmezett definícióját, azonban itt tárgyalt munkájában erre kisebb figyelmet fordít, épp ezért szükséges egy másik írásából „kölcsönöznünk” a meghatározásokat. E helyen egy későbbi „összefoglaló” művének, *Az ember rabságáról és szabadságáról*-nak (1939.) leírásait vesszük szemügyre.

A *személy* értelmezése szempontjából szükséges megjegyezni, hogy Bergyajev az embert eredendően egy ellentmondásos lényként határozta meg. Épp ezért tűnhet elvontnak az a meghatározás, hogy az emberi személyiség két világ, nevezetesen az univerzális-általános és az individuális-különös ötvözete. A személy nála elsődleges teljességgént, mikrokozmoszként jelenik meg, amely nem válik sosem objektummá. Munkánk szempontjából azonban éppen ez a pont teszi érdekessé ezt a gondolatot, ugyanis Bergyajev itt a társadalom egyénre gyakorolt hatását úgy jellemzi, hogy az emberben a személy maga nem rendelődhet alá a társadalomnak, nem válhat a részévé.

E helyen kapcsolható be a gondolatmenetbe a *szabadság* problematikája. Bergyajev szerint itt található az ember egyik legmeghatározóbb paradoxonja: az emberi személyiség vágyik a szabadságra, de a rabságot könnyebben viseli. Ez szerinte a konformizmus és az egocentrizmus alapja, az ember feladja személyiségét és magát tárgyiasítva, alárendelődve válik a társadalom részévé. A személyiséggel való élet épp ezért implikál egy eredendő szenvedést. Az ember élete nem más, mint harc és szenvedés személyisége szabadságáért a világ alárendelő, tárgyiasító hatásaival szemben.

Bergyajev gondolatainak keresztényi, vallásos alapot ad és gondolatrendszerének megértéséhez lényeges pont istenképének ismerete. Szerinte a kereszténység viszonya az emberhez kettős jellegű, egyfelől bukott (az eredendő bűnnel élő) lényként tekint rá, másfelől viszont

felmagasztalja, Isten képmásának tekinti, és ezáltal elismeri benne a szellemi szabadságot. E kettősségből Bergyajev utóbbi érvényességét érzi közelebb magához, és Istenre, mint egy személyeket teremtő, de világrendet nem alkotó lényre tekint. A szabadság szerinte kívül esik a világteremtésén, hiszen ha a keresztény teológiát nézzük, akkor az Isten teremtette szabadnak az embert, aki ezzel a bűnbeesés pillanatában visszaélt. Ha viszont ez így van, akkor a Teremtő, aki mindenható, és előrelátható következményeit az általa adott szabadságnak, felelős a világban megjelenő rosszért. Ezért a szabadság eredetének kívül kell esnie Isten körén, szerző szavaival élve a „semmiben” gyökerezik.

Látható, hogy Bergyajev ezáltal sajátos módon oldotta fel a *theodicaea* kérdését, de vizsgálódásunk szempontjából ez azért lényeges pont, hogy megértsük nála a személy-szabadság-Isten hármasság kapcsolatát. Az ember, mint személy szabad lény, Isten által teremtve, de a szabadságát nem tőle kapva, aki folyamatosan küzd a világ személytelenítő hatásai ellen. Isten Teremtő, szintén szabad lény – épp ezért ő sem helyezi alárendelő viszonyba az emberi személyt, mert az ilyen viszony mindkét fél szabadságát elveszi – aki a szabadság birodalmában kerül kapcsolatba az általa teremtett személyekkel, de a szabadság elsődlegesebb nála.

A fentiekből úgy tűnhet, hogy Bergyajev tagadja az embert, mint eredendő társadalmi lényt. Ez azonban nem igaz, sőt szerinte a személy létezése feltételezi a személyfölötti értékek létezését (hisz ezek elérésének szándéka ad értelmet a személy, mint teremtő lény hivatásának), amelyeket viszont csak másik személyekkel folytatott *közösség kapcsolatok* révén lehet elérni. Így az ember szerinte hivatott a szubjektivitásból való kilépésre, amelyre kettő, egymással ellentétes út áll rendelkezésére: *objektíváció*, mellyel tárgyiasítja magát és lemond szabadságáról és épp ezért személyiségét nem teljesítheti ki benne, illetve *transzcendálás*, mely során szabad, egzisztenciális közösségkapcsolatba lép más személyiségekkel. Bergyajev etikai szempontból utóbbit tekinti helyesnek, ugyanis ebben a viszonyban a társadalom a személyiségben belsőként jelenik meg, nem külsődleges kényszerítő erőként.

Láthatjuk, hogy Bergyajev fogalomrendszere sokkal inkább filozófiai, mint társadalomtudományi, azonban vizsgálatunk szempontjából érdekessé teszi az egyén és a társadalom kapcsolatának bemutatása, illetve az emberi személyiség elsődlegességének feltételezése.

III. Durkheim hatása az orosz társadalomtudományos gondolkodásra

A konkrét összehasonlításra való rátérés előtt érdemes bemutatni Émile Durkheim hatását a XX. század eleji orosz társadalomtudományos gondolkodásra. E téren jelentősen támaszkodni fogunk Alexander Gofman, orosz szociológus 2013-ban megjelent *Durkheimian Studies* című könyvének egy tanulmányára, amely a „*The Russian Career of Durkheim's Sociology of Religion and „Les Formes Élémentaires”*: *Contribution to a Study*” címet viseli. Bár itt a szerző elsősorban Durkheim *A vallási élet formái* című írásának fogadtatását elemzi, mégis részletesen bemutatja a francia szociológussal kortárs orosz társadalomtudomány viszonyát gondolataihoz.⁴

Az ekkoriban, a XIX. század végén és XX. század elején életre kelő orosz társadalomtudományos gondolkodás egyik legtöbbet idézett szerzője volt Durkheim. Kétségtelen tehát, hogy nagy megbecsülésnek örvendett, azonban Gofman megjegyzi, hogy valódi hatása ennek ellenére szerénynek nevezhető abban a tekintetben, hogy a társadalomtudományos kérdésekről folytatott vitákban nézetei ritkán jelentek meg elsődleges alternatívaként. Inkább, mint egy másodlagos kiválóságot tartották nagyra, aki a nyugati gondolkodásnak jól ráilleszthető arra a vonalára, amelyen Comte, Spencer, Simmel és legfőképpen Marx található.

⁴ Gofman, Alexander (2013), *Durkheimian Studies - The Russian Career of Durkheim's Sociology of Religion and "Les Formes Élémentaires": Contribution to a Study*. Berghahn Books.

Hogy a fentiek okát megértsük meg kell említeni, hogy az Oroszországban a társadalomtudományos kérdésekkel foglalkozó viták elválaszthatatlanok voltak a vallás kérdésétől és ez alapján szerveződtek a korszakban az orosz gondolkodók két ideológiai csoportba. Ezeknél pedig egyik sem tudta Durkheim gondolkodásmódját – különösen a vallásról folytatott vitában – teljesen magáévá tenni

A *bogosztrojitielsztvo* (istenépítők) csoport gondolkodásmódja gyakran hajlamos volt a szocialista, kommunista irányzat felé fordulásra. Ez megnyilvánul abban is, hogy a szocializmusra, mint a modern, végső vallásra tekintettek, amely már tudományosan van megalapozva és épp ezért demisztifikált. Ők, ennek hála, a marxista gondolkodásmód szerint szerveződtek, Durkheimre csak mint a kollektivistá gondolkodásmód egy másik jelentős képviselőjére tekintettek, akinek azonban nincs különösebb profetikus jellege.

A másik irányzat a *bogojiskatielsztvo* (istenkeresők) volt, amelyben ezen időszakban Bergyajev is tevékenykedett. A XX. század elejének vallási krízisét ők a tradicionális vallási dualizmusban látták, a vallás és az emberiség földi problémáinak kettéválásában. Ők egy „új kereszténységet” akartak teremteni, közelebb hozva Istent az emberiséghez. Ők abból a szempontból közel álltak Durkheim-hez, hogy osztották azon aggodalmát, hogy a modern kultúrában „a társadalom Istene az emberiség lesz”, azonban nem értettek egyet Durkheim azon nézetével, hogy a társadalmat választja Isten felett, vagyis Istent csak a társadalomban jellemző kultúra képződményeként jellemzi.

Ennek ellenére Bergyajevre jellemző volt ebben az időszakában, hogy Durkheim egyes gondolataival kapcsolatban elismerte a szociológiai perspektíva érvényességét és egyetértett Durkheimmel abban a kérdésben, hogy a vallást társadalmi tényként kezeli, és a társadalomból vezeti le⁵. A személyiség és társadalom kapcsolatáról ekkor még nem úgy gondolkodott, mint pályája végén, amikor is már idolátriával vádolja meg Durkheimet, amiért a társadalmat a személy fölé helyezi és egy egyedüli legfőbb értéként kezeli.⁶Ez a fajta szubjektivistá irányba

⁵ Berdayeav, Nikolai (1927), *Philosophy of free Spirit*. Paris, Y.M.C.A. Press. 163.

⁶ Berdayeav, Nikolai(1949) *The realm of the Spirit*. Paris, Y.M.C.A. Press. 306.

való elmozdulás jellemző egyébként a *bogojiszkatielsztvo* másik fontos filozófusára, Szorokinra is, aki szintén száműzetésbe került.

Ezek az ismeretek lényegesek, hogy megértsük Durkheim nézetei milyen kérdésekben és milyen mértékben hatottak a korszak orosz társadalomtudósaira. Mint láthattuk, Bergyajev maga is érintette Durkheim elveit némely írásaiban, és felfedezhető, hogy az idő múlásával egyre inkább eltávolodik a francia szociológus társadalomról alkotott felfogásától.

IV. Az összehasonlító elemzés

IV./1. Bevezetés és a módszertanok különbözőségének bemutatása

Mindezek után, úgy véljük, el tudtuk helyezni Durkheim gondolkodásmódjának hatását a múlt század eleji orosz kontextusban.

Bergyajev *Öngyilkosságról* című írása 1931-ben jelent meg a Y.M.C.A. Press Paris kiadásában 46 oldalon. Ez Durkheim írásának megjelenése után 34 évet jelent. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a Y.M.C.A. Press elsősorban vallási és filozófiai témájú írásokkal foglalkozott, így jelen esetben is hangsúlyos ez az aspektus.

Ebben a részben kísérletet teszünk az öngyilkosság Bergyajev által leírt megjelenési formáinak durkheimi terminológiával történő leírására, majd ennek mentén megpróbáljuk érzékeltetni az orosz filozófus gondolatainak különbségeit a francia szociológusétól.

Mivel Bergyajev nem adott konkrét definíciót az öngyilkosság jelenségére, úgy véljük, e téren támaszkodhatunk a Durkheim által leírtakra, vagyis: *„öngyilkosságnak nevezünk minden olyan halálesetet, amelyet közvetlenül, vagy közvetve magának az áldozatnak valamilyen pozitív vagy negatív tette idézett elő, ha tudta, hogy aktusa szükségképpen erre az eredményre vezet.”*⁷

⁷ Durkheim, Émile. (2000), *Az öngyilkosság*. Fordította: Józsa Péter. Budapest, Osiris. 19.

Fontos szemügyre venni kettejük módszertanának különbözőségeit. Durkheim az egyes európai országok öngyilkossági statisztikáit vizsgálta és arra a felfedezésre jutott, hogy egy adott társadalmon belül, feltéve, hogy az alapul vett periódus nem túl nagy, az öngyilkossági arányszám nagyjából változatlan. Ez az észrevétel implikálta Durkheimnél azt a következtetést, hogy bár az öngyilkosság látszólag az egyén aktusa, gyakorisága sokkal inkább lehet jellegzetes tünete egy-egy társadalmi csoportnak, így az öngyilkossági arányszám egy csoport sajátos mutatójának tekinthető.

Bergyajev módszerének ezzel szemben sokkal inkább jellegzetesége, hogy gondolatainak javarésze mélyen összekapcsolódik a belső tapasztalattal és személyes élményeken szűrődnek át és gyakran aforisztikus formában nyerne kifejeződést.⁸ Az orosz filozófust munkájának megírásában nagyban motiválta az orosz emigránsokra jellemző, főleg a fiatalok körében magas öngyilkossági tendencia. Ezt személyesen figyelte meg a saját környezetében is, és ezen írásában egyáltalán nem támaszkodik statisztikai adatokra, sőt – mint látni fogjuk – fel is szólal a szociológiának e hajlama ellen. Ha megfigyeljük fentebb leírt fogalomrendszerét, ez érthetővé is tud válni számunkra, hiszen az ő terminológiája a személyt mikrokozmoszként értelmezi, így a személynek válik részévé a társadalom, amely így belső tapasztalatból is megismerhetővé válik.

IV./2. Az öngyilkosság Bergyajev által leírt megjelenési formáinak értelmezése durkheimi terminológiával

Bergyajev kevésbé foglalkozik az öngyilkosság típusokba való rendezésével, de megjelenési formái közül többet megnevez, amelyek többé-kevésbé megfeleltethetők a durkheimi terminológiával leírt típusoknak. (Itt meg kell jegyezni, hogy Bergyajev a típus szót (*type*) használja, amikor az öngyilkosság különböző formáit vizsgálja. Nézetünk szerint azonban szerencsésebb a „megjelenési forma” szókapcsolat használata, mivel mindegyik esettípusban Bergyajev ugyanazon,

⁸ Aprisko (2007), 621.

vagy nagyon hasonló globális okokat vél felfedezni, csupán a megjelenésüknek formája különböző.)

Durkheim a társadalmi okok szerint négy típusát különíti el az etiológiai módszerrel. Ezek a következők:

1. *Egoista öngyilkosság*: Ennek okát Durkheim a társadalmi integráció hiányában véli felfedezni. A társadalom itt egy magasabb rendű létezést jelent az egyén számára, amelynek kollektív céljai vannak és amely lényegében megalkotja az embert és amikor dezintegrálódik, vagy leválik róla az egyén, akkor az ehhez kapcsolódó szálát vágja el, ami életének kioltására motiválja.

2. *Altruista öngyilkosság*: A túlzott társadalmi integráltság is kiváltoja lehet az öngyilkosság aktusának. Ez olyankor jöhet létre, amikor a társadalom meghatározott speciális esetekben az öngyilkosságot kötelezően előírja, vagy közmegbecsülésben részesíti, illetve amikor az egyén minden különösebb ok nélkül, az áldozat öröméért oltja ki saját életét, mert a lemondás dicséretesnek minősül. Egy összefoglaló, kissé talán elvont durkheimi definícióval: az egyén itt el kíván enyészni abban a másban, amit a maga valódi lényegének tekint.

3. *Anómiás öngyilkosság*: Durkheim is megemlíti, hogy bizonyos módon rokonítható az egoista öngyilkossággal. Mindkettő számára nem eléggé jelenvaló a társadalom. Azonban az egoista típusnál a kollektív tevékenységből tűnik el, itt viszont, az egyéni szenvedélyekből hiányzik, hisz azokat a társadalom korlátozza. Definícióját tekintve az anómiás öngyilkosság akkor következik be, amikor az egyén társadalom által meghatározott szükségletei nincsenek egyensúlyban a rendelkezésre álló eszközökkel. Ilyen helyzet ugyanúgy létrejöhet nagy társadalmi, gazdasági fellendüléseknél, ugyanúgy, mint regresszióknál. A hangsúly itt a rövid idő alatt végbemenő gyors változáson van, amely nem hagy elég időt az egyénnek, hogy szükségleteit az újonnan létrejövő társadalmi helyzetéhez igazítsa, vagy az új rend nem tisztázza számára megfelelően a rendelkezésére álló eszközöket vágyai kielégítésére. Ilyen esetekben jön létre szabályozatlanság érzése, vagyis az anómia.

4. *Fatalista öngyilkosság*: Ezt a típust Durkheim ritkának találja, a túl erős szabályozottság következménye. Durkheim a fiatal férjeket és gyermektelen feleségeket említi meg ezzel kapcsolatban, számukra az öngyilkosság oka a vágyaik visszafogásából való kinszenvedés. Bergyajevnél kevésbé találunk ennek megfeleltethető megjelenési formát.

Bergyajev ezzel szemben egy keresztényi koncepcióból indul ki, amit átfogóan érvényesnek tekint az öngyilkosságok minden formájára. Nézete szerint az öngyilkosság általános forrása a reményvesztettség érzése, arra a tudatra ébredés, hogy a szenvedés – a keresztényi tanítással szemben – értelmetlen. Társadalmi jelenséggé az teszi, hogy széles körben megfelelő légkör teremődik erre az érzésre.

Ennek nyomán az orosz emigrációban tapasztaltak sokban megfeleltethetőek az anómiás öngyilkosság jelenségének. Bergyajev leírása szerint az oroszok átéltek a „az orosz erő” dezintegrációját és gyengülését, felfedezik, hogy hazájukban a forradalomnak nincs valódi értelme és értéke. Bergyajev – minthogy módszere szerint az ilyen problémákhoz, mint a személy belső tapasztataiként közelít – megemlíti, hogy a forradalom belső (*inward*) jelenség, ami magában az emberben is lezajlik. Nála azonban a személy élményét, amely őt az öngyilkosság felé tereli, nem a szükségletek és a rendelkezésre álló eszközök egyensúlyának eltűnése okozza, hanem az annak a *hitnek* az elvesztése, hogy az ez által implikált szenvedés értelemmel telítődik. Hisz a forradalom – legyen akármilyen is – mindig egyfajta régi rendnek az összeomlása, azonban ha az újban nem fedeznek fel az emberek értéket, vagy akár az egész történelem újabb, jobb periódusának eljövételének lehetőségét, akkor az egyén számára értelmetlenné válik és elviselhetetlen belső szenvedést implikál. Ez pedig speciálisan igaz a bolsevik forradalomra, amely – Bergyajev szerint – „külsővé” (ez Bergyajev terminológiájában leginkább a személyen kívüliséget jelenti, ezzel a bolsevikok szerinte embert elszemélytelenítő nézeteire utal) válik. Így nincs benne semmi spirituális, vagy vallási, itt a forradalom tisztán materialista nézőpontból indul ki,

amely így nem is ad hitbéli fogódzkodót, nem engedi, hogy a személy bensővé tegeje, és ez motiválja őt tettének végrehajtására.

Látható, e példán keresztül is, hogy Bergyajev erősen a hittől teszi függővé az öngyilkosságra való hajlamot. És ez arra esetre is érvényes, amikor az öngyilkosság durkheimi terminológia szerinti egoista formáját boncolgatja. Bergyajev azonban az öngyilkosság minden formájában felfedez egocentrikus elemet. Általánosságban írja le, hogy *„az egocentrikus ember számára nincs többé se Isten, se mások, csak saját maga.”* Az ember pedig azért követi el tettét, mert másképp nem képes kiszabadulni magából.

Bergyajev megjegyzi, hogy az egocentrizmusból kifolyóan előfordulhat, hogy az öngyilkosságban az esztétikai motívum a vonzó. Egy ember megválhat az életétől azért is, mert misztikumot, személyi kultuszt akar teremteni maga körül. Azonban ez is a magába fordultságból, a másoktól és Istentől való elfordulás következménye.

Itt már jobban rokonítható a durkheimi terminológiával az egoista vagy egocentrikus eleme az öngyilkosságnak. Azonban fontos itt is felfigyelni a keresztényi elemre. Nagy hangsúlyt kap az egocentrikus állapotból való kikerülésnél a más személyek, így Isten felé fordulás.

Megjelenik Bergyajevnél az öngyilkosság durkheimi szóhasználatával élve altruista formája. Itt példaként hozza az orosz a szerző az ókori Róma esetét, ahol az öngyilkosságot szerinte idealizálták, egyfajta nemes végnek tekintették. Megemlíti továbbá Schopenhauer viszonyulását is ehhez az aktushoz, aki egy egész világra kiterjedő öngyilkosságra szólít fel, idealizált nem létezésre a Nirvánában, amit a szenvedést elutasító buddhizmushoz történő közeledéséhez köt. Bergyajev azonban ezeket a kulturális jellegzetességeket specifikusan a kereszténységtől való távolléthez köti. Mivel – véleménye szerint – a kereszténység az egyedüli, amely megerősít a szenvedés vállalásának bátorságában. Az altruista öngyilkosság gyakorlatilag tehát olyan kulturális sajátosságok mellett jelenik meg Bergyajev szerint, ahol nincs a szenvedéshez értelem társítva. De fontos megjegyezni, hogy Bergyajev még e helyeken is ezt egy egocentrikus aktusnak véli.

Láthatjuk tehát, hogy durkheimi terminológiával élve valamennyire tudjuk csoportosítani az öngyilkosságnak Bergyajev által leírt megjelenési formáit, de nem pontosan. Az egocentrikus elemet az orosz szerző általános jellemzőként említette, a többiek pedig inkább megjelenési formák, de külön típusba azért nem sorolhatóak, mert tulajdonképpen mindegyik ugyanabban az okban gyökerezik. Ez pedig az – leginkább keresztényi értelemben értve – Istentől és embertársaktól való egocentrikus befelé fordulás és ebből fakadóan az arra való ébredés, hogy az eredendő szenvedés értelmetlen.

IV./3. Az öngyilkosság bergyajevi értelmezésének bemutatása

Kísérletet tettünk arra, hogy Durkheim kategóriái szerint értelmezzük a Bergyajevnél megjelenő öngyilkossági formákat. Láthattuk, hogy ezek nem pontosan fedik az orosz szerző nézeteit az öngyilkosság kérdéséről. Most Bergyajev gondolatainak pontosabb bemutatása következik, abból a célból, hogy világosan lássuk kettejük különbözőségének okait.

Azt írtuk, hogy Bergyajev az öngyilkosság minden típusát lefedő, általános emberi okokat keresett, addig az alapvető élményig akart eljutni, amely az embert életének eldobásához vezeti. Leírtuk, hogy ennek alapja az orosz szerzőnél az egocentrizmus, ami a túlzott *individualizmus* következménye. Ahhoz azonban, hogy pontosabban lássuk, mit is ért ezalatt, elkerülhetetlen, hogy bemutassuk a bergyajevi értelemben vett személy és a bergyajevi értelemben vett individuum közti lényeges különbségeket. Ennek alapjául ismét Bergyajev pályavégi összefoglaló munkáját, *Az ember rabságáról és szabadságáról* címűt fogjuk venni.

Az elsődleges különbség az, hogy míg a személy elsődleges teljességként, mikrokozmoszként van értelmezve, addig az individuum részként. A szerző szavaival élve: „*atom, tovább nem osztható.*” Jelen esetben a világ kollektívizáló erőivel kell számolnunk, amelyek az embert folyamatosan a maguk részévé akarják formálni, maguk akarnak determináló erővé válni az ember számára. Ilyen például a természet

és a társadalom. Ily módon kategoriális különbség húzható kettejük között: az individuum biológiai, társadalmi lény, a személy szellemi.

Az individuum szoros kapcsolatban áll a materiális világgal, az determinálja és ami Bergyajev számára igazán ijesztő: ez a determináció fűzi össze másokkal. A személy ezzel szemben Istentől származik, a szellemi szférából, így önmagában a világ determinációja feletti győzelemként értelmezhető.

Az individualizmus ily módon nem jelenthet függetlenséget, csak a rész izolációját és az egészszel szembeni gyenge lázadást. Ez az, amely Bergyajev szerint az egocentrikus bezártságot szüli.

Ezen a különbségtevésen keresztül megérthetjük, hogy az a kijelentés, hogy a társadalom nem determinálja a személyt, nem azt jelenti, hogy a személy különálló, magába zárt egész. A személy független, szabad teljesség, de feltételezi a közösség kapcsolatokat, mivel a személy a saját univerzális oldalát folyamatosan meg akarja ismerni, sosem lehet a végső cél önmagának. A közösség kapcsolatok a bergyajevi értelemben vett „szabadság birodalmában” valósulnak meg, az emberben lévő belső igény miatt, nem pedig a társadalom külsőleges nyomásának eredményei.

Így az egocentrikus izoláció sem tekinthető szabad cselekvésnek, az is Bergyajev szerint rabságot feltételez. Az egocentrikus ember lázad az egész ellen, amelynek önmagát részének érzi, azonban ez a lázadás is függőségi viszony, hiszen elválaszthatatlan attól a közegtől, ami ellen történik.

Mindezek bemutatása azért volt szükséges, hogy lássuk, Bergyajev szerint milyen dinamika játszódik le az emberben, amikor arra a döntésre jut, hogy megválik életétől. „Amikor az ember öngyilkossággal vet véget életének a világ által lesz meggyilkolva.”⁹ Írja Bergyajev *Az öngyilkosságról* című szövegében.

Mit is jelent ez? Bergyajev értelmezésében az ember paradox lény. Egyszerre vágyik a szabadságra, ugyanakkor szereti a rabságot. A személy állítása ugyanis fájdalmas.¹⁰ A fájdalom az emberi világban így

⁹ Saját fordítás angolból.

¹⁰ Bergyajev, Nyikolaj (1997), *Az ember rabságáról és szabadságáról*. Fordította: Patkós Éva. Budapest, Európa. 33.

a személy születését jelenti, amellyel megkezdí harcát saját képéért és így elkerülhetetlenül találkozik a világ rabságba döntő hatalmával. A rabság elfogadása így csökkenti a fájdalmat, azonban az emberben továbbra is megmarad a vágy a szabadságra, a közösség kapcsolatokra.

Ha ezt a gondolatot megértjük, érthetővé válik a következő, *Öngyilkosságról* című szövegben megfogalmazott kijelentés: „*az öngyilkosság az ember elmerülése saját magában és az ember világi rabságában.*”¹¹ Az öngyilkosságot tehát olyan ember hajtja végre, aki a világ rabságában már teljesen elmerült. Bármilyen eseti oka is legyen az öngyilkosságra, ez az elem mindig ott van. Ez egocentrizmus bezárkózottsághoz vezet, ami pedig a fogságból való kitörési kísérletben tetőzik. Ez pedig maga az öngyilkosság. Úgy véljük, hogy az öngyilkosság egy önfelszabadító kísérletként értelmezhető Bergyajevnél. A társadalom külső, tárgyiasító erőként jelenik meg az öngyilkos ember számára, aki magát fájdalom csökkentése érdekében annak részévé teszi, azonban ennek determinizmusai az ember paradox természete és eredendő szabadságvágya miatt tragikusan hatnak rá.

E feltevésünket alátámasztja, hogy Bergyajev erre a mechanizmusra példaként hozza *Dosztojevszkij Ördögök* című regényének öngyilkos-önelvű karakterét, *Kirillovot*. Kirillov teljesen beleszeret az emberistenség gondolatába, vagyis, hogy az embernek Istenné kell válnia. Hogy istenné váljon, azonban le kell győznie a félelmet és a halált. Ehhez pedig a megfelelő út szerinte, ha az ember tudatosan és szabadon öngyilkosságot követ el.

Kirillov példáján keresztül láthatjuk, hogy ő is egy világ által meghatározott determinizmusból akar kitörni: az ember Istennek való alávetettségéből. Bergyajev szerint viszont: „*Istenre nem alkalmazható az uralkodás alantas emberi kategóriája.*”¹² Vagyis ez a fajta emberi eszme Istenről szintén a világhoz köthető és nem eleve adott.

Fontos azonban ismét emlékeznünk arra, hogy Bergyajevnek ki is jelenti a szövegben, hogy „*az ember el tudja viselni a szenvedést*”. Az értelmetlenségét nem tudja elviselni. Itt leginkább az a tét, hogy az

¹¹ Saját fordítás angolból.

¹² Bergyajev (1997), 101.

emberi személy számára megjelennek-e a bergyajevi értelemben vett *személyfölötti értékek*. Ezek körülírására ismét visszatérünk *Az ember szabadságáról és rabságáról*-ban leírtakhoz, mivel az *Öngyilkosság-ról*-ban bemutatott visszatartó erők működése javarészt megfeleltethető az itt leírt személyfölötti értékekének.

Mivel a személy léte egy dinamikus, teremtő létezés, ezért nem lehet elég sose saját magának. Azonban, hogy a dinamizmus megmaradjon, szüksége van sóvárgásra, amihez szüksége van személyfölötti értékekre. Ezek Bergyajevnél az alanyisághoz tartoznak, így nem objektiválhatók, mert az is külsődlegessé tenné őket és szintén rabságot eredményezne. Ezek azok, amelyek a szabadságért való szenvedésnek és a benne való személyiség-megóvásnak értelmet adnak. Ezek fűzik az embert más személyekhez: emberekhez és Istenhez, amelyekkel való egzisztenciális kapcsolatban tudja őket elérni. És ezek tudnak az öngyilkoságnál a legmeghatározóbb visszatartó erők lenni. *„Túljutni az öngyilkosság akarátán azt jelenti, hogy elfelejtkezünk saját magunkról, legyőzzük egocentrizmusunk bezártságát magunkban, másokra gondolunk, egy barátira, Isten világára pillantunk, fel a csillagos Mennyorszagra és más emberek szenvedésére és örömére.”*

IV./4. A két gondolkodásmód legfőbb különbözőségének bemutatása és a társadalomszerveződés

Mindezek után lassanként láthatóvá válik, mely téren is lehet leginkább megtalálni Durkheim és Bergyajev gondolatrendszerének magvában a különbséget. Az orosz szerző írásában kifejezetten direkt módon szembeáll Durkheimmel és az öngyilkosság szociológiai értelmezésével. *„A szociológiai nézőpont, amely statisztikákon alapszik, egy társadalmi alapelvelet akar kimutatni az öngyilkosság elkerülhetetlensége mögött, ez azonban alapjaiban hibás, csupán a külső oldalát mutatja be, pusztán az eredményét egy láthatatlan belső folyamatnak és nem ás le az élet mélységeibe.”*¹³

¹³ Saját fordítás angolból.

Ebben a részben ugyan nem említi nyíltan Durkheim nevét, azonban a szövegben itt található egy hivatkozás, amely a lábjegyzetben direkt példaként hozza fel a francia szociológust és *Az öngyilkosság* című művét.

Az előzőek fényében érdemes figyelembe venni, hogy Durkheim az öngyilkosságról, mint *társadalmi tényről* beszél. Hogy megértsük mit jelent ez a szókapcsolat az ő esetében vessünk egy pillantást *A szociológia módszertani szabályai* című tanulmányára, amelyben részleteiben definiálja ezt a fogalmat. „Olyan cselekvésmódookról, gondolkodásformákról, és érzelmekről van tehát szó, amelyeknek az a figyelemre méltó jellegzetességük, hogy az egyéni tudaton kívül léteznek. Ezek a magatartás- és gondolkodástípusok nem csak külsődlegesek az egyénhez képest, hanem olyan parancsoló, kényszerítő erővel is rendelkeznek, amelyek következtében az egyén – akár akarja, akár nem – kénytelen alávetni magát nekik.”¹⁴

Ha visszatérünk *Az öngyilkosság* című munkájához, akkor a III. részének, *Az öngyilkosság, mint társadalmi jelenség általában* címűnek első fejezetében, *A társadalmi elem az öngyilkosságban* címet viselőben találhatjuk azt a kijelentést, hogy működik egyfajta „kollektív erő”, amely az adott társadalomban az öngyilkosság felé tereli az embereket. A kollektív tendenciákat pedig Durkheim reális erőnek kezeli, amelyek más természetűek, mint az egyéni tendenciák és gondolatok és kívülről hatnak az egyénre.

A kollektivista szemlélet társadalomszerveződésről alkotott nézetének alapjához érkezünk ezáltal el. Amikor az egyének egyesülnek, újfajta *pszichikus lény* jön létre, amelynek megvan a maga külön gondolkodás – és érzésmódja. Így társadalmi ténynek csak a magva lehet meg az egyének lelkiületében, azonban csak az egyének társulásakor jön létre a tényleges formájában. És ami a legfontosabb, külsőleg hat az egyénre.

Durkheim, amikor *Az öngyilkosság*-ban ehhez a részhez ér, nem habozik elméletére ellenpéldát hozni. Itt *Gabriel Tarde* két, egymásból következő állításával száll szembe. „1. „*A szociológiában, ritka kiváltság*

¹⁴ Durkheim, Émile. (2000b), *A szociológia módszertani szabályai*. In *Szociológiai írások a XX. század elejéig*. Fordította: Ádám Péter. Budapest, Új Mandátum. 274.

folytán bensőleg ismerjük azt az elemet, nevezetesen egyéni tudatunkat, mind a vegyületet, a tudatok együttesét”; 2. e kettős introspekció révén „világosan megállapíthatjuk, hogy az egyén eltávolításával a társadalom semmivé válik.”¹⁵

Az első állítást Durkheim a „*modern pszichológia merész tagadása*”-nak nevezi, mivel ekkoriban már elterjedt volt az a nézet, miszerint a pszichikus élet nem ismerhető meg közvetlen szemlélet útján, a második állítás ellen pedig egyenesen azzal érvel, hogy Tarde ezt semmilyen bizonyítékkal nem támasztotta alá. Végül „kegyelemdőfés-ként” megállapítja, hogy „*a tudat magától sosem gyanította volna, hogy van valamilyen szükségszerűség, amely évről évre azonos számban idézi elő a demográfiai jelenségeket.*”¹⁶

Bergyajev – mint az előző részben is láthattuk – direkt módon nem tagadja a Durkheim által bemutatott társadalomszerveződést. Inkább azt látjuk, hogy etikai alapon ítéli el, és egy másfajta társadalomszerveződést is lehetségesnek tart, sőt emberhez közelebb állónak. E téren megint *Az ember rabságáról és szabadságáról*-ban leírtakra támaszkodunk, pontosan a II. rész 4. fejezetére, a *Társadalom és szabadság. A szociális igézet illetve az ember a társadalom rabságában* címűre.

Bergyajev nem tagadja, hogy az ember számára a társadalom képes megjelenni külsődlegesként, mint a világ egy *elszemélytelenítő*, tárgyiasító ereje (durkheimi értelemben vett kollektívaként), sőt a társadalom részéről nevezi legfenyegetőbbnek a rabságot. Azonban itt fontos emlékeznünk az individuum és a személy közti különbségtevésre. Az individuum valóban a társadalom részévé és alárendeltjévé válik, azonban a személy nem, az ő univerzalizmusában található a társadalom. Itt társadalomszerveződés szempontjából az a tét, hogy az ember, mint individuum, vagy az ember, mint személy teremt-e kapcsolatot más emberekkel. Itt érdemes szemügyre venni, ahogy Bergyajev ugyanennek a könyvének I. részének 1. fejezetében, *A személy*-ben az ember két enjéről beszél: *mély- és felületi én*.

¹⁵ Durkheim (2000), 340.

¹⁶ Durkheim (2000), 341.

A *felületi én* inkább feleltethető meg annak, hogy az ember, mint individuum miképpen fordul más emberek és a társadalom felé. Erősen szocializált, civilizált (más szóval a világ determinizmusainak alárendelt) és épp ezért csak *közléskapcsolatra* (*szoobscsenyije*) alkalmas, *közösségkapcsolatra* (*obscsenyije*) nem, mivel nem az ember belső, igazi életével kapcsolatos, hanem determinizmusokhoz kötött, nem is szabad kapcsolat, normatív jelleget ölt. Ilyen esetben a társadalom külsődlegesként jelenik meg az embernek, ekkor lép ki szubjektivitásából *objektíváció* útján.

Ezzel szemben a *mély én* közösségkapcsolatra alkalmas. Ez inkább feleltethető meg a személy kapcsolatteremtésének más személyekkel. A közösségkapcsolat valódi egzisztenciális kapcsolatba lépést jelent, ami benső sóvárgásból, valós igényből (a személy ezen keresztül valószínűleg magát) táplálkozik és épp ezért ez egy szabad kapcsolat. Az ember itt *transzcendálás* útján lép ki saját szubjektivitásából. Itt a személyben lakozik a társadalom, a személy belső realitássá teszi a „mi”-élményt.

Az imént leírtakból már láthatjuk, hogy Bergyajev legfőbb kritikája a klasszikus szociológia kollektivistá felfogásával szemben, hogy a társadalom külsőbe vetése „*leigázza az embert*”. Nem tagadja, hogy képes így megjelenni az ember számára, de problematikusnak látja, mert az embert elszemélyteleníti.

Azt is tagadja, hogy a társadalom *egzisztenciális központ* lenne. „*Népem, vagy hitem megalázása énbennem ébreszt fájdalmat, és nem a népben, vagy a vallási kollektívumban...*”¹⁷ A társadalom realitását pedig a személyekben látja megvalósulni. Nem véletlenül teszi idézőjelbe annak a fajta szemléletnek a „*társadalmát*”¹⁸, amely azt az embernél magasabb, külsődleges realitásként akarják kezelni. A valódi társadalom szerinte sokkal inkább „*kooperáció*” és nem „*organizmus*.”¹⁹

Összefoglalva Bergyajev *Öngyilkosságról* című írásában megjelenő társadalomkép, mint a világ külső, rabságba taszító ereje, és amely

¹⁷ Bergyajev (1997), 33.

¹⁸ Bergyajev (1997), 129.

¹⁹ Bergyajev (1997), 132.

ily módon implikálja az öngyilkosságot, közelállónak nevezhető a Durkheim által képviselt kollektivisták szemlélet társadalomképéhez. Ez azonban Bergyajevnél nem a valódi társadalmi realitás, csupán az ember taszítja magát ebbe, mint rabot, mert ez az eredendő szenvedés csökkenésével jár. Épp emiatt a szemlélet miatt válik számára (mint e résznek az elején is idéztük) a szociológiai nézőpont és kategorizálás másodlagossá, mert az egyén és társadalom kapcsolatának egy sokkal fundamentálisabb oldalára akart rávilágítani, amely meghatározó okként jelenhet meg, amikor az ember eldobja életét. Ezért is hajlottunk az ő esetében a „*megjelenési formák*” szókapcsolat használatára.

V. Összefoglalás, konklúzió, kitekintés egy esetleges keresztény perszonalista nézőpont használatára felé

Megvizsgáltuk, hogy milyen főbb nézőpontbeli különbségek adtak alapot Nyikolaj Bergyajev és Émile Durkheim számára, hogy az öngyilkosság jelenségére eltérő magyarázatokat találtak.

Összefoglalva mondhatjuk azt, hogy kettejük különbözősége abból az alapvető elvből származik, amelyet a kollektivisták és perszonalisták nézőpontjai adnak. Durkheimnél az egyén válik a társadalom részévé, amely így rá külső, kényszerítő erőként hat, így hozva létre a társadalmi tényeket. Bergyajevnél ezzel ellentétben az emberi személyben jelenik meg a valódi társadalmi realitás, a mély én által létrehozott közösségkapcsolatokon keresztül, amelyet egy belső igény implikál.

Bergyajev társadalomszerveződéséről való gondolkodásának középpontjában a személy áll. Felmerül két kérdés ezek után. 1. Hogyan kapcsolható ez be a társadalomtudományos gondolkodásba? 2. Mi a szerepe benne a kereszténységnek? (Hiszen *keresztény perszonalizmus*ról beszélünk.)

Bergyajev válasza az első kérdésre a *katafatikus szociológia* felszámolása, helyette *apofatikus szociológiát* javasol az *apofatikus teológia*

mintájára²⁰. Ez azt jelenti, hogy negatív meghatározások mentén közelítünk társadalmi kérdésekhez, mivel pozitív meghatározások mentén csak determinizmusokhoz juthatunk, ami az emberi rabság legfőbb forrása nézőpontja szerint. Gondoljunk például a személyfölötti értékekre, amelyeket az alanyisághoz kötött Bergyajev. Nem meghatározhatók objektíven, mert külső kényszerként hatnának az egyénre. Viszont negatívan meghatározhatóak például úgy, hogy nem szabadságellenesek. Ennek mentén szerinte elkerülhető az ember racionalizációja, tárgyiasítása.

A második kérdésre az a válasz adható, hogy a *személyiség-elv* védelme a keresztény vallásosságban található meg²¹. Az *istenember-konceptió* és az egyéni keresztény üdvözülés mítosza leginkább a Bergyajev által leírt személyiség felé mutatnak. Aki önmagában egy elsődleges teljesség, önmagában Isten képmására lett teremtve, egyénileg üdvözül, de Isten által kapott teremtő hivatása van a világban, amit az önmegvalósításon keresztül érhet el, ehhez viszont az kell, hogy kapcsolatba lépjen más személyiségekkel is.

Ilyen szemlélet mellett például a társadalmilag deviáns jelenségek is új kontextusba kerülhetnek. Innentől egy bensőbb emberi személyiségben található ellentmondásként lehetne őket értelmezni, amely a személy szabadságáért folytatott küzdelemének és rabság elviselésének könnyebbségének ambivalenciájából jön létre. Az integráció ezzel szemben a személyek egy belső, spirituális igényéből eredeztethető.

Összességében ebben lehet megragadni leginkább azt, amit Bergyajev a társadalom szerveződéséről gondolt: egy spirituális alapon, személyek belső igényéből kiindulva szerveződő társadalmat tételezett, egy kollektív, kényszerítő erők által meghatározott helyett.

²⁰ Bergyajev (1997), 86.

²¹ Bergyajev, Ny. (1988), *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Fordította: Kiss Ilona. Budapest, Századvég. 190.

Bibliográfia

- Aprisko, P.P.(2007): *Az orosz filozófia története*. Fordította: Goretity József. Budapest, Osiris.
- Berdyaeu, Nikolai (2002): *On Suicide*. Translator: Fr. S. Janos. Paris, Y.M.C.A. www.berdyaeu.com/berdiaev/berd_lib/1931_27.html.
- Berdyaeu, Nikolai (1927): *Philosophy of free Spirit*. Paris, Y.M.C.A. Press.
- Berdyaeu, Nikolai (1949): *The realm of the Spirit*. Paris, Y.M.C.A. Press.
- Bergyajev, Nyikolaj.(1997): *Az ember rabságáról és szabadságáról*. Fordította: Patkós Éva. Budapest, Európa.
- Bergyajev, Nyikolaj (1988): *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Fordította: Kiss Ilona. Budapest, Századvég.
- Durkheim, Émile. (2000): *Az öngyilkosság*. Fordította: Józsa Péter. Budapest, Osiris.
- Durkheim, Émile. (2000b): *A szociológia módszertani szabályai*. In *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Fordította: Ádám Péter. Budapest, Új Mandátum.
- Gofman, Alexander (2013): *Durkheimian Studies - The Russian Career of Durkheim's Sociology of Religion and „Les Formes Élémentaires”: Contribution to a Study*. Berghahn Books.
- Parsons, Talcott (1949): *The Structure of Social Action*. New York, The Free Press.

TOLDI VIKTÓRIA

Az első generációs értelmiségiek felemelkedése az Eötvös Collegiumban napjainkban

Jelen dolgozat célja az első generációs értelmiségiek felemelkedésének vizsgálata az Eötvös József Collegiumban. Tágabb értelemben véve arra voltam kíváncsi, hogyan jellemezhető az első generációs értelmiségiek kapcsolata a szakkollégiummal. A témaválasztás relevanciáját hivatott igazolni számos az oktatás és a társadalmi mobilitás összefüggéseit vizsgáló kutatás. A munkám célja az első generációs értelmiségiek egy szűk csoportjának a megismerése.

A dolgozat többek között arra keresi a választ, hogyan boldogulnak az első generációs értelmiségiek az egyetemi és az értelmiségi mezőben, mindezt a szakkollégiumi tagságukon keresztül megközelítve. Miként segíti őket ebben a számukra új világban való kiigazodásban a szakkollégium, hogyan jelennek meg a segítő vagy hátráltató tényezők a kollégiumban. Milyen előnyei és hátrányai lehetnek a szakkollégiumi tagságnak. A dolgozat kísérletet tesz annak a leírására, milyen kapcsolatot feltételezhetünk az Eötvös collegista identitás és a szakkollégium által elősegített, intragenerációs mobilitás között. A kutatás továbbá

arra is kitér, miként árnyalhatja ezt a kapcsolatot a szülők vélekedése gyermekük szakkollégiumi tagságáról.

A téma feldolgozására kvalitatív módszert választottam, azon belül is félig strukturált interjúkat készítettem. Az interjú alanyok kiválasztása jelentkezés alapján történt, így 4 lánnyal és 1 fiúval készítettem interjút. A dolgozat törzsét a témában készült interjúk elemzése adja.

1. „Az első generációs értelmiség kialakulásának sajátosságai”¹

Ferenczi Zoltán hipotézise a kutatás során, hogy az „egyik szülő sem diplomás” családtípushoz tartozó hallgatók társadalmi helyzetüket tekintve hátrányosabb helyzetben vannak a felsőfokú végzettségű szülőkkel rendelkező társaikhoz képest. Ezeket a hátrányokat több csoportba oszthatjuk, amelyek később összeadódnak. Ferenczi dolgozatának mentén elindulva az említett hátrányokat – az első generációs értelmiségiek „hiányosságainak” feltérképezéséhez – Pierre Bourdieu mező és tőkeelmélete alapján elemzem.

Egyfelől beszélhetünk a gazdasági tőke hiányáról, ennek megléte azonban korántsem olyan egyértelmű, mint amilyenek tűnik. Noha az iskolázottság foka és a jövedelem között pozitív korreláció áll fenn – minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik az egyén, valószínűleg annál magasabb jövedelemmel fog rendelkezni – nem általánosíthatunk. Könnyen lehet, hogy a Németországban dolgozó heggesztő édesapa jövedelme magasabb lesz egy bölcsész diplomával rendelkezőénél. Tehát a gazdasági tőke hiánya is lehet hátrány, azonban a kulturális és tudástőke nélkülözése sokkal nagyobb lemaradást jelent az első generációs értelmiségiek számára.

¹ Ferenczi Zoltán (2003), Az első generációs értelmiség kialakulásának sajátosságai, *Statistikai Szemle*, 81 (12). (http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2003/2003_12/2003_12_1073.pdf) (Utolsó megtekintés: 2018. április 13.)

Jellemző továbbá, hogy a család életvitele, a szülők helye a munka világában, a családi, baráti, ismeretségi kapcsolatok mind-mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a fiatalok számára kevés olyan kapcsolat áll rendelkezésre, amelyek az értelmiségi életforma és az ő erőforrásaik között hidat képezne.

1.1. Elméleti háttér

Jelen dolgozatban olyan egyéneket nevezek első generációs értelmiséginek, akiknek egyik szülője sem rendelkezik felsőfokú végzettséggel, egyetemista és nagy valószínűséggel pár éven belül diplomás lesz. A dolgozat célja annak a feltérképezése, hogyan hat a szakkollégiumi tagság a bekerülő első generációs értelmiségiekre, miként segíti elő ez a közeg a fiatalok intragenerációs mobilitását.

A társadalmi mobilitás egyik lehetséges útja az értelmiségivé válás, tudásfelhalmozás, majd a diploma megszerzése. Vannak olyan családok, ahol a szülők, sőt akár a család többi tagja is arra törekszik, hogy gyermeküket „kiiskolázzák”, befektetésként tekintenek rá, amelytől magasabb gazdasági- társadalmi pozíciót remélnek, ha már nekik nem adatott meg. Ez egy lassú folyamat, azonban az így első generációs értelmiségivé váló gyermekek már nem akkora hátránnyal indulnak, mint a szüleik.

Bourdieu elméletének központi fogalma a habitus. Bourdieu a habitust azon folyamat eredményének tekinti, amelynek során az ember szocializálódik – habitualizáció – így a jellemet, az egyéni karaktereket, a gondolkodásmódot mind-mind társadalmi terméknek tekinthetjük. Noha a habitus, egyéni vonások összessége, Bourdieu típusosságok, kollektív mintázatok után kutat. Ez a folyamat nagyrészt tudattalanul működik, az egyéneknek nincsen mérlegelési lehetőségük, így egy adott társadalmi közegbe való beleszületés, az adott közeg típusosságait fogja eredményezni. Ezért ütköznek akadályokba az alacsonyabb társadalmi státusból kitörni vágyó fiatalok, ugyanis ahhoz, hogy érvényesülni tudjanak egy „felsőbb” szinten, el kell sajátítaniuk annak a felső státusnak a típusosságait és rendelkezniük kell a megfelelő erőforrásokkal.²

² Pierre Bourdieu (1992), A mezők logikája. In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai Irányzatok a XX. században. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 2000. 418–430.

A habitusnak az objektív körülményekhez kell igazodnia, a habitus azoknak a „terméke”, amelyekre válaszol. A gazdasági és kulturális tőkék csak formálisan elérhetőek mindenki számára, valójában eszközök szükségesek a megszerzésükhöz. Ezek azonban egyenlőtlenül vannak elosztva a társadalomban – az uralkodó osztályok előnye például a szerteágazó kapcsolati tőke. Az első generációs értelmiségieknek nem áll rendelkezésre olyan kapcsolati tőkéje, amely egyenes utat biztosítana az értelmiségi mezőben szükséges erőforrások megszerzéséhez. Így hátrányban vannak a diplomás szülőkkel rendelkező társaikkal szemben. Továbbá kevésbé képesek a veszteségek minimalizálására, ugyanis a legtöbb esetben nincs alattuk „biztonsági háló”, nem áll rendelkezésükre az alternatív életpályák rendszere.

Hatalommal rendelkezni annyit jelent, hogy az egyén olyan javak vagy szolgáltatások kizárólagos és kiváltságos használatával rendelkezik, melyek formálisan bárkinek rendelkezésére állnak, fogalmazott Bourdieu.³

Ahhoz, hogy megértsük, miért szembesülnek kihívásokkal az első generációs értelmiségiek, használhatjuk Bourdieu osztályethosz fogalmát. Ez jelenti a valószínűség elfogadására való hajlandóságot, amelyen keresztül megvalósul az objektív jövő oksága, ha megfelelés van a beállítottágok és esélyek között. Pontosan ezért nehéz megérteni a feltörekvő osztályok mechanizmusát, mert olyan objektív esélyek szerint határozzák meg magukat, melyekkel nem rendelkeznek. Ezek pótlására gyakran erkölcsi erőforrásokkal egészítik ki a gazdasági- és kulturális tőkéjüket, amit Bourdieu az optimista aszketizmus stratégiájának nevez. Helyzetük megőrzése vagy javítása érdekében „erénnyel fizetnek”. Ez az előzetes feszültség arra kényszeríti az első generációs értelmiségieket – Bourdieunál kispolgárokat – hogy belépjenek az antagonisztikus versengésbe. Az ilyen egyénre az önkizsákmányolás, aszketizmus, folyamatos „hitelezés” jellemző, hogy lehetőségei ereje felett él, cselekszik, valamint alkalmazkodik az uralkodó osztály elvárásrendszeréhez.⁴

³ Pierre Bourdieu (1978): Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó. 237-310.

⁴ Pierre Bourdieu (1978), 237-310.

Mindez szorosan összekapcsolódik Bourdieu tőke- és mező elméletével, ami lényegében Marx tőkeelemzésének kiterjesztése a nem-gazdasági természetű jelenségekre is: tekintély, megbecsültség, tudás, kapcsolatok stb. Észrevette, hogy a gazdaságiakhoz hasonlóan ezek a „jelenségek” is felhalmozhatók, erőforrásként tekinthetünk rájuk, szintén folyamatos munkabefektetést igényelnek, és szinte biztos, hogy megtérülnek. Az értelmiségieket, ezt a felhalmozási folyamatot figyelembe véve olyan csoportnak írja le, amely a kulturális- és tudástőkét halmoz fel és ezt fekteti be. Bourdieu a társadalmat egymással kapcsolatban álló, de többnyire különálló mezőknek nevezte, amelyek erőterként funkcionálnak. Adott erőterben pedig, adott tőkék használhatók fel erőforrásként. Az értelmiségi mezőben például a kulturális- és tudástőke.

Az osztályok különféle gyakorlatai magukban hordozzák az osztályok esélyeit. A habitus közvetíti a társadalmi átörökítést, a reprodukciót, eszköz a csoport számára, hogy csoport maradjon. Ezeknek az átörökítő stratégiáknak a nagy része nem tudatos, mégis összehangolt folyamat. A habitus tehát közvetítő elem a társadalmi struktúrák és a cselekvések között. Az utódokban reprodukálja az elődök tapasztalatait, pontosan ezért olyan nehéz az első generációs értelmiségiek számára a szülőktől átvett habitus ellen cselekedni.

2. Az Eötvös Collegium

1895-ben alakult meg hazánkban a párizsi École normale supérieure mintájára létrehozott tanárképző intézmény, az Eötvös József Collegium. Arról, hogy a Collegium milyen szerepet tölt be a magyar oktatási rendszerben, eltérő álláspontokra bukkanhatunk a kapcsolódó szakirodalomban: egyesek szerint a tanárképzés megújítása volt a cél, módszertani szempontból, míg mások a tehetséggondozás és az elitképzés „inkubátoraként” tekintettek rá. 1950-ben az

akkor uralkodó rendszer felszámolta a tanárképző intézményt, amely 1958-tól kezdett lépésről lépésre újjáalakulni, így folytatva jogelődjének munkáját. Ezért tekinthetjük az Eötvös József Collegiumot a hazai szakkollégiumi mozgalom első intézményes modelljének. Azonban fontos megjegyezni, hogy a Collegium működési rendszerét, célkitűzéseit tekintve nem azonos a nyolcvanas évek ifúsági mozgalmi nyomán megalakult szakkollégiumokkal.⁵

2.1. A szakkollégiumok történeti háttere

Először a 12. század második felében az oxfordi egyetem körül alakultak olyan intézmények, amelyek az egyetemi oktatást egészítették ki személyes jellegű foglalkozásokkal és a tanár-diák viszony szorosabbra fűzésével. A 15. század második felére a párizsi egyetem körül is létrejöttek az önálló tanári testülettel rendelkező, szakterületekre specializálódott kollégiumok. Így fokozatosan egyre elterjedtebbé váltak az egyetem mellett működő bentlakásos intézmények, amelyek jelentős szerepet töltöttek be az értelmiségi képzés történetében.⁶ Hazánkban a 20. század második felében, különösképp a hetvenes-nyolcvanas években vette kezdetét a szakkollégiumi mozgalom. Általában a szakkollégium egy felsőoktatási intézmény által létrehozott tehetséggondozási forma, olyan egyetemi polgárok számára, akik aktívabbak az átlagnál.⁷

2.2. A szakkollégiumok típusai

A szakkollégiumok működését tekintve három típust különböztethetünk meg: a kisegyetemi, az egyesületi és a fenntartói típust. Továbbá van egy negyedik típus is, ami kicsit „kilóg a sorból”, ez ezek pedig a felzárkóztató szakkollégiumok. A továbbiakban a kutatás területét

⁵ Garai Imre – Szabó Zoltán András (2015), A szakkollégiumi mozgalom története és jelenkori kihívásai Magyarországon (1895-2015). *Educatio*, 24 (4) 118-124.

⁶ Garai – Szabó (2015), 118-124.

⁷ Boros László (2017), A nyolcvanas évek ifúsági mozgalmi. *Educatio*, 26 (1) 3-14.

figyelembe véve csupán a kisegyetemi típus bemutatására kerül sor. A többi típusról a dolgozat végén, a kutatás lehetséges folytatásánál lesz még szó.⁸

2.2.1. A kisegyetemi típus

Ennek a működési típusnak a legjellemzőbb képviselője a dolgozatom egyik vizsgálati eleme, az Eötvös Collegium (EC), amelynek 1895-ös alapításakor a bentlakásos francia grand école-ok szolgáltattak mintát. Az évek múlásával természetesen az EC főbb célkitűzései is változtak – elsősorban már nem a kutatótanár-képzés szolgálatában áll.

A kisegyetemi típusú szakkollégiumokban az elsődleges cél az elit-képzés és a tehetséggondozás, vagyis lényegében az egyetemi képzést kiegészítő, de hasonló jellegű tudásátadás zajlik, kisebb létszámmal és emberközelibb légkörben.

A képzési kínálat tekintetében főleg olyan szakok, szakpárosítások játszanak szerepet, amelyeknél közvetlenül a felsőoktatásba való bekerülés után – csupán a középiskolai tanulmányok alapján – eldönthető, hogy alkalmasak, eléggé elkötelezettek-e a bekerülni vágyó diákok. Ezért a felvételi eljárás lebonyolítása az első egyetemi félév megkezdése előtt lehetséges, így ideális esetben – a séma szerint – a diákok az egyetemi és a szakkollégiumi tanulmányaikat egymással párhuzamosan kezdhetik meg.⁹

A kisegyetemi típus jegyei a felvételi eljárás milyenségében is felfedezhetők. Éppúgy, mint a kollégiumok létrehozásában, működtezésében, úgy a felvételiztetés során is kulcsfontosságú szerepe van az oktatóknak. „Már maga a felvételi eljárás is jól jelzi, hogy e szakkollégium-típusban mesterek keresnek maguknak tanítványokat, a cél pedig, hogy lehetővé váljon az elmélyült – közös – szakmai munka.”¹⁰

⁸ Demeter Endre (2012), Szakkollégiumok, a tehetség közege. *Felsőoktatási Műhely*, 57.

⁹ Demeter (2012), 53-72.

¹⁰ Demeter (2012), 57.

2.3. A kisegyetemi típus „mintapéldánya”

Az Eötvös József Collegium 1895-ben jött létre, a Bárány Eötvös József által kidolgozott oktatási reform eredményeként, amely kezdetben a színvonalas tanárképzés „fellegvárát” volt hivatott megtestesíteni.

A kiegyezés utáni Magyarországon elsődlegesen az jelentette a problémát az oktatási rendszerben, hogy ugyan egyre több középiskola alakult, nagyon kevés volt a magyar anyanyelvű, színvonalas oktatást biztosítani képes tanár.¹¹

„[...] Eötvös Loránd, a kitűnő fizikus és egyetemi tanár (Eötvös József fia) már 1875-ben javaslatot tett Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszternek egy új és Magyarországon elsőként bentlakásos tanárképző intézmény megalapítására, példaként ajánlva a nagynevű párizsi École Normale Supérieure-t. A miniszter válaszképpen leiratot intézett az Országos Közoktatásügyi Tanácshoz, melyben egy olyan internátus létrehozását sürgeti, ahol »a rend szigorúan, de zárdai rendszabályok általi gyötörtetés nélkül tartatik fenn, s a növendékeknek nagy munkaszabadság engedtetik«. Az akkoriban éppen Párizsban tartozó művészettörténész Pasteiner Gyula tanulmányozni is kezdte a francia École-t, tapasztalatairól pedig a Magyar Tanügy hasábjában számolt be. A Collegium megalapítására azonban csak akkor került sor, amikor 1894-ben Eötvös Loránd lett a kultuszminiszter, akinek azon nyomban be is iktatott egy 15 ezer forintos tételt a „tanárjelöltek bennlakó intézetének létesítésére”. Így 1895. augusztus 18-án megalakult az intézmény, – akkori nevén Br. Eötvös József Collegium – amelynek első kurátora Eötvös Loránd lett. Az igazgatói poszt pedig Eötvös egyik kiváló fizikus tanítványát, Bartoniek Gézát illette meg. Ennek eredményeképp 1895 szeptemberében harmincegy, pályázat alapján felevett diákkal indult útjára az intézmény.

A Collegium történetében az első töréspontot 1948 jelentette, ugyanis ekkor elbocsátották a régi értékekhez ragaszkodó Keresztury Dezsőt, és az államszocialista rendszer két éven belül véget vetett az eddigi elvek szerinti működésnek. Így a tanárképző központ egy

¹¹ Sepsi Enikő (2005), A Collegium története. *Világosság*, 46 (2-3): 31-38.

rövid időre csupán diákszallóként funkcionált, majd a változó politikai környezet hatására 1958-tól megkezdhette a szakkollégiumi keretek kialakítását. Ekkor nem csak a szak- és a nyelvorák, hanem a szigorú felvételi rendszer is újra bevezetésre került.¹²

2.4. A Collegium működése napjainkban

2.4.1. Szervezeti felépítés

A Collegium egyszemélyben felelős vezetője az igazgató, az igazgatói pályázatot a Kuratórium, a Tanári Kar és a Hallgatói Önkormányzat véleményezi, és a vélemények figyelembevétele mellett, a Kuratórium javaslatára, a rektor nevezi ki. Az igazgató irányítja és értékeli a Collegium oktató-nevelő munkáját.¹³

Ebből a megfogalmazásból egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a kisegyetemi típusú szakkollégium esetében fontos a hierarchikus rend, amelynek az élén egy személyben az igazgató áll.

A Hallgatói Önkormányzatnak (Collegiumi Választmány) egyetértési, javaslattételi és ellenőrző jogköre van, valamint képviseli a hallgatói kezdeményezéseket és segíti megvalósításukat. Legfőbb döntéshozó szerve a Közgyűlés, amelyre félévente egyszer mindenképp sort kell keríteni.

A tanulmányi, szakmai munka elsősorban a műhelyekben folyik a Collegiumban. A műhelyek a szakkollégium célkitűzéseit szem előtt tartva, és az egyetemi intézetekkel való egyeztetés után maguk jelölhetik ki működésük kereteit. A műhelyek „hivatalos” képviselői a műhelyvezető tanárok, ők képviselik az adott műhelyt az igazgató előtt; a „hétköznapi” gördülékeny munkát pedig a műhelytitkárok segítik. Fontos megjegyezni, míg a műhelyvezető tanárok személyére az igazgató tesz javaslatot, addig a műhelytitkárokat minden műhely a tagjai közül választja ki.

¹² Sepsi (2005), 31.

¹³ Lásd Az Eötvös József Collegium Szervezeti és Működési Szabályzata (továbbiakban: SzMSz) 11. §.

„A Kuratórium a Collegium legfőbb véleménynyilvánító és javaslattevő testülete. Kilenc tagját a Collegium tanárai és hallgatói választják meg, illetve hívják meg az öregdiákok közül.”¹⁴

A Collegium szakami életének alakításában javaslattevő és véleményező jogköre van a Tanári Karnak. A Tanári Kar élén az igazgató áll, tagjai továbbá a műhelyvezetők, főállású tanárok, az adott vagy az azt megelőző félévben órát adó szak- és nyelvtanárok. A Tanári Kar szerepe a diákság szempontjából is jelentős a Collegiumban, ugyanis az ő féléves ülésükön születik döntés a Tanulmányi Szabályzatban foglalt követelményeket nem teljesítő szakkollégisták tagságának megszüntetéséről, tehát itt kerül sor az ezzel kapcsolatosan benyújtott kérvények elbírálására is.

A Baráti Kör feladata különösen a Collegium hagyományainak ápolását célzó összejövetelek, emlékülések megrendezése; a collegistákkal való kapcsolattartás, és a hallgatók szakmai előmenetelének támogatása.¹⁵

A Collegium felépítésének áttekintése kitűnően szemlélteti a kisegyetemi típusú szakkollégiumokban – de legalábbis az EC-ben – uralkodó hierarchiát, amelyet második interjúalanyom is megemlégett:

„Bele lehet szokni abba a hierarchiába, ami ott van, sőt egy idő után már elkezdtem látni az előnyét is [...]

2.4.2. A Collegium alapelvei¹⁶

A Collegium az egyetemi képzés kiegészítéseként az odajáró szakkollégistáknak kiscsoportos szemináriumi órákat és tutorálást biztosít, ugyanis úgy tartják, hogy a személyes kapcsolattartás hozzájárul a tudományos munkához és produktív környezetet biztosít.

A Collegium oktatási koncepciójának egyik központi gondolata az interdiszciplinaritás.

Interjúalanyaim is külön kiemelték, hogy milyen sokat jelent nekik, hogy interdiszciplináris közegben tölthetik el a mindennapjaikat.

¹⁴ Lásd SzMSz 15. §.

¹⁵ Lásd SzMSz 29. §.

¹⁶ Sepsi (2005), 31-38.

Alanyaim esetében megállapítható, hogy első generációs értelmiségi-ként egyszerre ad önbizalmat és kelthet szorongást egy ilyen közeg. Harmadik interjúalanyom elmondása szerint az első hónapokban frusztrációval töltötte el, hogy a Collegium a tudomány számos területéről gyűjt össze tehetséges fiatalokat. Míg második interjúalanyom arról számolt be, hogy számára felszabadítóbb érzés volt kezdetben egy olyan kollégistával beszélgetni, aki kevésbé ért az ő területéhez.

Véleményem szerint az Eötvös Collegium interdiszciplináris közege inkább pozitív, mintsem negatív hatással van az első generációs értelmiségi beilleszkedésére. Ez az alapelv ugyanis azt hordozza magában, hogy sokfélék vagyunk. Az interjúk során alanyaim többször kiemelték a toleranciát. Általában az interjú két adott pontján merült fel, először akkor, amikor a beilleszkedésről kérdeztem őket, másodszor pedig arra voltam kíváncsi, milyen tágan értelmezett tudásra tettek szert a Collegiumban.

„Most is egy visszahúzódo, félénk ember vagyok és nagyon sok esetben bizonytalan, de ezt jobban titkolom, másrészt szedtem magamra magabiztosságot, eben a pár évben, és kezdem magamról elhinni, hogy igenis képes vagyok dolgokra [...] ez a támogató, toleráns közeg abszolút pozitív irányba vitte a személyiséget, nyitottabb is vagyok, talpraesettebb lettem szerintem a kolinak köszönhetően [...] Éltre szóló barátságok alakultak ki, nagyon sok embernek köszönhetően az én látásmódom is változott, harmadrészt pedig megtanultam, hogyan kell az emberekkel bánni, tehát ilyen végtelen toleranciára nevel az, hogy ennyi különleges emberrel lakhatsz együtt és itt nem a szakmai életben bizonyított dolgokra gondolok.”

2.4.3 A collegiumi felvételi eljárás

Az Eötvös Collegium elsősorban olyan hallgatók jelentkezésére „specializálódott”, akiknek még nincsen lezárt egyetemi félévük. A diákoknak közvetlenül a gimnázium befejezése után – augusztusban – lehetőségük van jelentkezni a Collegiumba, ami először egy írásbeli forduló takar. A jelentkezés ezen fordulója meglehetősen hasonlít az egyetemihez, ugyanis szükséges a középiskolai- és az érettségi bizonyítvány,

valamint (ha vannak) a megszerzett nyelvvizsgák elküldése. Továbbá kell még egy önéletrajz, amelyben a diákok a személyes motivációjukat is kifejtik. Ez alapján kerülnek behívásra az emberek a második fordulóba, ami egy szóbeli felvételi vizsga. Minden műhely külön-külön hallgatja meg a felvételizőket, akiknek két, egy-egy szakmai- és a diák-bizottság előtt is helyt kell állniuk, amennyiben tovább szeretnének jutni a harmadik fordulóba, amit a Collegiumban „fejkopogtatásnak” hívnak.

A „fejkopogtatást” megelőzően a szakmai bizottság által ajánlott bentlakó státuszra pályázó hallgatóknak igazgatói beszélgetésen kell részt venniük. Ez a lépés a felvételi eljárásban szintén alátámasztja a már korábban említett hierarchia megtartásának fontosságát, és annak belenevelését a diákokba. Továbbá az igazgató élhet azzal a lehetőséggel, hogy műhelyenként egy diákot „fejkopogtatáson” való részvétel nélkül felvételre javasol.

A felvételi procedúra utolsó lépése a „fejkopogtatás”. Itt a diákok általános műveltségét és helyzetfelismerő képességét teszik próbára, a Tanári Kar néhány tagja, az akadémiai életben mozgó „öreg” collegisták, a mindenkori igazgató. A diákságot a Választmány elnöke képviseli.

Ez a többlépcsős, meglehetősen szigorú eljárás sokszor ijesztő lehet a felvételizők számára, főként hogyha nem mozognak otthonosan az értelmiségi- és akadémiai mezőben. Első interjúalanyom így nyilatkozott erről:

„Mire odakerültem a felvételinél, hogy én jövök, addigra meggyőztem magamat, hogy nem akarom én ezt, nyugodtan ki is dobhatnak... aztán hát végeredményben úgy néz ki, hogy kellett.”

Többen nyilatkoztak „mély vízként” a Collegiumról, azonban alanyaimnak egyben kapaszkodót is jelentett a merev, hierarchikus rendszer, és segítette az értelmiségi mezőben használandó tudás gyors megszerzését.

3. Az intragenerációs mobilitás lehetősége a szakkollégiumban¹⁷

Arra már figyelmesek lehettünk, hogy a szakkollégiumokat sokszor említik egy lapon a társadalmi érzékenységgel, és a szociális szempontok olykor több figyelmet kapnak, mint egy „szociális alapú kollégiumban”. A népi kollégiumi hagyományokra alapozva az egyik ilyen szempont a hátrányos helyzetű hallgatók társadalmi mobilitási esélyeinek a javítása.

Noha a szakkollégiumi felvételi eljárás során látszólag csekély szerepet játszik a szociális helyzet, a szakkollégiumi helyzetkép felmérés céljából folytatott kutatás során az interjúalanyaik többsége fontosnak tartotta a társadalmi mobilitás kérdését, még ha a gyakorlati megvalósítás kérdésesnek tűnik is.

Az oktatás és az iskola a társadalmi mobilitás legfőbb csatornáját igyekszik betölteni. Az 1960-as évek óta számos kutatást végeztek azzal kapcsolatban, hogy vajon az iskola csökkenti vagy sokkal inkább átörökíti az egyenlőtlenségeket.

Magyarországon már az 1970-es években végeztek olyan kutatásokat, amelyek bizonyították, hogy a hazai oktatási rendszer az esetek többségében nem, hogy csökkentené, hanem megerősíti a származás hatását és átörökíti az egyenlőtlenségeket a státusz megszerzésének során. További hazai kutatások arra mutattak rá, hogy a származás nem közvetlenül, hanem a kulturális elmaradottságok átörökítésén és az iskolai végzettségen keresztül hat a státuszra. De ezzel egyidőben megfigyelhető egy felfelé irányuló mobilitás is az iskolázottság kiterjedésének köszönhetően. A magyar társadalom Európa egyik legzártabb társadalma, ezt pedig csak tovább erősíti az oktatási rendszer szelektív mivolta, ami abban nyilvánul meg, hogy hatalmas különbségek vannak iskola és iskola között. Problémát jelent az iskolák közötti és az

¹⁷ Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet megbízásából: Szakkollégiumi helyzetkép felmérése. Összeállította: ADITUS Tanácsadó és Szolgáltató Zrt. Budapest, 2011. 165-168. (http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/ofi_szakkollegiumi_helyzetkep_felmere-se.pdf) (Utolsó megtekintés: 2018. április 10.)

iskolákon belüli szegregáció, amely azt eredményezi, hogy az iskolák tanulóinak megoszlása szoros összefüggést mutat a szülők társadalmi státuszával és iskolai végzettségével. A magyar oktatási rendszer elsősorban a társadalmi osztályhovatartozás alapján szelektív, amit súlyosbít az etnikai hovatartozás szerinti szegregáltság. Hazánkban a legfőbb vízválasztót a középiskolai végzettség megszerzése jelenti. Ezt nagy mértékben befolyásolja a szülők iskolai végzettsége, szociokulturális háttere, valamint a lakóhely. Így a felsőoktatási expanzió ellenére jellemző, hogy a hátrányos szociokulturális háttérrel rendelkezők már jóval a felsőoktatásba való bekerülés előtt kiperegnek. Ezért a felsőoktatásba – szakkollégiumba – bekerülő diákok már átestek több előzetes szűrő mechanizmuson, amelyhez hozzásegítette őket az előnyösebb családi háttér, jobb oktatásban való részvétel, nagyobb kapcsolati és tudástőke – a szülők által. Noha a szakkollégiumok esetében magasabb az előbbieken tárgyalt, előnyösebb helyzetben lévő diákok száma, a hátrányosabb helyzettel rendelkezők számára éppen a szakkollégiumok jelenthetik a mobilitási csatornát és a motiváló, személyesebb jellegű közeg segítheti a felzárkózást, az otthon elsajátított, hiányos tőkék pótlását.

A kutatás során a szülők végzettsége alapján igyekeztek megválaszolni azt a kérdést, hogy megvalósulhat-e valamilyen mértékű mobilitás a szakkollégiumokban.

Az OFI mintájába került hallgatók nagy része diplomás szülővel rendelkezik. Az édesanya iskolai végzettsége az iskolai karrier szempontjából meghatározóbb, míg az édesapáé az egyén későbbi gazdasági helyzetére gyakorol nagyobb hatást. A diagramm alapján azt mondhatjuk, hogy főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezik az édesanyák kétharmada, míg az édesapáknak majdnem a hatvan százaléka.

Elsősorban tehát az mondhatjuk, hogy a jobb szociokulturális háttérrel rendelkezők jutnak el a szakkollégiumi tagságig, azonban a nem értelmiségi családból származó diákok számára magukban rejtje a felfelé történő társadalmi mobilitás esélyét is.

„A mintánk alapján a fenntartói szakkollégiumokban a legalacsonyabb (58,2%), míg a kiségyetemiekben a legmagasabb (77,6%) a dip-

lomás szülők gyermekeinek aránya, míg az egyesületi formában működékében inkább az utóbbihoz közelít (72,8%).¹⁸

A kutatás alapján tehát a szakkollégiumokat elsősorban az elitképzés színtereként értelmezhetjük, egy olyan intézményként, amely újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. Azonban jelen dolgozat célja annak a kisebbségben lévő csoport helyzetének kvalitatív, mikroszociológiai szemszögből történő feltárása, akik számára a szakkollégium mobilitási csatornát jelenthet.

4. Kutatási módszer

A kutatási kérdéseim megválaszolásához mikroszociológiai nézőpontot választottam, és kvalitatív módon, interjúk segítségével igyekeztem rá választ kapni. Ugyanis kíváncsi voltam a velem egykorú, egyetemista első generációs értelmiségiek személyes tapasztalataira és élményeire, mit is jelent részese lenni egy szakkollégiumi közegnek, az adott családi hátteret szem előtt tartva.

Félig strukturált interjúkat készítettem az Eötvös József Collegiumban – annak rendje és módja szerint előre meghatározott blokkokkal és kérdésekkel – egészen pontosan ötöt. Az alanyok megkeresése tekintetében – a lehetőségeimet figyelembe véve – kényelmi mintavétel történt, interjúalanyaim maguk jelentkeztek, hogy részt szeretnének venni. Így az öt interjúból csupán egyet készítettem fiúval, a többi négyet pedig értelemszerűen lánnyal. Tekintve a kutatás célját, méretét és körülményeit eltekintettem attól, hogy az alanyok nemi megoszlása nem arányos. Az interjú vezérfonalkérdéseit 5 témakör szerint csoportosítottam:

¹⁸ Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet megbízásából: Szakkollégiumi helyzetkép felmérése. Összeállította: ADITUS Tanácsadó és Szolgáltató Zrt. Budapest, 2011. 165-168. (http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/ofi_szakkollegiumi_helyzetkep_felmere-se.pdf) (Utolsó megtekintés: 2018. április 10.)

- Bevezető, gyermekkorral, családdal kapcsolatos kérdések
- Iskolai karrier, továbbtanulással kapcsolatos döntési situációk
- Az egyén és a szakkollégium kapcsolata
- Az egyén kapcsolati tőkéjének alakulása
- Az egyén kulturális és tudástőkéjének alakulása

A félig strukturált interjú típusának megfelelően a vezérfonalban meghatároztam elsődleges, előre leírt nyitott kérdéseket, valamint az interjúk menete közben az alanyok válaszaihoz igazodva feltettem másodlagos, szintén nyitott kérdéseket, amelyek nem voltak előre rögzítve. Olykor az alany történetmeseléséhez alkalmazkodva felcseréltem kérdéseket a megadott „rendhez” képest.

Az interjúkról – az alanyok előzetes tájékoztatása és beleegyezése után – diktafon segítségével hangfelvétel készült, amelyből később átiratot készítettem. A későbbiekben az interjúk elemzése során ezekből az átiratokból származó idézetekkel igyekszem majd alátámasztani a megállapításaimat.

5. Az interjúk elemzése

5.1. Családi háttér

Első interjúalanyom egy 23 éves mesterszakos lány, aki az ELTE Társadalomtudományi Karán tanul, és immáron ötödik éve lakik az Eötvös Collegiumban. A kollégiumi műhelymunkát és az egyetemet egyszerre kezdte el, tehát sikeres felvételit tett az első egyetemi félévét megelőző augusztusban, így szeptemberben be is költözhetett. Közvetlen családjaként két testvérét és szüleit nevezi meg. Édesapja korábban sofőrként és autószerelőként is dolgozott, most kertépítéssel foglalkozik, míg édesanyja jelenleg telefonos ügyfélszolgálatnál dolgozik. Elmondása szerint édesapjával hasonló személyiségük van, ezért jobban kijönnek, mint édesanyjával, azonban az egyetemi évek során édesapjával valamilyen szinten eltávolodtak egymástól.

„[...] ezért mondtam, hogy nagyon jó a kapcsolatunk, viszont miután egyetemre kerültem, nagyon sokat romlott, azt mondta nagyon sokáig, hogy volt egy időszak, amikor megijedt tőlem, hogy nem ismert rám [...] tudom, hogy nagyon büszke, de szerintem meg van kissé tőle ijedve.”

Második interjúalanyom egy 23 éves végzős alapszakos hallgató, aki jelenleg az ELTE Társadalomtudományi Karán tanul, szintén az egyetem megkezdésével egyidőben nyert felvételt a Collegiumba, bentlakó státuszra és lassan három éve bent is lakik. Két idősebb testvére van, de a nagy korkülönbség miatt pár évvel fiatalabb unokatestvérével alakult ki „kortársi” kapcsolata. Édesanyja egyedül nevelte fel őket, noha nem rég vált el az édesapjuktól, alanyom szülei 8 éves kora óta külön élnek egymástól, mindenféle tekintetben. Édesapjáról úgy nyilatkozik, hogy nem volt sok köze a neveléséhez – viszonya édesanyjával is problémás.

„A szüleimmel problémás a kapcsolatom. Apával nagyon ritkán beszélünk, mostanában többet [...] szóval apával ilyen felemás a viszonyom, eddig semmilyen nem volt, most meg hirtelen elég élesen kanyarodott, de inkább azt mondanám, hogy számomra ő egy idegen ember, mintsem apa figura. Anyával meg azért problémás, mert neki kellett felnevelnie mind a hármunkat, iszonyatosan sokat dolgozott mindig is, most is és nem feltétlenül éltünk a legjobb anyagi körülmények között, annak ellenére, hogy szerintem mind a hárman próbáltuk őt tehermentesíteni azzal, hogy diákmunkát vállaltunk [...] én is független vagyok teljesen [...] de ennek ellenére rengeteg konfliktusunk van [...] leginkább az volt a probléma, hogy teljesen más úton kezdtem el haladni, mint az, amit ő fixnek és stabilnak látott, ez például a gimnázium választásnál nagyon élesen előjött, majd az összes többi intézményválasztásnál [...] ő szerintem az anyagi biztonságomat nagyon félti, mivel tisztában van azzal, hogy nem feltétlenül fog tudni segíteni és ez nagyon sok konfliktust szül.”

Harmadik interjúalanyom 21 éves és lány, szintén egy végzős alapszakos diák az ELTE Társadalomtudományi Karán. Az egyetem megkezdésével egyidőben bejáró státuszra nyert felvételt a Collegiumba, majd egy félév után beköltözhetett, így lassan három éve él az EC-ben.

Egyke, ezért elmondása szerint édesanyja fokozottan próbálta, próbálja óvni mindentől, illetve szülei igyekeztek mindent megadni a számára.

Édesanyjával nagyon jó a kapcsolata, azonban édesapjával a közel 40 év körkülönbség miatt kevésbé jön ki, szűkszavú, nehezen megnyíló emberként hivatkozik rá.

„Amióta suliba járok és vannak saját gondolataim azóta nem nagyon jó a kapcsolatom az édesapámmal [...] nem tudunk beszélgetni.”

Negyedik interjúalanyom egy 22 éves középiskolai kétszakos tanárnak készülő fiú, aki most negyedéves az ELTE-n, egyik szakja a BTK-hoz, míg a másik a TTK-hoz tartozik¹⁹ és szintén az egyetem megkezdésének évében nyert felvételt a Collegiumba, bentlakó státuszra. Édesapja lakatos, édesanyja pedig varrónőként dolgozik. Édesanyjával nagyon jó a kapcsolata, mindent megoszt vele, azonban édesapjával kevésbé értik meg egymást.

„Apukámmal annyira nem jó a kapcsolatom, ő nem igazán fogadja el, hogy tanár akarok lenni, ő a pénzügyi világba képzelt el engem, mert, hogy a pénzzel tudni kell bánni és ezt nem veszi jó néven, hogy én tanítani szeretnék inkább.”

Ötödik interjúalanyom egy 20 éves japán-kínai nyelvszakos diák az ELTE Bölcsészettudományi Karán, és két éve lakik a Collegiumban. Szintén az egyetemmel egy időben kezdte el Collegiumot. Egyke, édesanyjával és édesapjával élt együtt, amíg nem lett kollégista. Elmondása szerint édesapja nagyon sokat dolgozott, alanyom 10 éves volt, amikor édesapja nyugdíjba ment. Édesanyja háztartásbeli. Édesapját az egyik legjobb barátjának nevezi meg, míg édesanyjával kevésbé felhőtlen a viszonya.

„Kicsinek nagyon nagy volt a szeretet köztünk, így anyucis voltam, aztán tinédzser korra ez megromlott. Anyukámmal még mindig rossz a kapcsolatom, de felfelé ível. Évről évre egyre jobb, csak valahogy neki nehéz elengedni engem, nekem nehéz elfogadni egy-két dologát, mert hát már sosem lesz az a hős a szememben, akinek gyerekként tűnt, mert mindent tudott és ő volt az anyukám, és ez egy ponton elhalt.

¹⁹ A negyedik interjúalany az anonimitás megőrzése céljából nem szeretné, ha konkrétan megnevezném a szakpárosítását.

Amikor nem engedett átiratkozni egy iskolába, mert nem éreztem jól magam és azt mondta, hogy nem, mert itt kell maradni.”

5.2. Iskolai karrier

Első interjúalanyom esetében az általános iskola kiválasztása nem egyéni döntés, hanem körzetek alapján történt, viszont ötödik osztályban egy erősebb iskolára váltottak át ikertestvérével. Azonban a középiskola kiválasztásánál szétváltak útjaik, alanyom ugyanis tudta, hogy egyetemre szeretne jelentkezni, ezért igyekezett erős gimnázium hírében álló iskolát választani, míg testvére szakközépiskolában tanult tovább. A gimnáziumban humán érdeklődési köre alapján választott fakultációt, magyar irodalmat és történelmet. Kezdetben történész szeretett volna lenni, de erről édesapja lebeszélte, így végül társadalmi tanulmányokra jelentkezett. Szülei jobban preferálták volna, ha Győrben jár egyetemre, mivel a választott szak nem indult abban az évben, így Budapesten az ELTE-n kezdte meg tanulmányait.

Az egyetemi továbbtanulással kapcsolatos döntését elsősorban osztályfőnökével beszélte meg, természetesen szüleinek is elmondta, azonban ők és a nagyszülők sincsenek tisztában azzal, mivel is foglalkozik pontosan az alanyom által választott szak.

„Amikor rosszul viselkedik a kutyánk mindig rám szólnak, hogy szocializáljam meg [...] szóval még mindig nem igazán tudják, hogy mit is takar pontosan a szociológia [...]de elfogadták igazából, az én döntésem volt, csak annyi, hogy bölintsak rá, hogy ezzel egyszer el tudok helyezkedni [...] úgyhogy nem igazán kommentálták, elfogadták, nagyobb kérdés volt az, hogy Győr vagy Pest.”

Második interjúalanyom esetében az általános iskola kiválasztásánál az édesanya azt szerette volna, ha lánya általános tantervű osztályba kerül, nem pedig valamilyen specializáltba, azonban „szerencsére” – az alany szerint – nem gyűlt össze elég gyerek az osztály elindításához, így végül az általános iskola nyolc éve alatt emelt óraszámú angolos osztályba járt, amiből személy szerint nagyon sokat profitált a későbbiekben. Interjúalanyomnál megfigyelhető, noha az édesanya erőteljesen

bele szeretett volna szólni az oktatási intézmények kiválasztásába, a kor előrehaladtával egyre kisebb ráhatást tudott gyakorolni. A gimnázium kiválasztásánál azonban még sikerült, így alanyom ötévfolyamos kétannyelvű osztályban szerezte meg az érettségit.

„A spanyol pedig úgy jött, hogy eredetileg én franciát szerettem volna tanulni és azt is jelöltem meg első helyen, de aztán megcseréltük a sorrendet, mert anya azt mondta, hogy a spanyollal többre fogok menni, mondjuk nem pontosan értem az érvelést, meg azt sem, hogy én ezt miért hagytam [...]”.

Az egyetemi továbbtanulással kapcsolatos döntését azonban már teljesen egyedül hozta meg, mivel ekkora édesanyja álláspontja teljesen összeegyeztethetetlen volt az övével. Interjúalanyom egyetemen szeretett volna tovább tanulni, azonban édesanyja ezt egyáltalán nem értette, és nem is támogatta. Először általános orvos és biológia szakra jelentkezett, majd az orvosiról anyagi okok miatt lemondott, viszont felvételt nyert az ELTE biológia szakára. Mivel kollégiumot nehezen, vagy egyáltalán nem kapott volna Budapesten, a lakhatást pedig más módon gazdasági tőke hiányában nem tudták megoldani, ezért nem iratkozott be az egyetemre, egy évet kihagyott és helyette dolgozni kezdett. Időközben megmászította döntését, és teljesen más irányba, szociológia szakra jelentkezett – szintén az ELTE-re – ahová 2015 nyarán felvételt is nyert.

„Igazából egyik választásomnak sem örültek [...] nem igazán tudom velük megértetni, hogy ebben mi a jó, velük alatt anyukámat és a nagymamámat értem. Apával lévén, hogy milyen a viszonyunk, nincsen nagyon joga beleszólni, ha meg találkozzunk, akkor nyilván próbál a jófej apuka szerepben tündökölni.”

Az interjúból kiderül, hogy édesanyja ezt a döntését sem tudta elfogadni, azonban ez összefüggésben lehet azzal, amit alanyom korábban említett. Édesanyjában az okozhatja a gátat a támogatásban, hogy fél, anyagilag nem tudná támogatni lánya „nagyratörő” terveit – az ott-hontól elszakadva, Budapesten szeretne tanulni. Interjúalanyom külön kiemeli, hogy az óvodától a gimnáziumig, minden intézményben volt előtte egy olyan személy, aki követendő mintapéldaként szolgált

számára, és sokat adott a véleményükre. Meglátásom szerint többet, mint az édesanyjára.

Harmadik interjúalanyom faluból származik, így az általános iskola adott volt számára – a lakóhely determinálta. A középiskola kiválasztásánál szülei csupán azt szabták meg, hogy nem költözhet Budapestre, a környékbeli városok gimnáziumaiból nyugodtan válogathat.

„Körvonalazódott bennem, hogy én nem tudom elképzelni az életemet vidéken [...] ezért váci gimnáziumot választottam, tekintve, hogy az közelebb van Budapesthez és tudtam, hogy később itt szeretnék élni.”

Egyetemi továbbtanulással kapcsolatos döntését elmondása szerint egyedül hozta meg:

„Volt egy kötelező kör az osztályfőnökkel, de ő nem igazán tett hozzá ehhez. Ez teljesen önálló döntés volt nálam, mert a barátaim is teljesen más irányba mentek. Az apukám csak azt nehezményezte, hogy nem valami hangzatos szakot választottam és hogy nem is tudja igazából, hogy mi lesz ebből, és valami kézzelfogható dolgot várt volna tőlem, mint hogy jog vagy közgazdaságtan, pénzügy vagy ilyesmi [...] anyukám anyai rajongással fogadta a döntésemet.”

Negyedik interjúalanyom esetében is körzet szerint adott volt az általános iskola, a középiskolánál pedig két erős gimnázium közül választott, osztályfőnöke lebeszélte a nyelvi előkészítővel járó kéttannyelvű angol képzésről – mondván, nem ér annyit az az egy év, csak idővesztegetés – így végül a reális iskola mellett döntött, ahol kémiát és matematikát tanult emelt óraszámban. Elmondása szerint két kiemelkedően jó tanára motiválta arra, hogy tanár legyen. Döntését osztályfőnökével beszélte meg, valamint édesanyjával – bár neki inkább csak mesélt. Édesapjával próbált beszélni döntéséről, de ő erre egyáltalán nem volt nyitott, tekintve, hogy nem ért egyet vele.

Az utolsó löketet a tanári pályához az adta meg, hogy gimnáziumban egyszer az egész osztálynak magyarázott matekpéldákat, előzetesen pedig két osztálytársát is korrepetálta.

„Volt egy alkalom, hogy a matek tanárunk lebetegedett és beküldték a könyvtárost helyettesíteni, aki mondta, hogy akkor nézzünk meg

pár példát, valamint ki akarna kijönni megmutatni a táblánál, hogyan kell megoldani [...] és akkor jött ez a srác, akit én korrepetáltam, hogy menjek ki én, mert én jól tudok magyarázni, és akkor kvázi megtartottam az első matek órát.”

Az öt interjúalanyom közül nála éreztem a leginkább a választása iránti motivációt, amit az alábbi idézet jól szemléltet: „Főleg az érzés, hogy átadok valamit, hogy a gyerek, a társadalom megértsék a dolgokat, hogy segítek átlátni a dolgok között a kapcsolatot [...] próbáltam lebeszélni róla elég sokan, hogy nem éri meg, nem becsülik meg, a diákok sem olyanok, de ez van.”

Ötödik interjúalanyom már az általános iskola alatt eldöntötte, hogy szeretne megtanulni japánul, így a 14. születésnapjára azt kapta a szüleitől, hogy beíratják magánórára. Zenei szakközépiskolába járt, ahol klarinétot és zongorát tanult, majd 17 évesen felfigyelt egy ösztöndíjlehetőségre, amelynek a keretein belül 1 évet tanulhatott Japánban egy középiskolában.

„Megtaláltam ezt az ösztöndíj lehetőséget és rágtam a szüleim fülét, hogy ide akarok menni...de már ez előtt elkezdtem japánul tanulni, az volt a 14. születésnapomon az ajándék, hogy beíratk magántanárhoz. De igazán jól kint tanultam meg, mert a japán órák terápiás jellegűek voltak, hamar megtaláltuk a tanárral a közös hangot és így mindig kibeszéltem a napomat, mi történt az iskolában, mi bántja a lelkemet, de nagyon sokat segített, így megérte.”

Amikor hazajött Magyarországra, akkor itthon nem fogadták el a Japánban elvégzett osztályait, így gyorsított folyamatban végezte el a hiányzó osztályokat és érettségizett le.

Amikor az egyetemi továbbtanulással kapcsolatos döntéséről kérdezem, azt mondja számára és a szülei számára is egyértelmű választás volt, hogy japán szakra megy, hiszen a jövőben vagy Japánban szeretne dolgozni, vagy a japán alapszakos diplomával kint mesterszakra jelentkezni.

Összességében elmondhatjuk, hogy mind az öt alany említett több olyan iskolán kívüli tevékenységet, amit rendszeresen végzett, legyen az zeneiskola, néptánc, képzőművészeti iskola, kézilabda-, röplabda versenyszerűen, egyéb tanulmányi versenyek.

Jellemző az alanyimra, hogy az idő előrehaladtával egyre inkább egyéni döntéseket hoztak, azonban a legtöbbjük életében felfedezhetők példaképek, akiket követni igyekeztek, és ezek általában nem a szülők, ők inkább erkölcsi példaképként jelennek meg, társadalmi státusuk pedig kijelöli azt fokot a „boldogulás létráján”, amitől feljebb szeretnének jutni a kérdezettek.

5.3. Az egyén, a szakkollégium és a szülők hármasa

Az öt interjúalanyom közül csupán egy hallotta a szakkollégium fogalmáról, és magáról az Eötvös Collegiumról már a gimnázium alatt. Negyedik interjúalanyom 11. osztályban részt vett a Collegium által szervezett Természettudományos Táborban²⁰, majd egy évvel később a Tehetségtáborban²¹ is.

Ketten az egyetemi Facebook csoportba feltett hirdetésen keresztül, ketten pedig egy harmadik személyen – családi ismerős, idősebb barát – keresztül hallottak az Eötvös Collegium felvételijéről, és úgy általában véve a szakkollégiumról.

„Úgy éreztem, hogy lenne valami, ami jobban összerántja az életemet, nem csak így kikerülök a nagyvilágba, hogy csinálj, amit akarsz, úgyhogy ez volt a fő indok, meg hogy együtt legyünk ezzel a barátommal, úgy gondoltam, hogy segít majd a nagyvárosban kiigazodni.”

Interjúalanyaim többségénél jellemző, hogy egy családon kívül álló személy bátorítására jelentkeztek szakkollégiumba, itt ezek a személyek általában megegyeznek a korábban már említett példaképekkel.

5.3.1. Az Eötvös collegista identitás

Úgy érzem, fő kutatási kérdésemmel – hogyan segíti az Eötvös Collegium az első generációs értelmiségieket – szoros kapcsolatban áll az Eötvös collegista identitás. A készített interjúkból ugyanis kiderül, hogy

²⁰ A gimnáziumokban tanuló 10-11. osztályos tanulók számára hirdeti meg a Collegium, bárki jelentkezhet, aki beküldi a megadott pályamunkát.

²¹ A Collegium hívja meg a tehetséges diákokat, például az OKTV helyezettjeit, illetve a gimnáziumok tanárai is ajánlhatják tehetséges diákjukat.

a Collegiumnak erős identitásképző hatása van, amely nagyban elősegíti az értelmiségi mezőbe történő beilleszkedést, ugyanis a magabiztosság és az otthonosság érzését nyújtja első generációs értelmiségi alanyaim számára.

Több interjúalanyomnál megfigyeltem, hogy először kialakult bennük egy prekonceptió a szakkollégiumról, és magáról az Eötvösről. Amíg nem nyertek felvételt az intézménybe, illetve amíg nem alakult ki a collegista identitásuk, addig ezt az EC-ről kialakult képet nem tudák a magukévá tenni, nem érezték magukat elég jónak a Collegiumhoz.

„Mondtam a tanáromnak, hogy szeretnék kérni egy ajánlólevelet, mert ide szeretnék jelentkezni és emlékszem, hogy azt mondta az Eötvös Collegium a világ közepe, és ha valaki oda bekerül az már egy jó kezdés, úgyhogy mindenképpen menjek [...] ő mondta, hogy ez miről fog szólni, hogy az értelmiség krémje, meg ilyenek [...]”

Az első lépés tehát, amivel elkezdődött az Eötvös collegista identitás kialakulása, az a bekerülés pillanata. Ekkor alanyaim úgy érezték „letettek valamit az asztalra”.

Másodszor viszont jellemző egyfajta „megtorpanás”, az értékek és az egyéni érdemesség megkérdőjelezése. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy meghasad a habitus, ezáltal kettős személyiség jön létre, egyfelől tudatában vannak a ténynek, hogy saját érdemeik, erőfeszítéseik alapján tagjai lehetnek hazánk egyik legnevesebb elitképző intézményének, másrésztől úgy érezhetik, nem illenek bele ebbe a képbe, és félnek a lelepleződéstől. Ugyanis több interjúalanyom esetében előjött a frusztráció érzése, mivel idegennek érezték magukat a többségben értelmiségi családból származó, más háttérrel rendelkező társaik között.

„Kicsit butábbnak éreztem magam a többiekhez képest, akik több nyelven kitűnően beszélnek, elit gimnáziumból jönnek, tisztában vannak Magyarország összes versenyével és részt is vettek rajtuk és hogy sokkal másabban látják a világra, mint én. Mert nekik szakmai meg mindenféle beszélgetésre van lehetőségük a szüleikkel, a szüleik egy ilyen tiszteletben álló példa is előttük és nem csak emberileg, hanem szakmailag is [...]”

Az idegenség szociológiai fogalmán keresztül is megközelíthetjük a jelenséget. Alfred Schütz írásai nyomán értelmezhetjük akképpen is, hogy ezek az egyének nem rendelkeznek a Collegiumban használt „kulturális mintával”, és amíg ezt el nem sajátítják, addig folyamatos oda-vissza fordítást végeznek eddigi ismereteik és az elsajátítandó között. Schütz szerint az idegen korunk és társadalmunk olyan személye, akinek törekvései arra irányulnak, hogy az általa választott csoport – esetünkben az Eötvös Collegium – befogadja és tartósan „megtúrja”. Akkor érkezünk el a collegiumi identitás kialakulásának harmadik fázisába, amikor ez a közösségbe történő beintegrálódás sikeresnek mondható. Interjúalanyaim többsége fél-egy év után érezte magát a Collegium teljesértékű tagjának. Többeknél felmerült az egyetemi és a szakkollégiumi beilleszkedés összehasonlításának kérdése.

„Szerintem előbb megszoktam magát a kollégiumot, mint az egyetemet, ez azért otthonosabbnak tűnt gyorsabban [...] szerintem egy jó félév azért kellett, az kellett, hogy lássak vizsgaidőszakot, lássak szorgalmi időszakot, és akkor azt mondhattam, hogy ezt túléltem.”

Az interjúkból számomra egyértelműen kiderül, hogy alanyaim elsődlegesen Eötvös collegistának tekintik magukat és csak utána az ELTE vagy karuk polgárának.

„A Collegiumra koncentrálok elsősorban, sokkal fontosabbak a kollégisták ügyei, érdekei, meg az itteni barátaim annál, hogy én milyen egyetemre járok, mert, ha visszagondolok majd évek múlva az egyetemre akkor azt fogom mondani, hogy én Eötvös collegista voltam.”

Több alanyom említette az interjú során, hogy a Collegiummal kapcsolatos tevékenységek, feladatok fontosabbak számukra az egyetemi-eknél. Véleményem szerint ez erősen összekapcsolódik a pozitív megerősítéssel, ugyanis alanyaim abban a közösségben aktívak, amelyiket hamarabb sikerült „belsővé tenniük”.

„Sosem szerettem emberek között lenni, viszont itt sokkal nyitottabb lettem az emberekre [...] rengeteg nagyon jó barátom lett itt [...] sokkal szervezettebbnek érzem tőle az életemet, ez olyan érzést kelt bennem, mintha komolyabban csinálnám azt, amit csinálok [...] látom azokon, akik nem szakkolisok, hogy sokkal jobban szétcsúszott náluk

a dolog, hogy nem kellett annyira tanulniuk, gondolok itt az átlagra, vagy a nyelvtanulásra. Ez később sokkal jobban meghálálta magát.”

Az Eötvös collegista identitás egy olyan stabilitást és rendszert jelent az interjúalanyaim életében, amely valószínűsíthetően elősegíti az egyetemi és más értelmiségi közegben való érvényesülést is, ezáltal az intragenerációs mobilitást is.

„Nem szoktam vele igazán büszkélkedni, azt mondják akkor leszel igazán kollégista, ha már nem vagy büszke rá, hogy kollégista vagy, és amikor a kollégiumot már nem c-vel írod, csak úgy ráhagyod, hogy ez a koli k-val[...]”

A három évnél régebben bentlakó interjú alanyaim esetében figyelem fel erre a jelenségre a diskurzusukban, hogy már annyira természetes részét képezi az identitásuknak az Eötvös szakkollégium, hogy az interjú során nem tulajdonítottak megkülönböztetett szerepet maguknak, nem szakkollégista társaikkal szemben.

Tehát összességében elmondhatjuk, hogy a collegista identitásnak közvetett módon meghatározó szerepe van az intragenerációs mobilitás elősegítésében, és felgyorsításában.

5.3.2. A szülők és a szakkollégium

Az interjúalanyaim mindegyikénél előjött valamilyen formában a beszélgetés során, hogy szüleik, noha elfogadják, de nem értik a szakkollégiumi tagság lényegét, és nem is tesznek erőfeszítéseket azért, hogy megértsék „ezt a világot”. Azonban az interjúk alapján azt mondhatom, hogy a megkérdezetteim esetében a szülők hozzáállása látszólag nem hátráltatja gyermekük értelmiségivé válását.

„Büszkék rám az biztos, de nem igazán értik főleg apám nem igazán magát ezt a nagy értelmiségi dolgot, ő saját bevallása szerint rendes kétkezi munkásember, aki soha életében nem szeretett tanulni, úgy-hogy könyvvel a kezében én nem sokat láttam életem során [...] ezért mondtam, hogy nagyon jó a kapcsolatunk, viszont miután egyetem-re kerültem, nagyon sokat romlott, azt mondta nagyon sokáig, hogy volt egy időszak, amikor megijedt tőlem, hogy nem ismert rám [...] tudom, hogy nagyon büszke, de szerintem meg van kissé tőle ijedve.”

Az interjúk során többen nyilatkoztak úgy, hogy azt érzik az egyetem és a szakkollégium miatt megromlott a kapcsolatuk valamelyik szülőjükkel. A rendelkezésre álló információkból ugyan nem tudjuk megállapítani, hogy valóban az intézményi tagság és az ezzel járó intergenerációs mobilitás miatt romlott-e meg a kapcsolat, vagy csupán a távolság az oka. Azt azonban érdemes figyelembe vennünk, hogy az alanyok az értelmiségi létet és a szakkollégiumot nevezték meg okként.

„Apukám is meg anyukám is meghallgat bármit, amit elmesélek, szeretnek hallgatni engem, de nem nagyon értik úgy az egész egyetemi működést, hogy mik ezek a kreditek, miért nincsen ellenőrzőm, hol tudják megnézni a jegyeimet [...] nem nagyon értik, de támogatnak és száz százalékosan mögöttem állnak.”

Ötből öt interjúalanyom úgy nyilatkozott, noha szülei nem pontosan értik, mit is jelent szakkollégistának lenni, nagyon büszkéek rájuk és szívesen dicsekednek ezzel. Ami valószínűleg tovább erősíti alanyaimban a szakkollégista identitást, hogy elértek valami olyat, amiért szüleik büszkéek rájuk.

5.3.3. A szakkollégiumi lét előnyei és hátrányai

Interjúalanyaim egybehangzóan azt állították, hogy úgy érzik, az Eötvös Collegium pozitív burokként, védőhálóként funkcionál az itt lakók számára. Egytől egyig előnynek érzékelik azt a zárt, védelmező közeget, amit a szakkollégium nyújtani tud.

„Igen, éreztem úgy, hogy inkubátorként funkcionál a Collegium, és hálás voltam érte, valamilyen szinten védőhálót ad az embernek. Tényleg azt mondják, hogy az egyetemi élet sokkal nehezebb lesz, mert kilöknék a nagyvilágba. Kilöktek, majd bevettek ide [...] oké, hogy zárt a rendszer, meg terjeng, hogy itt sznobok vannak [...] de én mindig hálás voltam ezért a biztonságért.”

A korábban tárgyaltak alapján azt mondhatjuk, ha valakiknek, akkor az első generációs értelmiségiek számára igazán fontos, hogy az új „mezőbe” lépve minél hamarabb elsajátítsák az ott használatos cselekvési mintákat és megszerezzék az érvényesüléshez szükséges erőforrásokat. Az Eötvös Collegium nyújtotta „védőháló” kiváló lehetőséget

biztosít arra, hogy egy viszonylag kislétszámú, családi környezetben tanuljanak bele ezek az egyének az „értelmiségi létbe”.

Azonban voltak, akik ennek a „védelmező buroknak” a hátrányait is megemlítették. Harmadik interjúalanyom szerint fontos, hogy az Eötvös collegisták ne építsék le az egyéb kapcsolataikat, ugyanis, ha így tesznek könnyen elkényelmesedhetnek és bezárhatja őket ez a megszkott közeg.

„A Collegium burok, védelmező közeg és el lehet benne veszni, ez tény és való, nagyon fontos az, hogy sok olyan ismerősünk is legyen, aki nem a Collegiumban van [...] én itt viszonylag kedvelt személy vagyok a Collegiumban, és ez beleég a személyiségembe, és ha elmegyek egy olyan közegbe, ami nem kollégista és nem tudok kialakítani magamnak egy ilyen központi pozíciót, az nagyon feszélyez.”

„A Collegium egyrészt nagyon kitágítja a látókörödet, másrészt pedig iszonyatosan beszűkít, mivel minden egyes szabadidős pillanatot velük töltöd.”

„Ami így hirtelen beugrott, az az elefántcsonttorony, hogy el vagy zárva a többi egyetemistától, hogy ide nehéz bekerülni, ide az ilyen zsenik kerülnek be, akik okosak és lenézik a többieket...szóval ilyen sztereotípiák terjengenek, emiatt tényleg búra alatt élhetünk, ami abból a szempontból lehet, hogy jó, hogy tudjuk, akikkel együtt lakunk, azok hasonlóan gondolkodnak, mint mi [...] tehát egy olyan húzóerőt is jelent szerintem, ami motivál, hogy teljesítsek, mert más is teljesít [...] én ezt mindenképpen pozitívumnak érzékelem.”

A fenti idézet jól megragadja a szakkollégium egyik legnagyobb előnyét, amit több interjúalanyom is kiemelt. Az, hogy egy motiváló közegben élnek nap, mint nap húzóerőként funkcionál számukra, így nagyban hozzásegíti interjúalanyaimat a diploma és egyéb tudományos fokozatok megszerzéséhez, vagyis az intragenerációs mobilitás eléréséhez.

„Nem hiszem azt, hogy inkubátorban lennénk itt és nem tapasztalnánk a világból semmit, mert szakkoli, inkább azt érzem, hogy egyszerűen csak jó egy olyan helyre tartozni, ahol mindig lehet találni valakit, megbeszélni a problémákat, vagy segítséget kérni [...] azt látom

nálunk a szakon, hogy semmit nem mondanak el [...] úgy érzem, hogy itt pedig nagyon nagy előnyöm, hogy rengeteg tanárt megkereshetek személyesen, emailen és nem csak a névtelen tömegből írok nekik, hanem látnak, ismernek, találkoztunk, beszélgettünk, hosszabban, a saját véleményemről [...] ez szerintem egy olyan fajta védőháló, hogy tényleg tudsz hová nyúlni, ha kell segítség és ez szerintem nem szakkollegistáknak nincsen ennyire kéznél [...]"

Amellett, hogy a Collegium védőhálót biztosít, alanyaim a személyes kapcsolatok – főként tanár-diák viszonylatban – fontosságát is kihangsúlyozták, ami elengedhetetlen a hatékony és eredményes szellemi munkához, tehát implicit módon az értelmiségivé váláshoz.

5.4. Az interjúalanyok kapcsolati tőkéje

A szakmai tevékenységek és tudástőke felhalmozása mellett a szakkollégium kiváló színtérként szolgál az első generációs értelmiségieknek kapcsolatrendszerük bővítésére. A szakkollégium – mint egyéb szocializációs közegek – elsősorban baráti kapcsolatok kialakítására biztosít lehetőséget, azonban ezek olyan kapcsolatok, amelyek később a formális életben történő boldoguláshoz informális segítséget jelenthetnek. Továbbá hozzájárul a diákok közösségi integrációjához, és elősegíti az egyetemi közegbe való beilleszkedést is, valamint megkönnyítheti az otthontól való elszakadást.

„Tőlem idegen módon, nagyon jól megtaláltam a beilleszkedés módját azonnal, meg egy csomó minden, ami korábban gondot okozott nekem a beilleszkedésnél, az eltűnt és már nem aggódtam rajta, hogy mit fognak gondolni [...]"

„Az életnek minden területéről tudnék olyan embereket, akikhez fordulni tudok, ha úgy hozza az élet.”

A szakkollégium biztosítja interjúalanyaim számára azt a lehetőséget, hogy szert tehetnek olyan az értelmiségi mezőhöz kötődő kapcsolatra, amellyel korábban nem rendelkeztek. Ez az újonnan szerzett kapcsolati tőke nagyban hozzásegíti őket az intragenerációs mobilitás megvalósulásához.

„Most már a szakkolis programokon keresztül több ismerősre is szert tettem más egyéb szakkollégiumokból [...] rengeteg olyan tehetséges magyar fiatal van, akik tényleg az értelmiség krémje lesznek, és úgy gondoltam, hogy nagyon jó dolog, ha az embernek egyrészt vannak ilyen kapcsolatai, másrészt pedig az egyetemi nem feltétlenül mindig pozitív környezetben kívül egy ilyen motiváló közegben van. Ami egyrészt szakmailag is motiváló, de nekem sokkal többet jelent az, hogy akikkel beszélgetek a mindennapi problémáimról és dolgaimról, azok hasonlóak, mint én.”

Az Eötvös Collegium interdiszciplinaritásából fakadóan kiváló helyszín arra, hogy az ember számos különböző tudományterületen érvényesülő egyénnel kerüljön kapcsolatba. Szintén ezt a célt szolgálják a szakkollégiumok közös programjai, rendezvényei, illetve konferenciái. Ezek olyan erőforrások, amelyeknek a fiatal értelmiségiként történő megszerzése a későbbiekben hatalmas előnyt jelenthet a munka- és az értelmiség világában.

„Csodálatos, hogy ennyi tudományterületről érkező emberrel folytathatók beszélgetést, másrészt viszont tényleg borzalmas, hogy hiányzik, hogyha nem velük vagyok és ez egy ilyen »beteges« kötődést alakított ki [...] az értékes kapcsolatokat emelném ki, és nem bánom, hogy ilyen emberekkel töltöm a szabadidőmet.”

„Sajnos szelektál az ember, és a hasonlóbbakat keresi meg, és a közös pont itt a tanulás meg a tudományhoz való elköteleződés.”

Jellemző továbbá, hogy interjúalanyaim a szakkollégiumi közösséghez viszonyítva kevésbé vagy egyáltalán nem tekintik magukat az egyetemi közösség tagjának.

„Nem szántam arra időt és energiát, hogy integrálódjak az egyetemi társaságba, mert nagyon sok szakkolis program volt, másrészt nem is nagyon fogtak meg ezek az emberek.”

„Kevés emberrel beszélek, aki nem szakkollégista, de szerintem elismerik, amit csinálunk [...] egyrészt nem értik, hogy fér bele az időnkbe, másrészt én úgy gondolom kicsit irigykednek arra, hogy mennyi lehetőségünk van [...] az a tapasztalatom, hogyha egy »idegent« bevezetek ebbe a társaságba, akkor meglepődnek, hogy korunkbeliekkel értelmesen lehet beszélgetni a világ történéseiről.”

Érdekes azonban, hogy az arról való gondolkodás, hogy mit gondolnak róluk – Eötvös collegistákról – „a külsősök”, tovább erősíti a szakkollégista identitást.

5.5. Az interjúalanyok kulturális- és tudástőkéje

Korábbi szociológiai kutatások alapján biztosan állíthatjuk, hogy a kulturális- és tudástőke jelentős szerepet játszik mind a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójában, mind pedig az egyéni státusmegszerzés folyamatában, valamint a státusmegszerzésre irányuló egyéni stratégiák formálásában. Viszont a kutatói vélemények abban már eltérők, hogy milyen az a szerep, amelyet a kulturális- és tudástőke meghatároz.

Az első álláspontot Pierre Bourdieu képviselte erőteljesen, miszerint a fiatalok társadalmi státusmegszerzésére a származási hatás a kulturális erőforrások koncentrált átadásán keresztül hat a legerősebben. Vagyis az iskola – a tudástőke legfontosabb átadó intézménye – a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének színtere, amely szorosan együtt jár más mezőkben megjelenő egyenlőtlenségekkel.

A másik álláspont Paul Di Maggio nevéhez kötődik, és azt hangsúlyozták, hogy a kulturális- és tudástőke az alacsony státusú családok számára nyújt kiváló lehetőséget a felemelkedésre. Ugyanis a születéskor meghatározott társadalmi egyenlőtlenségeket az anyagi, a vagyoni és településbeli viszonylatban nagyon nehéz áttörni, addig az iskola a hátrányosabb helyzetből induló családok gyermekei számára is megnyitja a mobilitási csatornákat, amelyek lehetőséget biztosítanak a felemelkedésre.²²

A szakkollégiumi intézmény, és maga az Eötvös Collegium a második állásponthez kapcsolódik inkább, hiszen lehetőséget teremt az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó céltudatos fiatalok számára, hogy „behozzák” lemaradásukat, és olyan tudástőkére tegyenek szert, amely nagyban elősegíti az intragenerációs mobilitást.

²² Székely Mária – Örkény Antal – Csepeli György – Barna Ildikó (2005), *A siker fénytörései*. Budapest, Sík Kiadó. 99.

„Kirángattak a komfortzónámból, mert kell előadást tartani, tanulmányt írni [...] a szakkollégium bedobott a mélyvízbe, de megtanított úszni.”

„Kevesebb dolgot fogok kihívásként érzékelni, mert itt ez volt az alap, hogy néhány dologgal meg kell küzdeni.”

Több interjúalanyom is említette, hogy úgy érzik a Collegium nagy elvárásokat támaszt feléjük, azonban ezzel egy időben azt is kiemelték, hogy a megfelelő tudást és az erőforrásokat is biztosítja az elvárások teljesítéséhez.

„Volt olyan órám az egyetemen, ahol abból éltem, amit itt a Collegiumban tanultam meg [...]”

A kulturális- és tudástőke témakörében is jellemző volt az Eötvös Collegium és az egyetem összehasonlítása. Interjúalanyaim véleménye szerint az egyetem úgy várja el bizonyos feladatok teljesítését, hogy nem biztosítja hozzájuk a szükséges erőforrásokat, legyen szó kapcsolati, vagy tudástőkéről.

„Jobban ki tudok állni magamért, hogyha valaki olyat mond, ami az általam képviselt érdekeket sérti, akkor megmondom, amit gondolok.”

A stabil, akadémiai, de egyben családias közeg interjúalanyaim esetében hozzájárult az előadóképességük fejlődéséhez és teret enged az érvekre épülő kulturált vitatkozásnak. Ezek olyan tudástőkét jelentenek alanyaim számára, amellyel korábban nem, vagy kevésbé rendelkeztek.

Amikor az itt megszerzett tudásról kérdeztem az interjúalanyokat, ötből négyen említették az emberismeretet és a emberekkel való bánásmód „tudását”.

„Sokat tanultam az emberekről, hogy milyen az, amikor csapatban dolgozik az ember, mert én nem szeretek csapatban dolgozni.”

„Megismerhettem közelről, hogy milyen az, amikor hierarchia van, hogy vezető pozícióban lévő egyéneknek a személyiségváltozásait miként lehet kezelni.”

Ezek olyan képességek, amelyeket nem az iskolában tanítanak meg, azonban egy ilyen közegbe való bekerüléssel alanyaim hamar szert tudtak tenni olyan fajta tudásra, amely segíti őket abban, hogy

magabiztosan mozogjanak az értelmiségi közegekben és érvényesíteni tudják álláspontjukat.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a Collegiumban nagyon sokféle kulturális- és tudástókére tettek szert a kérdezettek. Nem csupán lexikális tudásra, hanem emberismeretre, vitakultúrára, és ahogy egyik interjúalanyom fogalmazott: „olyan soft-skillekre – például e-mail-írás, pályázatírás – amelyek segítik a boldogulást az értelmiségi és a bürokratikus világban egyaránt.”

6. Összefoglalás

6.1. Következtetések

A dolgozat célkitűzése az volt, hogy kvalitatív módon, a félig strukturált interjú módszerével igyekszik vizsgálni meg az első generációs értelmiségiek felemelkedését – tehát intragenerációs mobilitását – az Eötvös Collegiumban. A téma szempontjából releváns szakirodalmak és kutatások – teljesség igénye nélküli – áttekintése után bemutatásra került az Eötvös József Collegium, ugyanis a megértés szempontjából fontosnak tartottam a szakkollégium történetének és mai működésének ismeretét. Ezeket a száraz tényeket – ahol csak lehetett – igyekeztem megfigyeléssel kiegészíteni, rávilágítani olyan részletekre, amelyek a későbbiekben fontosak lehetnek az elemzés témájának szempontjából.

Ezek után következett a használt módszer és nézőpont ismertetése, majd az interjúk elemzése a kifejtés logikája szerint felépítve. Először a családi háttér alapján kerültek bemutatásra az interjúalanyok, majd ezt követte az iskolai karrier elemzése. A harmadik blokkban pedig az egyén – szakkollégista – a Collegium és a szülők kapcsolatát igyekeztem bemutatni több megvilágításból, ezért ezt a részt öt további alrészre bontottam.

Először az Eötvös collegista identitás kialakulásának folyamatát ismerttettem, alátámasztva az interjú átiratokból származó idézetekkel.

Ezzel is árnyalva a képet arra igyekeztem rávilágítani, hogy interjúalanyaimnál a szakkollégista identitás kialakulása fontos szerepet játszott az értelmiségivé válás folyamatában és a mezőben történő hatékony boldogulásban.

Másodszor arra voltam kíváncsi, hogyan árnyalja az összefüggést, ha behozzuk a képbe a szülőket is. A kutatás során a megkérdezett szakkollégisták egybehangzóan úgy nyilatkoztak, noha szüleik nem is értik az Eötvös Collegium működését, mégis száz százalékban támogatják őket karrierjük során. Azonban többen megjegyezték azt is, hogy a szakkollégium, illetve az egyetem megkezdésével elkezdett megromlani a kapcsolatuk valamelyik szülőjükkel. Csupán ezen állítások alapján nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy valóban a felsőoktatási intézményekbe való bekerülés lenne az oka a szülők és a fiatalok eltávolodásának. A kutatás során – interjúalanyaim esetében – arra jutottam, hogy a sikeres collegiumi felvételi után, amennyiben kialakul az Eötvös collegista identitás, a szülők szociokulturális helyzete látszólag már nem hat hátrányosan a felfelé irányuló mobilitásra.

Harmadrészt az interjúk alapján igyekeztem összegyűjteni az Eötvös collegista lét előnyeit és hátrányait, majd az intragenerációs mobilitás szemszögéből megvilágítani a kérdést. Ötből öt interjú alanyom nyilatkozott „védelmező burokként”, „védőhálóként”, „inkubátorként” az Eötvös Collegiumról, mindezt pozitív értelemben. Kiemelték, hogy nekik szükségük volt erre a védelmező közegre. Azt szinte mindannyian megemlézték, hogy a szakkollégium hajlamos bezárni az embert, abban azonban eltértek a vélemények, hogy ez előny vagy hátrány. Voltak, akik kiemelték, a nem szakkollégista barátok és társaság fontosságát, míg mások úgy vélekedtek, nem bánják, hogy „válogatott emberekkel” tölthetik el a szabadidejük legnagyobb részét.

A negyedik alrészben a kapcsolati tőke alakulásának szempontjából igyekeztem elemezni az interjúkat. Ahogyan azt korábbi kutatások alátámasztják, a kapcsolati erőforrásokat olyan instrumentális tőkefajtának tekinthetjük, amely a személyes társadalmi státusz emelkedését segítheti elő.²³ Az interjúalanyaim esetében elmondható, hogy ők

²³ Székely – Örkény – Csepeli – Barna (2005), 106.

is érezték, érzik azt a hatalmas pluszt, amivel a szakkollégiumi tagság hozzájárult az értelmiségi kapcsolataik bővüléséhez. Hangsúly nem csak az értelmiségin van, azt is fontos megjegyezni, hogy a Collegium interdiszciplináris jellegéből fakadóan – ahogyan harmadik interjúalanyom fogalmazott – „az élet minden területéről” tudnának mondani embert, akitől segítséget kérhetnének, amennyiben arról lenne szó. A szakkollégiumi tagság a közös programok, események által továbbá nagyban hozzájárul a más szakkollégistákkal való kapcsolatépítéshez. Így azt a következtetést vontam le, hogy alanyaim esetében a szakkollégium nyújtotta kiterjedt kapcsolati háló elősegítheti az első generációs értelmiségiek felfelé irányuló mobilitását.

Végül pedig az Eötvös Collegiumban „felhalmozott” kulturális- és tudástőke elsajátítására tértem ki. Úgy vélem, hogy a szakkollégium intézménye – és az Eötvös Collegium – a Paul Di Maggio által képviselt irányzattal azonosítható inkább. Vagyis a Collegium, mint oktatási intézmény mobilitási csatornaként funkcionálhat az alacsonyabb társadalmi státusú családok gyermekeinek, lehetőséget nyújt a kiemelkedésre. Alanyaim a lexikális tudásátadás mellett kiemelték a gyakorlati tudást, az ingyenes nyelvtanulás lehetőségét és az emberismeret elsajátításának fontosságát, amelyekre az Eötvös Collegium mind lehetőséget biztosít.

6.2. További kutatási lehetőségek

Az interjúk elemzése során arra jutottam, hogy alanyaim esetében elmondható, hogy az Eötvös József Collegium nagyban segíti az első generációs értelmiségiek felfelé irányuló mobilitását. Esetükben a Collegium védelmező közege és a pozitív megerősítések úgy tűnik sikeresen pótolják azokat az erőforrásokat, amelyekkel családi háttérüket tekintve nem, vagy csak kevésbé rendelkeztek. Fontos azonban megjegyezni, hogy a kutatásból nem következtethetünk az első generációs értelmiségiek helyzetére a többi szakkollégiumban. A témában rejlő további kutatási lehetőségként szolgálhat az Eötvös Collegium – mint a kisegyetemi típus mintapéldánya – összehasonlítása a szakkollégiumok egyéb típusainak képviselőivel.

Irodalom

- Az Eötvös Collegium létrehozásáról és történetéről 1950-ig lásd Garai Imre (2016): A tanári elítképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium.
- Boros László (2017): A nyolcvanas évek ifjúsági mozgalmái. *Educatio*, [26] (1) 3–14.
- Demeter Endre (2012): Szakkollégiumok, a tehetség közege. *Felsőoktatási Műhely*, (4) 53–72.
- Ferenczi Zoltán (2003): Az első generációs értelmiség kialakulásának sajátosságai, *Statisztikai Szemle*, 81 (12). (http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2003/2003_12/2003_12_1073.pdf) (Utolsó megtekintés: 2018. április 13.)
- Garai Imre – Szabó Zoltán András (2015): A szakkollégiumi mozgalom története és jelenkori kihívásai Magyarországon (1895–2015). *Educatio*, 24 (4) 118–124.
- Oktatókutató és Fejlesztő Intézet megbízásából: Szakkollégiumi helyzetkép felmérése. Összeállította: ADITUS Tanácsadó és Szolgáltató Zrt. Budapest, 2011. 165–168. (http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/ofi_szakkollegiumi_helyzetkep_felmerese.pdf) (Utolsó megtekintés: 2018. április 10.)
- Pierre Bourdieu (1978): Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat. 237–310.
- Pierre Bourdieu (1992): A mezők logikája. In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai Irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 2000. 418–430.
- Sepsi Enikő (2005): A Collegium története. *Világosság*, 46 (2–3): 31–38.
- Székely Mária – Örkény Antal – Csepeli György – Barna Ildikó (2005): *A siker fénytörései*. Budapest, Sík. 95–118.

